

ԱՐԵՎԵԼԵԻ
ՓՈՔՐԿ
ՄԱՍ
ՆՈՒ
ԹՅՈՒՆ
ՆԵՐ

ՏԻԳՐԱՆ ԵԿԱՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԲԵՏ

TIGRANE YEGAVIAN
MINORITES
D'ORIENT
LES OUBLIÉS
DE L'HISTOIRE

ԴԱՏԱՊՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՂՄԻՉ
ՄՈՌԱՎԿԱԾՆԵՐԸ

3(47.925)
Դ-35
հշ

ՏԻԳՐԱՆ ԵԿԱՄԵԱՆ

ԱՐԵՎԵԼԵԻ ԾՈՔՐՎԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՂՄԻՑ
ՍՈՌՈՍԿԱԾՆԵՐԸ

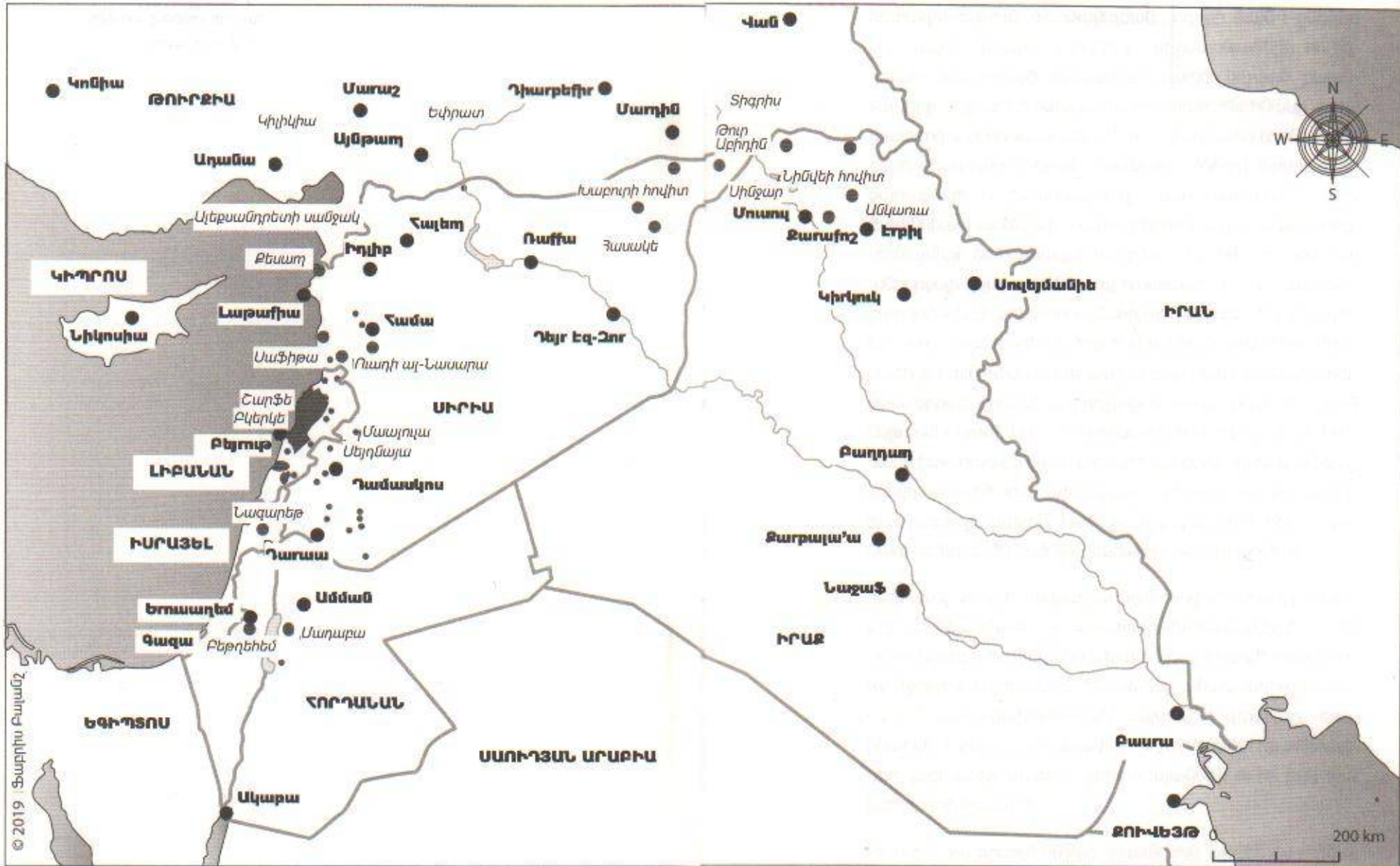
6327

Թարգմանությունը
ֆրանսերենից.
ԳՐԻԳՈՐ ՋԱՆԻԿՅԱՆ

Ցեղասպան գործընթացների լուսաբանմանը նվիրված «Աղետ» շարքն ունի ռատցողական բնույթ և բոլոր վայելքը հաղթահարելու միջոցով հաշտության հասնելու մղատակ է հետադնդում: Այս իմաստով, այն ավելի շուտ հավակնում է ուղղորդել մերձեցման փորձեր անող քաղաքացիական հասարակություններին՝ հիշողությունը ամիրաժեշտ համարելուց զատ և ոչ ամենևին սրել տատմության կրկնությամբ թայմանավորված թշնամանքը: Հոհերի հիշատակը սգայը լիետք է անցնի հիշողության այնուխի քաղաքականության դիտակով, որը կվերաբերի ոչ միայն անհատների, այլև ամբողջ ժողովուրդների:

ՄԵՐԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼԻ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԸ

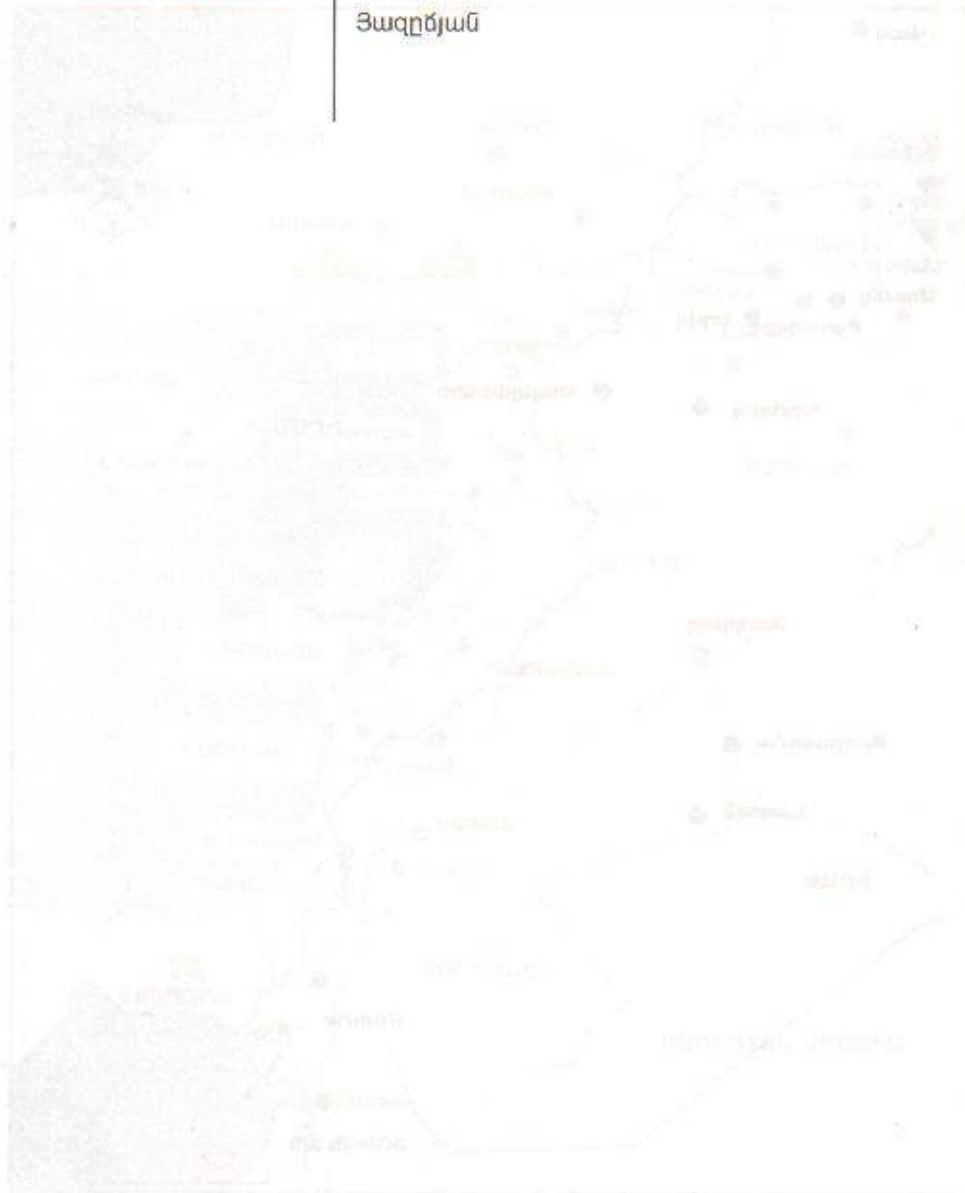

© 2019 Ֆարդին Բալանճ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄԱՐԱՄԱՆՆԵՐԸ
 ԳԼԽԱՎՈՐ ՋԱՂԱՔՆԵՐԸ
 ՆԵՐԿԱ ՔՐԻՍՏՈՆԵՍԱԿԱՆ ԱՃԳԱՅԻՆ ՕՑԱՍ

ԽՈՍՔ ԽՍՔԱԳՐԻ

Գևորգ
Յազընյան

ՀԱՅ

ընթերցողին ներկայացվող գիրքը գիտական հիմնավոր հետազոտություն, միաժամանակ բողոքի ձայն է ընդդեմ Մերձավոր Արևելքի բնիկների՝ քրիստոնյաների ու եզդիների հալածանքի նկատմամբ, այսպես կոչված, քաղաքակիրթ աշխարհի հանցավոր լուռության: Հեղինակը՝ երիտասարդ և ներհուն արևելագետ, միջազգային հիմնահարցերի տեսաբան Տիգրան Եկաևանը, լինելով Ֆրանսիայի քաղաքացի եւ ֆրանսաբնակ, դատադարտում է նաև Ֆրանսիայի անցերելի ամտարբերությունը Արևելքի քրիստոնյաների ճակատագրի հանդեմ: Ավելին՝ լատմական անհերքելի վկայություններով հավաստում է, որ ավանդաբար «Արևելքի քրիստոնյաների դաշտողան» հորջորջվող երկիրը, 19-րդ դարի վերջից ի վեր, Արևմուտքի հետ, մասնակիցն է այն դավադրությանը, որը կարելի է «քրիստոնեության օրրան Արևելքի ամբողջական առաքրիստոնեացման նկրտում» կոչել: Այդ անմարդկային ծրագրի սոսկ մի երեսակն է տարածաշրջանի քրիստոնյաներին, զանազան գայթակղություններով, արևմտյան երկրներ արտագաղթը խրախուսելը, ավելին՝ հաճախ այդ կիսաբռնի հեռացումը մարդասիրական նախաձեռնություն ներկայացնելը...

Հեղինակը թեև չի անդրադառնում հենց Արևմուտքի առաքրիստոնեացմանն ու աղետալի հետևանքներին, այդ սողանալիքի ուրվականը ի հայտ է գալիս գրքի գրեթե բոլոր էջերում: Այլ խոսքով՝ Եկաևանը ահագանգում է արևմտյան քաղաքակրթության վախճանի վտանգը, եթե, իհարկե, Արևմուտքը չսթափվի ու շարունակի իր ամտարբեր կեցվածքը Արևելքի քրիստոնյաների ու իր իսկ ճակատագրի հանդեմ:

Թվում է, թե գրքում հնչած տագնադն արդեն իր արձագանքն է գտել՝ դա են վկայում հեղինակին «Արևելյան առաքելություն» կազմակերպության մրցանակին արժանացնելը, հեռուստաալիքների և էլեկտրոնային կայքերի հար-

ցագրույցները, մամուլում հրատարակված բազմաթիվ գրախոսականները:

Տիգրան Եկաեանն անտարբեր չէ նաև իր ժողովրդի ծակատազրի մկատմամբ: Արցախյան 44-օրյա գոյամարտի ընթացքում, դրանից հետո, նա հանդես եկավ ու շարունակում է հանդես գալ հրատարակային ելույթներով, հարցազրույցներով: Երիտասարդ մեկնաբանը ադրբեջանա-թուրքա-դակիստանա-խրայելա-չիհադական ռազմական մեծ համագործակցությունն ու բռնագրոհը ներկայացնում է Մերձավոր Արևելքի ու հարակից տարածաշրջանի աղաքրիստոնեացման, բնիկներին բնաջնջելու, վերադրողներին արտագաղթի դատադարտելու ծիրում:

Ընդհանուր առմամբ՝ Տիգրան Եկաեանը Մերձավոր Արևելքի բնիկների՝ իրենց բնօրրաններում մնալու և գոյատևելու ելքը տեսնում է քրիստոնյաներ-չափավոր իսլամներ քաղաքակիրթ երկխոսության և քրիստոնեական համաբնագրային աստվածաբանության շրջանակում: Այդ հիմախնդիրներին նա անդրադառնում է գրքի ընդհանրացումում: Հարց է, իհարկե, թե մնան երկխոսությունը որքանով է հնարավոր հայությունը բնաջնջելու, առնվազն արմատախիլ անելու միտված թուրքերի հետ... Եսկանը կարելի է ասել տարածաշրջանի սումնի մուսուլմանների մասին, որոնց զգալի մասն այժմ համակված է անհանդուրժողականությամբ, բացի սումնի իսլամից մյուս կրոններն ու հարանվանությունները հիմնովին մերժելու, նրանց իրենց իսկ բնօրրաններում բնաջնջելու կամ տարածաշրջանից վտարելու մոլուցքով: Ուստի՝ կենսականորեն անհրաժեշտ է դառնում, անհատադ, իրավահավասար երկխոսությունը կամ հնարավոր այլընտրանքների որոնումը՝ չբացառելով անզամ ուժային գործոնը:

Դա է դարտադրում գոյադահդանման տրամաբանությունը:

ՎՐԱԲՎԿԱՆ ԳՎՐՈՒՆԸ

Փոքրամասնություններն հիմա նորույթ են: Համամտության չգոյության դատճառով եզրույթն աղոտ, ավելի ճիշտ՝ խոտոր իմաստ է արտահայտում: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում ու Ֆրանսիայում խոսում են «ամհանգիստ փոքրամասնությունների», երբեմն՝ դեռևս նշմարելի փոքրամասնությունների, ծայրահեղ դեմքերում՝ «փոքրամասնությունների բռնատիրության» մասին: Եվ եթե Արևմուտքում բազմամշակութայնությունը չի հակասում ժամանակի ոգուն, Արևելյան Միջերկրականի ափերը բոլորովին այլ դատկեր են ներկայացնում:

Առաջին աշխարհամարտի վերջից, Օսմանյան Պետության փլուզումից ի վեր բռնի միատարրացումը չի դադարել: Աշխարհաբաղաբական իրարահաջորդ ցնցումների հետևանքով առաջացած էթնո-դավանական համառ, հետևողական գտումները արագացրել են հիշողություններով ու հակամարտություններով ծանրաբեռնված այս տարածաշրջանը բայթայման հասցրած տեղական գործընթացները:

Լամարտիհնի, Վոլնեյի [1], 19-րդ դարի մյուս վիդադաշտ (ոռմանտիկ) ծանադարհորդների դատկերած, իր «քրիստոնեության նախօրրանով» հմայած Արևելքը մահացու խոցված է ու նրա հոգեվարքը չի դադարում: Հալեդի, Դամասկոսի, Բեյրութի, Բաղդադի, Կահիրեի հրեական համայնքները 1947-ից հետո այլևս գոյություն չունեն, հայերը, աշուրի-քաղդեացիները, ասորիները, ղոնտացի հույները դաժանորեն ձգնվել են ազգ-դետության ստեղծման կուսնի ու զնդանի արանքում, անատոլիական դարավոր բնօրրաններից ցաթուցրիվ եղել, գրեթե ուծացել են: 1894-ից ընդհուդ 1924-ը շարունակվող երեսնամյա «ժողովրդագրական գտման»՝ ցեղատղանության արյունոտ քաղաքա-

կանությունը իստյառ բնաջնջել է Փոքր Ասիայի քրիստոնյաներին: 19-րդ դարի վերջին Օսմանյան Պետության ամատուլիական տարածքների բնակչության 30%-ը կազմող հայերը, ասորիներն ու հույները 1924-ին նվազեցին ու հասան ընդհուպ 2%-ի: Պատմաբանների մեծ մասը այս շարունակական նախճիրները համարում էր տեղական իրադարձություններ, բացառիկ երևույթներ, իսկ իրարահաջորդ թուրքական իշխանությունները դրանք ներկայացնում էին հիմնականում դատաբանների հետևանքով դատահող ցավալի դեղքեր: Հազարանյակների դատությունն ժխտման մթնոլորտում, սրահար բնաջնջումից փրկված, ավերակույտերում ծվարած սոսկ մի բուռ կանայք ու տղամարդիկ՝ դավանափոխ եղածների ժառանգներ, «ծղտված քրիստոնյաներ» են շարունակում աղբյուր իրենց դահիճների հետնորդների հետ:

ԱՆԴՐԱԴՐՈՂ ՊԱՏՈՒԹՅԱՆ ՇԱՀՐԿԱՍԱՆԸ

Մերձավոր թե Միջին Արևելքում, «փոքրամասնություն» եզրույթն օգտագործվում է քրիստոնեական համայնքներին ու այլադավան մուսուլման աղանդներին բնորոշելու համար: Հասկացությունն ի հայտ է եկել 19-րդ դարի ընթացքում, ազգ-դեմոստրություն եվրոպական հայեցակարգի ներգործությամբ, հետո աստիճանաբար ընդհանրացել է: Տեղական ու միջազգային գերուժերի աշխարհաքաղաքական նկրտումների կիզակետում կամա-ակամա հայտնված փոքրամասնությունների շահարկումը խարխուլ է այդ բազմերեսակ հանրությունների դարավոր հիմքերը, նրանց դարձրել հույժ խոցելի: Այդդիսին է Մերձավոր Արևելքի դատմաբան ու Լիբանանի տնտեսության նախկին նախարար Ժորժ Կորմի հիմնադրույթը, ում փոքրամասնություններին առնչվող էթնո-դավանական ըմբռումներն ու ընկալումները ձևավորվել են Ֆրանսիական

յակոբինների ազդեցությամբ [2]: Ըստ նրա տրամաբանության՝ քանի որ բազմաէթնիկ ու բազմադավան կայսրությունները վերացել են, ինքնության յուրաքանչյուր դրսևորում կվտանգի նոր ձևավորվող ազգ-դեմոստրությունը: Ուղղակի այլ դեմոստրություններ իրենց հզորությունը լիտի գործադրեն գտնելու մի համայնք՝ ում իրենք «հովանավոր» կանգնեն:

«Եկեղեցու ավագ դուստր», ավելի ընդհանրական՝ «քաղաքակրթող Արևմուտք» համարվող Ֆրանսիան հանձին Օսմանյան Պետության լծի ներքո հեծող Արևելքի Եկեղեցիների՝ «փրկության կարոտ իդեալական զոհեր» գտավ: Խաղաղաբար, անմեղսունակ, թուրքական ու բրդական բռնությունների մշտական թիրախ այդ Եկեղեցիների խեղճուկրակ գոյությունը կախված էր միմիայն օսմանցի տիրակալների քմահաճույթից: Եվրոպայի հայտնվելն Արևելքում միանգամայն դատաճառաբանված էր՝ անհրաժեշտ էր փրկել նման Եկեղեցիները, հերձվածողներին վերադարձնել Հոռմի գիրկը, դեղի այսդեպ կոչված քաղաքակրթ քրիստոնեությունը: Պատմությունը ցույց տվեց, թե գերտերությունների նման հանձնառությունը որքա՞ն ճակատագրական եղավ: Նրանց՝ դաշտդանել հավակնած համայնքները դրա գինն են վճարում մինչև հիմա:

Այսօր թե՛ որևէ սոցիալական ցանցում «Արևելքի քրիստոնյաներ» եզրույթով որոնում կատարենք, նախ և առաջ կհանդիպենք դժբախտության ու արյան հետ առնչվող արտահայտությունների կամ նկարագրությունների: Ասորական Եկեղեցու քահանաների հոգևոր կամ աշխարհիկ երկերի գիտական հղումների փոխարեն, լրատվամիջոցները ողողված են հալածվող փոքրամասնություններին օգտակար լինել ցանկացող, միմյանց հետ մրցակցող հասարակական կազմակերպությունների (ՀԿ) ու տարբեր ընկերակցությունների անվանումներով: Նման չափազանցյալ զոհականացումը, որքան էլ բարի միտումներով

արվի, չի նդաստի ղատկերացում կազմելու թանգարա-
նացման վտանգին դատադարտված ազգային ժառան-
գության մասին, եթե, իհարկե, այն արդեն ոչնչացված չէ:
Այսպես կոչված «Արաբական գարնան» օրհասի ժամա-
նակ մենք ականատես եղանք հերթական բնաջնջմանը:
Իրականությանը: Լուսարձակների շողարձակման ներքո,
փոքրամասնություններին մվիրված ու հետզհետե բազ-
մացող ու գոեհկացող հրադարակումները մեզ ներկա-
յացրին այն կողմով, որից ինքներս կուզեինք խոյս տալ:
Կուզեինք, որ ներկայացնեին մվաստացումը թոթափած,
ինքնությունը վերագտած դեմքով [3]:

2014-ին տեսանք «Իսլամական ղետություն» [4] հորջորջ-
ված ոճրախմբի վարձու մարդասղաններից փախուստ
տվող և աշխարհով մեկ սփովող Սինջարի եզդիների ու
Նինմվեի հովտի քրիստոնյաների ղատկերները: ԴԱԻՇ-ի
վարձու մարդասղանների ու մրանց մեղսակիցների հալա-
ծանքների հետևանքով 2014-ի օգոստոսի 6-ի լույս 7-ի
ճակատագրական գիշերը Քարաթոշի 60 000 բնակիչներ
ստիղված եղան լքել աղետի մատմված իրենց քաղաքը:

Շատ-շատերն այս ղատկերները դիտեցին ու ընկալեցին
որղես 1915-ի կրկնողություն: Նոյն վայրերը, նոյն գոհե-
րը, միջազգային հանրության նոյն երկչոտ հակազդեցու-
թյունը, բարբարոսության հանդեղ նոյն անզոր վրղով-
մունքը: Ինչ վերաբերում է սոցիալական ցանցերին՝ մրանք
ղատկերներն ընտրեցին ու ողբերգությունը սփոեցին
ակնթարթային փոթկոտությանը:

Չիրավի՝ իրողությունը զգացական լուրջ ազդեցություն
ունեցավ. քաոսի վերածված աստվածաշնչյան բնօրրա-
նում կանանց, տղամարղկանց կյանքը վտանգված էր
իրենց հավատին ու ավանդոյթներին հավատարիմ մնալու
ղատճաոով: Անշուշտ, իրավիճակն անմախաղեղ էր. մրանք
համարյա վերացել էին, թվաքանակն անղաոնալիորեն

6327

մվազել էր, այնուամենայնիվ հանրային տեսաղաշտում
երբեք այղքան մկատելի չէին եղել: Նրանց մկատմանը
հալածանքները հարուցել էին լրատվամիջոցների հարա-
ճուն ուաղղությունը: Մտահոգություն էր ղատճաոել բնիկ-
ների արտաքսումը քրիստոնեության ծնունդ աոած վայ-
րերից: Եթե նոյն կերղ շարունակվեր, Միջին Արևելքը, իր
ղատմության ընթացքում աոաջին անգամ, միատարր մու-
սուլմանական և ամեն տեսակի մղլեոանղությունների գոհ
կղաոնար:

Երիտթուրքերի կաոավարության սանձազերծած ու քեմա-
լական իշխանությունների ավարտին հասցրած հայերի,
աշուրի-քաղղեացիների, ասորիների, ղոնտացի հոյների
ցեղասղանությունից մեկ դար անց կարծես ժամանակն է
քննաղատական հետազոտության ենթարկելու արևմտյան
գերուժերի բարոյական լուրջ ղատասխանատվությունը.
մրանց դանղաղաշարժությունը միայն ու միայն հավելեց
մրանց տաոաղանքը, ում հավակնում էին ղաշտղանել:
Ինչ վերաբերում է ընղհանրական համեմատությանը,
փաստն այն է, որ փոքրամասնությունները երբեք այղքան
ղժվարին իրավիճակում չէին հայտնվել: Դարձյալ լուսար-
ձակների շողարձակման ներքո, տարածաշղջանի քրիս-
տոնյաները ճարահատ ղիտի համակերղվելին ճակա-
տագրի մարտահրավերին՝ շարունակելին վտանգավոր
համակեցությունը հետզհետե ավելի ու ավելի անհանղուր-
ժողական դարձող իսլամի, իսրայելա-ղաղեստինյան հա-
կանարտության հետևանքների, իրենց իսկ ղժվարին մի-
ասնականության հետ, ման՝ ձերբազատվելին գոհ ներկա-
յանալու կարգավիճակից, մինչղեո արաբական հակահե-
ղափոխության ու ամբողջատիրական կոշտ քաղաքակա-
նության ղատճաոով փոքրամասնությունների դրողություն
անհամեմատ հեղեղղուկ է դաոնում: Այս ղայմաններում
ավելի քան երբեք աոաջանում է «ղաշտղանված փոքրա-
մասնության» կարգավիճակը թոթափելու, լիիրավ ու լի-

արժեք քաղաքացի դառնալու անհրաժեշտությունը: Եթե փոքրամասնություններն Արևելքի ու Արևմուտքի միջև իրենց միջնորդի դերն այլևս չեն կատարելու, ի՞նչ իմաստ ունի նրանց աղաքան այն տարածաշրջանում, որտեղ բազմազանությունն այլևս հարգի չէ: Աշխարհիկ վարչակարգերի փլուզման հետևանքով հասարակական միջավայրից դուրս մղված Արևելքի քրիստոնյաները չեն էլ նկատվում գերհզորների այն լայքարում, որը հակադրում է շիաներին ու սուննիներին [5], Սաուդյան Արաբիային ու Իրանին... Հարյուրամյա լայքարում, որտեղ փոքրամասնությունները կորցնելուց բացի ոչինչ չունեն: Իրաքի՝ 2003-ի ձախարհիկների սուբստանսի հարուցած անկայունությունը վկայում է, որ այսուհետ Արևելքում տեղ կունենա միայն զորեղը, առնվազն նա, ով դիմակայելու կամք կցուցաբերի:

Երկար ժամանակ Արևելյան հարցի թմբուկը համարվող քրիստոնյաների հետագա ճակատագրի արծարծումը մի՞թե նախ և առաջ Մերձավոր Արևելքի հասարակությունների ժողովրդավարականացման միտում չէ: Անկախ թվային և տոկոսային հարաբերություններից՝ քրիստոնյաների խնդիրը, միաժամանակ, համաքաղաքացիության, ազատության, իրավունքի լայքարության, հավասարության ու արժանապատվության խնդիր չէ՞ բազմազանությունը ժխտող կամ արհամարհող քաղաքական միջավայրում:

Այնպես է, որ արաբական Արևելքը, ու ընդհանրապես՝ արաբական-իսլամական աշխարհն ունի նոր *Նահդայի* [6] կամ *aggiornamento*-ի [7]՝ այսինքն արմատական մտավոր վերածնունդի կարիք, որը նրանց հնարավորություն կընձեռնի վերանայել Սուրբ բնագրի [8] մեկնության տեղը: Անհրաժեշտ է նաև, որ այդ համայնքների ուղղակի կառուցված Արևմուտքի հետ բարեփոխվի: Արևմուտքի կոլորությունը հիմնականում տեսլականի բացակայության ու առժամյա շահերի փնտրտուքի հետևանք է: Արևելքի քրիստոնյա փոք-

րամասնությունների համար անհասկանալի է իրենց վավերական արժեքները մի քանի լիտր քարյուղով ու գազով, խրայելացի դաշնակցի անվերադարձ անվտանգությամբ փոխանակելը:

Միաժամանակ՝ եթե անգամ այս քրիստոնյաները համարվում են աշխարհի ամենահալածված կրոնական փոքրամասնությունը, նրանց դժբախտությունը չոչնոք է սև ստվերների տարածաշրջանի մյուս համայնքների՝ մանդեականների [9], շաբակների [10], թուրքմենների ու եզդիների, Իրաքի այլ փոքրամասնությունների դժվարին ճակատագրի վրա, առավել ևս՝ թաքցնելու բողոք չծածկի իրենց իսկ լայքարային համարվելու փոքրամասնության բաժինը իրենց իսկ դժբախտության համար: Վերջապես չոչնոք է անտեսի տարածաշրջանի՝ ինքնին արևմտյան խարդավանքների մեղսակիցն ու զոհն եղող մեծամասնության ճակատագիրը:

Արևելքի քրիստոնյաների, նրանց հետ մեկտեղ եզդիների, մյուս փոքրամասնությունների հավերժական տառադանքի ողբասացություններին միանալու փոխարեն, մեր երկասիրությունը լիտրի ջանա լայքարել, թե ինչն՝ Արևմուտքի անհետատես տեսլականը նոր ոչինչ չի դիտարկում, ինչն՝ է նրա բարոյական ու քաղաքական լայքարային համարվելու հետզհետե հուսահատեցնող դառնում, ինչն՝ են Արևելքի քրիստոնյաներին լայքարային Արևմուտքի լայքարայինությունն ու միջամտության անհրաժեշտությունը հանգում ճակատագրական հետևանքների և ինչն՝ է «Արևելքի քրիստոնյաների ընտրախավը», հաճախ իր կամքից անկախ, մեղսակից դառնում համայնքների դժբախտությանը:

Ո՛չ, Մերձավոր Արևելքի հարանվանական փոքրամասնությունների հիմնախնդիրը սոսկ կրոնական հարց չէ. այն լայքար է դիտարկել անհատի իրավունքների լայքարային ու բազմազանության տեսանկյունից: Միայն այդ

կերող հնարավոր կլինի կայունություն ապահովել ու հարանվանական մոլեռանդությունից լուրջաբար պաշտպանվել: Այսինքն՝ լուրջ է «աշխարհիկանացնել» մի թեմա, որը չի կարող սոսկ հոգևորականների մեծաշնորհը լինել:

Ոչ, Արևելքի քրիստոնյաների անկումը անդառնալի չէ: Չնայած նրանք չափազանց շատ են տառալիկ շրջանի շարունակական անկայունություններից ու քառույցի, սփյուռքի անդրազգային տարածքներում վերակազմավորվում են, և երբեմն օգտվելով մշակութային ձեռքբերումների շրջանառությունից, տարբեր շփումներից ու նոր միջավայրի ընձեռած հնարավորություններից, ինքնուրույն յուրօրինակ զարթոնք են աղյուրում: Որոշ երկրներում լիարժեք քաղաքացիություն ստանալով, ուրիշներում «դաշտայնալ» կամ խտրականության ենթակա լինելով, այդ համայնքների անդամները բարեփոխվում են հասարակական, մշակութային, քաղաքական տեսակետից, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր սեփական առանձնահատկությունը: Ընդհանրական միատարրությամբ նրանց դիտարկելը կմշուշեր մեր հայացքը, կխանգարեր բոլորիս առնչվող թեմայի քննարկմանը:

ԱՐԵՎԵԼԵԻ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱԿՆԵՐ, ԹՅՔՐԻՍՏՈՆՅԱԿ ՎՐԱԿՆԵՐ

Միակարծության բացակայության դեպքում Քրիստոսի տարիքն ունեցող համայնքներն ինչպե՞ս կոչել: Երբ ասում են «Արևելքի քրիստոնյաներ»՝ նրանց հազվադեպ են նկատի ունենում: Մինչդեռ ինքնության հետամուտ Արևմուտքում մնա՞ն՝ անհիշելի ժամանակներից սերող արմատական քրիստոնեությունը երևակայություն է բորբոքում: Իրենք՝ Արևելքի քրիստոնյաները նույնը գիտակցում ե՞ն իրենք-իրենց նկատմամբ: Դժվար է լուրջել: Արևելքի քրիստոնյաները ուղղափառ դավանանքի ասորիներ են, հորդանանցի մեթոդներ [11], լիբանանցի մարոնիներ [12], սիրիաբնակ կամ լիբանանաբնակ հայեր, եգիպտացի ղուտիներ [13], Շվեդիա գաղթած իրաքցի աշուրի-քաղղեացիներ... Լրագրող Սեբաստիեն դը Կուրտուան լավ է ընկալել այս մասնատվածության բնույթը: Ես իր անդրամիկ հրատարակումներից մեկում նշել է. «Ես «Արևելքի քրիստոնյաների» [...] չեմ ծանաչում: Փոխարենը ծանաչում եմ Եգիպտոսի ղուտիների, Թուրքիայի ասորիների, Իրաքի քաղղեացիների, Գազայի լատին լուրջստիցիների, Լիբանանի հայերի, Քաղիշայի հովտի մարոնիների, Սիրիայի մեթոդների, Անտիոքի ու Բեյրութի հույն ուղղափառների, Յակկարիի աշուրի-մեստորականների, Կոստանդնուպոլսի հույների» [14]:

Ինչպե՞ս հավաստում է լիբանանյան ծագումով Ֆրանսիացի իմաստասեր ու աստվածաբան Անտուան Ֆլեյֆելը՝ այս համայնքներն ունեն երեք հիմնական առանձնահատկություն, որոնց կարելի է համդիմել Եգիպտոսում ու ամբողջ Արևելքում. առաջինը՝ դատարանությունն է «արաբականության»՝ այն դեպքում, երբ հայերը, աշուրի-քաղղեացիներն ու ասորիները առաջնային են համարում մայ-

րենի լեզուները, ուստի և՛ բնօրրանները: Սույն արաբականությունը, սակայն, ընկալվում է ոչ թե էթնիկ, այլ մշակութային ու ազգային ինքնություն, որը նշանակում է իսլամի հետ ընդհանրություն, զինվորագրություն Պաղեստինյան դատին:

ԱՆՈՒՐԱՆԱԼԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՎԵՐԱՍՆԵՐՈՒՄ

Լինելով արդիականացման ու առաջադիմական գաղափարների առաջնագծում, քրիստոնյա մտավորականներն են եղել արաբական քաղաքական և մշակութային վերածննդի՝ *Նահդայի* մղիչ ուժը 19-րդ դարավերջին: Խոսքը վերաբերում է սիրիացի-լիբանանցի գրող Ջըրջի Չեյդանին, ով 1892-ին Կահիրեում հիմնադրել է *ալ-Ֆիլալ* («Մահիկ») թարգմանանք, որը լիտի դառնար արաբական Արևելքի ամենամեծ թարգմանություններից ու հրատարակչատներից մեկը, Սելիմ և Բշարա Թաբլա եղբայրներին, ովքեր 1876-ին սկսել են հրատարակել եգիպտական ամենաիդիոկրատիկ *ալ-Սիրամ* («Բուրգեր») օրաթերթը, չնոսանալով, իհարկե, «Մարգարեի» հեղինակին՝ Ջըբրան Խալիլ Ջըբրանին: Լինելով անկախության լայն ջատագովներ, տարածաշրջանի քրիստոնյաներն զբաղեցրել են բազմաթիվ լատասխանատու լայնախոսներ՝ ինչպես դիվանագետ Ֆարես ալ-Խուրիմ (1877-1962), ով երկու անգամ (1944-1945 թթ. և 1954-1955 թթ.) ընտրվել է Սիրիայի վարչապետ, ամա՛ խորհրդարանի նախագահ: Ավելի մոտ ժամանակներում հիշատակելի են ՍԱԿ-ի ու Ֆրանսախոսության միջազգային կազմակերպության նախկին գլխավոր քարտուղար եգիպտացի Բուտրոս Բուտրոս-Ղալին, ինչպես նաև Սադդան Յուսեֆին [15] օրոք երկար տարիներ արտաքին գործերի նախարար եղած Թարեկ Ազիզը: Սյուս կողմից՝ եգիպտական աշխարհիկ ազգայնական *ալ-Ուաֆդ* կուսակցությունն իր շարքերում

բազմաթիվ դրոշի անդամներ է ունեցել: Շատ քրիստոնյա մտածողներ ու քաղաքական գործիչներ եռանդուն մասնակցություն են ունեցել արաբամետ կամ զուտ ազգայնական կուսակցությունների կազմավորմանը: Պաղեստինցի մտավորականներ էդուարդ Սայիդը, Կոնստանդին Չրեյկը և Էմիլ Հաբիբին երկար ժամանակ գերիշխել են հանրային մտայնության վրա: Նույնը կարելի է ասել նաև Սեծ Սիրիայի գաղափարախոս, 1932-ին «Սիրիական ազգայնական սոցիալական կուսակցությունը» հիմնադրած լիբանանցի Ամտուան Սաադեի և «Բասս» կուսակցության [16] համահիմնադիր սիրիացի Միշել Աֆլակի մասին: Նշանակալի է, որ նրանց հանդիմանում ենք արաբական ազգային շարժման երբեմնի առաջնորդ, «Պաղեստինի ազատագրության ժողովրդական ճակատի» (ՊԱԺԾ) հիմնադիր Ժորժ Յաբաշի ու նրա նախկին աջ ձեռքը հանդիսացած, ՊԱԺԾ-ի հատուկ գործողությունների լատասխանատու Ուադիի Հադդադի հետ լատեստինյան ազգային շարժման առաջամարտիկների շարքերում: Նույնը հավասարապես վերաբերում է նաև «Պաղեստինի ազատագրության ժողովրդավարական ճակատի» հիմնադիր Նա՛եֆ Հաուսամեհին: Պաղեստինյան դատի նվիրյալների ցանկում հարկ է հիշատակել նաև Հույն Ուղղափառ Եկեղեցու Երուսաղեմի եղիսկոպոս գերաշնորհ Թեոդոսիոս Աթալլաի Հաննային, Հույն Կաթոլիկ (Սելթիտ) Եկեղեցու Երուսաղեմի արքեպիսկոպոս գերաշնորհ Հիլարիոն Կաբբուչիին, ում խրայելական գրավման իշխանությունները ձեռքակալեցին: Հավելենք «Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության» խոսնակ, բանաստեղծ Քամալ Նասերին, ում խրայելացիները 1973-ին սղամեցին Բեյրութում, ինչպես նաև Լիբանանի համայնավար կուսակցության առաջին ղեկավար Ֆարաժալլաի Էլ-Յելուին, ում սիրիական գաղտնի ծառայությունները տարրալուծեցին ծծմբաթթվով: Դեռևս կենդանի նվիրյալներից մշենք լիբանանցի նշանավոր երգչուհի Ֆեյրուզին, երգարվեստում իր կրտսեր «բրոջը»՝ իս-

րայելական գրավման դեմ Լիբանանի հարավի դիմադրական շարժումը ոգեշնչող Ջուլիա Բուտրոսիմ [17] և, իհարկե, լիբանանցի հռչակավոր երգիչ, նվիրյալ Մարսել Խալիֆեին:

Այնուամենայնիվ, հնարավոր է, որ համաարաբական աշխարհիկ գաղափարախոսություն դավանող վարչակարգերի ու շարժումների անկումը, մյուս կողմից էլ սալաֆական [18] ու Սաուդյան Արաբիայի քարյուղադուլարներով սնվող ուսհիսաբական [19] իսլամի շեշտակի վերելքը իրականացնի աշխարհիկ քրիստոնյաների մի ամբողջ սերնդի փայփայած երազը: Արաբական մշակույթի ու ազգայնականության հինավուրց ուստան Բեյրութի արևմտյան հատվածը այստեղ-այնտեղ դեռևս դահիդամում է *Լահդայի* ժամանակների որոշ մասունքներ: Լիբանանի անփառունակ մայրաքաղաքի փլատակների վրա ծանրացող փոշին տարածքից խողառ ջնջել է Օոցի միադետությունների [20] հետքերը: Որդես ուրիշ ժամանակների վկայություն՝ սոսկ թախիծն է մնացել:

ԵՐԿՍԱՅՐԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Այս՝ որքան գուներ, մույնքան էլ բարդ խճանկարում բնավ էլ դյուրին չէ հաշվարկել հավատացյալների թվաքանակը: Վստահելի վիճակագրություններ գրեթե գոյություն չունեն, հոգևոր դատասխանատուները, ինչդեռ դա կարելի է մկատել Եգիպտոսում, թվերն ուռճացնելու հակում ունեն: Մնում են ծխական մատյաններն ու հատկադես համայնքային և միաբանական վարժարաններում արձանագրված քրիստոնյա աշակերտների թվաքանակը:

Եթե Մաշրեկում [21] քրիստոնյաների ներկայության ժողովրդագրական անկումը անդարձ է թվում, համենայն դեպս վեճեր հարուցում է: Ինչ խոսք՝ համամասնությունն ան-

դառնալիորեն խախտվում է, որովհետև, եթե 20-րդ դարասկզբին քրիստոնյաները կազմում էին տարածաշրջանի բնակչության 12-15%-ը, այժմ հազիվ 5-6%-ն են կազմում: Նույն անկումը նաև Իրաքում է, որտեղ նրանց թիվը 1977-ի երկու միլիոնի փոխարեն քառասուն տարում նվազել, հասել է երկու հարյուր հազարի: Այնուամենայնիվ, ավելորդ չէ տոկոսայնության կնճոռոտ հարցը դիտարկել անցյալ ու ներկա ժողովրդագրությունների շարժընթացի ներքո: Գոնե այդդես է կարծում դատմաբան, Արևելքի քրիստոնեության մասնագետ Բեռնար Չեյբերգերը, ըստ որի՝ Արևելքի քրիստոնյաների նվազման երևույթը դետեք է դիտարկել հարաբերականության մեջ [22]:

Անցյալում, Օսմանյան Պետությունում, մինչև հայերի՝ 1915-ի ցեղասպանությանը նախորդած 1894-1896 թթ. կոտորածները, քրիստոնյաների ժողովրդագրական բնական աճը գերազանցում էր մուսուլմանների աճին: Եթե մկատի չունենանք ջարդերն ու բռնագաղթը՝ քրիստոնյաների ծննդաբերության տոկոսը մուսուլմաններից անհամեմատ բարձր է եղել, մահացածությունը՝ ցածր: Լիբանանում, թերևս ոչ այդքան բացահայտ, ժողովրդագրական այս անցումային երևույթն այս կամ այն կերպ ավարտվել է բոլոր հարանվանություններում:

Պարծյալ ըստ Բեռնար Չեյբերգերի՝ ճշմարիտ է, որ թեև առաջին աշխարհամարտից ի վեր մերձավորարևելյան հանրություններում քրիստոնյաների տեսակարար կշիռն անընդհատ նվազում է, նրանց բացարձակ թվաքանակն, այնուամենայնիվ, ավելի քան մի դար աճում է: 1900-ականներին արաբական Մերձավոր Արևելքում կար մոտ երկու միլիոն քրիստոնյա, մեր օրերում կա տասնմեկ միլիոն: Ղուտիներն, օրինակ, 1897-ին 730 000 հոգի էին, իսկ 2019-ին 104 միլիոն եգիպտացիների 5 միլիոնը դուտի էր: Այս թվերը բարձրաստիճան հոգևորականությունը ակնհայտորեն ուռճացնում է: Թաուադրոս Բ դաադը [23], մկատի չունենա-

լով հանդերձ սփյուռքում աղորոշ 2 միլիոն քրիստոնյա եզիդաժողովուրդներին, 2018-ին խոսում էր 15 միլիոն (այսինքն ազգաբնակչության 17,2%-ը կազմող) դղողների մասին: Եթե դղողների տեսակարար կշիռը նվազել է, փոխարենը նրանք երբեք՝ թե՛ եզիդատոսում և թե՛ սփյուռքում այդքան մեծ թիվ չեն կազմել: Դա մի ուժ է, որը այն աստիճանի խթանել է Ղղողի Եկեղեցու բարգավաճումը, որ Կիրիլոս Չ ղաղն իր գահակալության օրոք (1959-1971), 1960-ին սկզբնավորել է «Ղղողական վերանորոգչական» շարժումը: Ավելին՝ հոգևոր դասը երիտասարդացել է, երկար ժամանակ ստվերում մնացած վանականությունը իսկական վերածնունդ է աղրել: Դարձյալ դղողների դարազայում՝ վանքեր են հիմնանորոգվել, հավատացյալներով լցվել, հոգևոր ժառանգությունն ու ծիսակարգը արժևորվել են, բայց ի՞նչ գնով: Կարելի՞ է մոռանալ, որ այս ընդհանրական վերածնունդն իրականացվել է հասարակության սողացող իսլամականացման ծիրում: Հոգևոր շարունակական վերակենդանացումն ուղեկցվել է համայնքային տեղատվությանը, ու ման հարուստ մշակույթը սնել է ծայրահեղ դաժանողական մտայնություն:

ԱՐԵՎԵԼԻ ԱՐՎԲ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՆՐՎՆՉ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԸ

Անտիոք, Ալեքսանդրիա, Բաբելոն, Տիգրոն և, իհարկե, Երուսաղեմ... Արևելքի Եկեղեցիները կառուցվել են այն-դիսի մշամավոր վայրերում, որտեղ ծագել ու իր ծառայություններն է սփռել քրիստոնեությունը: Մինչդեռ այժմ, ինչդեռ իր ժամանակ նկատելի է ժան Կորբոնը [24], գրեթե հավատացյալներ չեն մնացել այս հիրավի խորհրդամշական ուստաններում: Այն Եկեղեցիները, որոնք աշխարհագրական իմաստավորում չունեն, դատմություն էլ չունեն՝ ինչդեռ *a contrario* [25] վկայում է Հայ Առաքելական Եկեղեցու հազարամյա ուղեծիրը: Հիրավի, դեռտության բացակայության դայամաններում, Հայ Եկեղեցին ազգային ինքնության դահդամման գրավականն է եղել դարեր շարունակ, ավելի ճշգրիտ՝ 1375-ին Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումից մինչև 1918-ը՝ հայկական դետականության հոշակումը:

Բաղդադից 40 կիլոմետր հարավ գտնվում են ավերակները այն վաղմշական Եկեղեցիներից մեկի, որը մեր ժամանակաշրջանի առաջին դարում հիմնադրել է Թադեոս առաքյալը, ում սուրբ Թովմասը, Հնդկաստան ուղևորվելիս վստահել էր Միջագետքի ավետարանումը: Քրիստոնյաների կարևոր կենտրոնացումով «տարածքները», մասամբ, Աստվածաշնչում նկարագրված մույն «տարածքներն» են: Խոսքը Լեոնալիբանանի [26], Միջագետքի (Քորդիստանի ու Նինվեի հովտի) մասին է՝ ներառնելով նաև Վերին Եզիդտոսի ավազանը: Սիրիայում քաղաքացիական դատերազմն ու «Իսլամական դետության» ջիհադականների կողմից լայնածավալ տարածքների բռնագավթումը ճակատագրական հետևանքներ ունեցան քրիստոնյաներով

բնակեցված շրջաններում, ինչդիպում է, օրինակ, երկրի հյուսիս-արևելքում գտնվող Ջեզիրեն: Մի ժամանակ Արևելքի քրիստոնեության թոքերն եղող Զալեռը կորցրեց քրիստոնյաների մոտ կեսը, այնուհետև, ինչդիպում է, համարժեցի արևմուտքում գտնվող Ուադի ալ-Նասարան (Wâdi al-Nasâra, «Քրիստոնյաների հովիտը»):

Ուշագրավ է, որ Սիրիայի քրիստոնյա և այլադավան համայնքները նույն կենցաղով են ապրում: Ալևիական [27]-քրիստոնեական խառը գյուղեր կան Ջեբել Ամսարիեում, նաև կան դրուզական [28]-քրիստոնեական խառը գյուղեր, սուննիական-քրիստոնեականները համեմատաբար քիչ են: Ճիշտն ասած, ի տարբերություն Լիբանանի, այլևս չկան «զուտ քրիստոնեական» գյուղեր, քանի որ մեծ մասամբ բնակեցված են ալևիներով կամ դուրզիներով:

Մնում են Դամասկոսը, Մաալուկան, Սեյդնայան և ծովափի քաղաքները, որտեղ աղաստան գտած մերթին փախստականների կյանքը լավ-վատ կանոնավորվում է: Զորդանանում նրանք հիմնականում խմբված են Ամմանում և Մադաբայում, Ներո լեռան [29] կից, որի բարձունքից է Մովսեսն զնայվել Ավետյաց Երկրով:

Արևելյան Եկեղեցիների ղատրիարքարաններն այժմ գտնվում են Սիրիայում՝ Դամասկոսում (ասորի ուղղափառներինը, հույն ուղղափառներինը և հույն կաթոլիկներինը), Լիբանանում՝ Բկերկեում (մարոնիներինը), Ամթիլիասում և Չմմառում (հայ առաքելականներինը ու հայ կաթոլիկներինը), Շարֆեում (ասորի կաթոլիկներինը), Իրաքում՝ Բաղդադում (քաղղեացիներինը): Քրիստոնեության մահանջի երևույթ է նկատվում Լիբանանում, բոլորովին վերջերս՝ Իրաքում, իսկ Վերին Եգիպտոսում դոկտրինական անջատողականության սղառնալիքի ուրվականը Եգիպտոսում բնիկ ու հազարավոր տարիներ առաջ հիմնավորված այդ համայնքի դեմ հալածանք է հարուցում:

Իր սահմանների վրա հարևան Իսրայելի՝ 1978-ին ու 1982-ին մարոնիական, դրուզական, շիայական փոքր ղետություններ ստեղծելու գաղափարը չիրականացավ՝ ղատրանքայնության, ինչդիպում է, նաև քրիստոնյա աշխարհագրայինների անմիաբանության ու տկարամտության ղատրանով: 2007-ին մախագահ Ժորժ Բուշ կրտսերը ծրագրել էր քրիստոնյաներին մեկտեղել նման մի «ինքնավար տարածքում»: Ըստ տության դա ղիտի լիներ մի նոր Բանտուստան [30]՝ «խաչելություն՝ նույնքան հարմար մեկտեղելու, որքան և կործանելու համար: Այսօր՝ թվացյալ աղաստարան, վաղը՝ սղանդանոց»,– այս կաղակցությանը կասի աստվածաբան ու ղատմաբան Ժան-Ֆրանսուա Կոլոսիմոն [31]: Ամենայն հավանականությամբ, եթե Սիրիան եթնո-դավանական հիմքով տրոհվեր, քրիստոնյաները, ի տարբերություն ալևիների, դուրզիների ու քրդերի, այլևս նույն վայրում այսքան շատ ու մեկտեղված չէին լինի իբրև հեմարան ծառայող միատարր ու մնայուն կեցավայր ստեղծելու համար:

Առանց շահագրգիռ կողմերին նույնականացնելու, նշենք, որ 1978-ին և 1982-ին Լիբանանում մարոնիական դրածո ղետություն ստեղծելու իսրայելյան գաղափարի ճախողունը արձագանքում է մի դար առաջ, այդ օրերին նոր նվաճված Ալժիրում գաղղթներ ստեղծելու մղատակով մարոնիների զանգվածային տեղափոխության գաղափարին: Այն փայփայում էր 1879-ին լույս տեսած «*Լա Ֆրանս օ Լիբան*» («*Ֆրանսիան Լիբանանում*») գրքի համահեղինակներից, հրատարակագիր Լուի դը Բոդիկուրը (1815-1883): 1976-ի վերջում, երբ քրիստոնյա ուժերը մահանջում էին բոլոր ճակատներում, որդես վերջնական լուծում, մարոնի քրիստոնյաներին 6-րդ մավատորմիղով Կանադա փոխաղղրելու շղղկները բուտն հուզումներ հարուցեցին: Չմայած մինչև այսօր այս ծրագրին վաչինգտոնի սատարելու մասին հավաստի վկայություններ չկան, այ-

Մուսաննայմիվ, քրիստոնյա աշխարհագորայիմներն այդ շշուկները զոհի կարգավիճակով շահարկեցին իրենց հակառակորդների՝ «դադեստիմցիների» և «առաջդիմականների» հետ բանավեճերում:

Հարյուր տարի շարունակ դատերազմական դայմաններում հեծող Միջին Արևելքը դառը հիասթափություն ադրեց, երբ մինչ այդ աշխարհի մնացած մասում կայացած վեստֆալյան համակարգը [32] հօդս ցնդեց: Ինչ վերաբերում է քրիստոնեական համայնքներին՝ առկա է կրոնը աշխարհաբաղաբականությանը հակադրելու միտումը, քանի որ այդ տարածքները հազարամյակներ մրցակցող դատմություններով յուրովի տեսլականացվել են, այն աստիճանի, որ աշխարհագրությունն ու կրոնը արդեն մշակմանի դեր են խաղում, այդ երկու գործոններն են սահմանում ու ձևանշում տեղի ազգաբնակչությանը: Արևելյան Միջերկրականի ավազանի երկարությամբ հաստատված Եկեղեցիները աշխարհաբաղաբական տեսակետից հանդիսանում են հեճակետ՝ «սահմանային Եկեղեցիներ», միաժամանակ, միջանկյալ գոտու ու հանգուցակետի վերածվելով Արևելքի ու Արևմուտքի միջև, դառնում են չափազանց խոցելի ու զգայուն երկու աշխարհներում կատարվող ամեն փոփոխության մկատմամբ: Այդ առումով՝ քաղաքական ամենաչնչին ցնցումը կարող է անմիջական ու բազմաբնույթ հետևանքներ ունենալ [33]:

Բավական ազատ սփռված լինելով քաղաքային ու գյուղական տարածքներում, քրիստոնյաների բնակավայրերը կղզեխմբեր են հիշեցնում: Այդ քրիստոնյաները հարյուր տոկոսով բնիկ են Սիրիայում՝ Մաալուվայում, Սաֆիթայում, Հասակեում, Հորդանանում՝ Մադաբայում, Իրաքի Նիմվեի հովտում՝ Քարաբոշում, Եգիպտոսում՝ Ասյուտի ու Մինիայի շրջաններում, բայց, չնչին բացառությամբ, երբեք որոշակի սահմաններով տարածքների չեն հավակնում:

Անհամեմատ խնդրահարույց են աշուրի-քաղդեացի գործիչների մկրտումները, որոնք Նիմվեի հովտում, քրդական հովանավորության մերթո ինքնավարության են ձգտում: Նման հեռանկարի իրականացման հնարավորությունն այժմ թեական է թվում՝ դատելով հենց քուրդ հովանավորների դիրքորոշումից, որոնք արաբական ու իրենց տարածքների միջև փոկած այդ հողադաշտը ծիով են քառարշավում, նրան բուլորովին ուրիշ աչքով նայում: Աշուրի-քաղդեացի գործիչներն ըմկավում են իբրև արևմտյան զավթիչներին սատարողներ: Դրանից տառադելով, այդ քրիստոնյաները հայտնվում են «ուրիշների դատերազմներում»: 1933-ի նախձիրին նրանք արյամբ վճարեցին իրաքյան չափավոր ազգայնականությամբ ղեկավարության մեջ մերվելու իրենց անկարողության համար: Նրանք հավատացին բրիտանացիների խոստումներին՝ իբր, եթե կարգի դադարման տեղական ուժերի՝ մշակավոր *Assyrian Levies*-ի [34] շարքերը մկիրումով մտնեին, փոխարենը ասորական ինքնավար ղեկավարություն դիտի ունենային: Վաղմջական Ասորեստանի դատարանքային վերականգնումը փշրվեց՝ բախվելով բրիտանացի զավթիչների՝ աճադարանքով ստեղծած իրաքյան նոր ղեկավարության կամքին:

Այնուհետև նույն քրիստոնյաները մեծաղես տուժեցին քուրդ զինյալների ու Սադդամ Հուսեյնի կենտրոնամետ իշխանության հակամարտությունից, որն ավարտվեց վերջինիս կողմից երկրի հյուսիսում ավելի քան երկու հարյուր ասորական գյուղերի ավերումով:

Անընդհատ համարվելով «վատ կողմ»՝ քրիստոնյաները հանցավոր են դառնում մեծամասնություն չհանդիսանալու համար: Վատթարը այն է, որ նրանք համարվում են Արևմուտքի՝ իսլամի սրտում տեղակայված 5-րդ գորասյունը:

Նիմվեի հովտում ինքնավարության հարցը որոշ առումով

ՎՐԵՎԵԼԵԻ ՎՐԱԲ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԸ «ՎՐԱԲՎԿԱՆ ԳՎՐՈՒՆԻՉ» ՅՈԹԸ ՏՎՐԻ ՎՆՉ

«Մենք չենք կարող ասել, որ ԴԱԻՇ-ից հետո իրաքյան նոր հանրություն է հաստատվել: Հիմնական ուղղությունները նույնն են ու նույնությամբ շարունակվում են: Քրիստոնյաները գիտեն՝ այդ ահաբեկչական կազմակերպությունը Իրաքի ու Մերձավոր Արևելքի հասարակությունում սառցալեռան վերին մասն է: Գաղափարախոսական կայծեցյալ ծախսողումից հետո, որն իրականում չի ավարտվել, բռնիքները մնջում են, ու լուրջ բան չի այրվում փոփոխելու ու փոխարինելու համար: Քարոզությունն այլ է, իրականությունը՝ այլ»:

Կիրևոսի արքեպիսկոպոս Յուսեֆ Թոմաս Միրկիս «(Նովորդ՝ Օրիան» («Արևելքի առաքելություն»), թիվ 792, էջ 330

«Արաբական գարուն, իսլամական ճմեռ»՝ խորագրում էր «Աֆրիկ-Ազի» («Աֆրիկա-Ասիա») թարգերականը 2011-ի դեկտեմբերին: Իրաքի 2003-ի ճակատագրական ուժանար-չավը դեռևս թարմ է հիշողություններում, քաղաքական իսլամի հորիզոնի անհաղթահարելիությունը շարունակում է տազմադ հարուցել: Սառը թատերազմի ավարտից հետո Մերձավոր Արևելքն աղյուս է հաջորդական ցնցումներ, որոնք նշանավորվել են աշխարհի նախկին երկրներ համակարգի վերացմամբ: Վեստֆալյան միջազգային սկզբունքները մոռացվել են ու միակողմանիության վերահաստատմանը տեղի տվել: Մենք աղոթում ենք «Դևերի ժամանակաշրջանում» (Ամտոմիտ Գրամչի): Հին աշխարհը վերջնականապես չի մահանում, նորի հայտնությունն ուշանում է:

Թուլացած դուրս գալով Լիբանանի հավերժական՝ ըստ

Ղասսան Թունյմիի [37] դիմուկ ծնակերթման՝ «ուրիշների թատերազմից», քրիստոնյաներն անհետացան Իրաքի քաղաքական բեմից: Նրանք Իրաքում կորցրին իրենց երկու երրորդը, Սիրիայում՝ կենդանի ուժի կեսից ավելին:

«Իսլամական թեոտության» վերջին սադրանքը՝ Մուսուլի Ս. Աստվածածին եկեղեցու ականահարումը հնչեց որդես քրիստոնյաներին հղված վերջին զգուշացում՝ նրանք չղետք է վերադառնան երկու հազարամյակ զբաղեցրած տարածքները:

Որոշակի էր, որ ոմբահարումից առաջ, ամբողջատիրական իշխանությունները Սիրիայի ու Իրաքի քրիստոնյաներին հարաբերաբար ճնշումների ու ահաբեկումների չէին ենթարկում նրանց կրոնական թատկանելիության թատ-ճառով: Արտաբուստ խտրականություն չէր զգացվում, բացի, իհարկե, ընդդիմադիրների շարքերին միանալու թա-րագաներից: Սիրիայի ու Իրաքի քրիստոնյաները ամբող-ջովին ազատ էին կատարելու իրենց թաշտամունքները՝ առանց հետադիման վախի: Եգիպտոսում, ընդհակա-ռակը, մեկուսացված էին վարչական, զինվորական կամ քաղաքական ղեկավար դիրքերից, չնայած, ինչպես արաբ-մուսուլմանական երկրների մեծ մասում, քրիստոնյաները հաստատվել են երկու հազար տարի առաջ: Բազմաթիվ մասնագիտություններ, որոնք նրանց հայտնի կդարձնեին կամ մուսուլմանների նկատմամբ որոշ գերակայություն կադահովելին, արգելված էին:

Հարանվանական սաստկացող, հաճախ չարաչափող հա-լածանքների հետևանքով՝ ժողովրդավարության թատ-րանքը շատ շուտ է չիք դարձավ 2011-ի գարնանը: Միաս-նականության ու եղբայրության կոչերի փոխարեն, շու-տով, հատկապես Սիրիայում, հնչեցին ուրիշ, նվազ հան-դուրժողական կոչեր՝ «Քրիստոնյաներին՝ դեղի Բեյրութ, ակնիներին՝ դեղի դագաղ»:

Արևելքի քրիստոնյաների՝ երկար ժամանակ անտեսված իրավիճակը վերջապես ուշադրության արժանացավ: 2000-ականների առաջին տասնամյակին Իրաքի ու Եգիպտոսի քրիստոնյաներին, նրանց եկեղեցիները թիրախավորող արյունոտ ահաբեկումները անշուշտ լուսաբանվեցին լրատվամիջոցներում, բայց բռնարարքների շարունակումն ի վերջո որոշակի ձանձրույթ հարուցեց: Վճռական բեկումը տեղի ունեցավ ԻՊ-ի ջիհադականների՝ 2014-ի ամռանը Նիմվեի հովտում սամձագերծած ջախջախիչ գրոհից հետո:

Տեղի սուննիների մեղսակցությամբ հունիսին համձնված Մուսուլում ջիհադականները շիա, եզդի, շաբակ բնակիչների նկատմամբ աննախադեմ ահաբեկչություն սամձագերծեցին. նրանց սղանում էին հենց փողոցում:

Հուլիսի 17-ին վերջնագիր հղվեց չհեռացած 5000 քրիստոնյաներին: Մահվան սղառնալիքով՝ նրանք կան հատուկ տուրք ղեկավարելու, կան իսլամություն ընդունելու: Բռնաճնշումը հետզհետե դաժան էր դառնում, բայց ոչ ոք չէր համակերպվում Քրիստոսի հավատն ուրանալու հետ: Սկսվեց փախուստը ինքնաշարժով, շարժակառքով, ոտքով: Քաղաքի ելքի մոտ բոլորին կանգնեցնում էին, խլում ունեցվածքը, ինքնության վկայականները, անգամ՝ ուտելիքը: Քրիստոնյաները երեսուն կիլոմետր ղեկավարելու ընդունեցին՝ քրդերի վերահսկված տարածքը հասնելու համար:

Մուսուլի քրիստոնյաների տների ղատերին արաբերենի՝ «նազովրեցի» լինելու նվաստացուցիչ իմաստն արտահայտող արաբական *նուն* տառը դաջելուն արձագանքեց ամբողջ աշխարհը: Ֆրանսիացի քաղաքական, հիմնականում աջակողմյան գործիչներ սոցիալական ցանցերում այն համեմատում էին Լոթարինգիական խաչի [38] հետ: Առաջին նահատակների ժառանգները գետնադամբաններ էին վերադառնում: Իրաքում՝ Նիմվեի ու Սիրիայի արևելքում՝

Խաբուրի մարտիրոսները դժոխքը երկրում էին աղորում: Ջիհադականները հեռանում էին, բայց որբա՞ն ժամանակով: Շատ-շատերի համար դատավճիռը վերջնական էր: Տուն դառնալն իմաստ ունե՞ր:

2014-ի ամառը կարծես 1915-ի կրկնությունը՝ մի նոր *Սեյֆն* [39]՝ նախճիրի տարի դարձավ աշուրի-քաղդեացիների ու ասորիների համար: Հողը ծածկվել էր եզդիների դիակներով: Սա այն ժողովուրդն էր, որ ցեղասպանության ժամանակ օգնել էր հայերին, որոնց տեղահանված նախնիներին բնաջնջել էին: Իսկ սիրիա-թուրքական սահմանին կառչած Քեսառի հայաքաղաքի վրա ջիհադականների 2014-ի թիրախավորած գրոհը ասես հայերի Մեծ եղեռնի՝ «մեծ աղետի» ժամանակակից արձագանքը լինեք: Մարտի 22-ի այդ ուրբաթ օրը, լուսաբացին, ալ-Քայիդային [40] առնչված «Ջաբհատ ալ-Նուսրա»-ի իսլամական գրոհայինները սամձագերծեցին «Անֆալ» գործողությունը, որը ըստ Դուրանի 8-րդ սուրահի, ավարտում է մշանակում: Գրոհն սկսվեց թուրք-սիրիական սահմանի երեք կետերից, որին հետևեց Քեսառի սահմանակետի գրավումը: Քեսառը գտնվում է Ասադ ընտանիքի օրրանի՝ Լաթաքիայի ծովափի շրջանում: Թուրքիան բացահայտ առաջարկեց իր բազմաբնույթ օգնությունը սալաֆական աղստամբներին: Կիրորոսի կառավարությունից բացի, ոչ մի արևմտյան դիվանագիտական ներկայացուցչություն չհամարձակվեց ձայն բարձրացնել Անկարայի դեմ:

Փարիզյան խմբագրություններում՝ երբեմնի «չվաճառվող» համարվող, խնդրեք հարուցող թեման սկսեց ուշադրություն գրավել, հետաքրքրել, առաջ մղվել: Հասարակական կազմակերպությունների գործունեությունն ու որոշ հետազոտողների և հեղինակների ջանքերը իրենց դերը խաղացին: Գրեթե Քրիստոսի տարիքի հեռու-հեռավոր համայնքները այդուհետ կարող էին ակնկալել աղաքրիստոնեացման ուղին բռնած հասարակության անսակարկ

համակրանքը՝ այն հասարակության, որը հանձին այդ համայնքների տեսնում էր հեղաշրջված աշխարհում դեռևս ղափաղանված քրիստոնեության մասունքները: 2017-ի դեկտեմբերին Արաբական աշխարհի ինստիտուտի՝ Փարիզում առանձնահատուկ հանդիսավորությամբ բացած «Արևելքի քրիստոնյաները՝ երկու հազարամյա ղատնություն» ցուցահանդեսը հարուցեց հասարակության հետաքրքրությունը: Նա շատ կարևոր լույս սփռեց մի ղատնության վրա, որը չի կարելի հուլովել եզակիով:

Արդի Թուրքիայի արևելյան Անատոլիայի նահանգներից միլիոնավոր հայեր, աշուրիներ, հույներ, ասորիներ են անհետացել: Մշակութային ցեղասպանության ողորմածությանը հանձնված մի բուռ ավերակներ են մնացել: Այս հուսահատական համայնադատներում վերաբացվել են որոշ վանքեր ու տաճարներ Վանա լճի Ախթամար կղզում, Դիարբեքիրում, Մարդինում՝ Ասորական եկեղեցու օրրան Թուր Աբիդինում: Քրիստոնեական գյուղերն ու թաղերը զբաղեցրել են քրդերը: Արևելքում ազգային ժառանգության յուրացումն արդյո՞ք Արևմուտքում հանգավորվում է թանգարանայնացման հետ: Դաժան ծակատագիր՝ անձը վերածվում է քմնանյութի: Գիտաժողովները, խորհրդածոլովները, ցուցահանդեսները վերջ չունեն... Ողբում են, շարունակական արտագաղթի հետևանքով առաջացած ժողովրդագրական արնահոսության մասին տագնապի ահազանգեր են հնչեցնում, բանավիճում են երկխոսության անհրաժեշտության, քաղաքացիության հարցերի շուրջը: Սակայն արդյունքները շարունակում են շատ սահմանափակ մնալ:

Ինչ խոսք, ավելի ծանր է արտագաղթի մղող հուսահատությունը, այսինքն՝ փոթևոտ փախուստն ու դանդաղ ծուլումը անխուսափելի են դառնում: Կանադայի, ԱՄՆ-ի, հյուսիսային Եվրոպայի, Ավստրալիայի այս տարագիրների համար՝ Նիմվեի հովիտը, Ջեզիբեն կամ Վերին

Եգիպտոսը հեռավոր հուշ, անենաշատը՝ յուրայինների հանգստավայր-գերեզմանոց են դառնում: Դառնում են մահվան հովիտ, որտեղ կյանքը վերսկսվել է իրենց տեղը գրավողների համար: Վերադարձի միակ հեռանկարը մնում է վերհուշային զբոսաշրջիկությունը:

ԼԻԲԱՆԱՆ. ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՏԱՆԳՎԱԾ

ԱՊԱՍՏԱՐԱՆ-ԵՐԿԻՐ

Փոքրամասնությունների հիանալի աղաստարան լինելով՝ Մայրիների երկիրը բացառիկ է Արաբական աշխարհում: 1943-ի Ազգային ուխտից [41] ի վեր երկրի քաղաքական համակարգը սահմանված է այնպես, որ իրողապես (de facto) աղահովում է փոքրամասնությունների իրավունքների ղաշտղանությունը: Իր այդ եզակիությամբ ու սահմանադրական ժողովրդավարությամբ Լիբանանը Արաբական աշխարհի միակ երկիրն է, որի նախագահն ու զինված ուժերի զլխավոր հրամանատարը քրիստոնյա են: Այնուամենայնիվ, դավանանքային խաղաղ համակեցության Լիբանանի ձևանմուշը հօդս ցնդեց 1975-1990 թթ. քաղաքացիական ղատերազմի ընթացքում, որի ղատճառով քրիստոնյա ազգաբնակչության 40%-ը արտագաղթեց: Մինչև ղատերազմին վերջ տված Թա՛եֆի համաձայնագրի ստորագրումը (1989), քրիստոնյաները, շնորհիվ հանրադեմոկրատիայի նախագահի իրավասությունների, ունեին օրենսդրությամբ սահմանված քաղաքական առանձնաշնորհումներ, որոնք հետագայում անցան սուննի վարչադեմոկրատիային [42]: Միևնույն՝ մարոնի համայնքից սերող հրամանատարների մղած եղբայրասղան ղատերազմի կործանարար հետևանքներն արագացրին հազարավոր քրիստոնյաների արտագաղթը: Եթե 1932-ին, դավանաբանական հիմունքով կատարված առաջին ու միակ մարդահամարով քրիստոնյաները կազմում էին Լիբանանի բնակչության 54,7%-ը, այժմ 30%-ից չեն անցնում:

Արաբական աշխարհում բացառիկ երևույթ էր այն, որ էշրեֆիեի, Ջունիի, Ջիբթյի կամ Չահլեի որևէ բնակիչ ազգային փոքրամասնություն լինելու զգացողությունը չուներ: Ա՞յդ դատածառով է արդյոք, որ դատերազմի ավարտից ընդհուպ 2005-ը՝ վարչապետ Ռաֆիկ Յարիրիի ահաբեկումը, «քրիստոնեական հուսախաբության» (*al-ihbât al-mas-sihi*) ժամանակամիջոց է համարվում: Այն արտահայտվում էր գլխատված դեկավարությամբ (գտնվում էին բանտում կամ արքայազնությունում), երիտասարդ համալսարանավարտների ու բազում մասնագետների զանգվածային արտագաղթով, ինքնիշխան դեմոկրատիայի իրավասությունները սահմանափակող սիրիական գրավման դժմի դատկերներով: Նման «կորած տասնամյակը», որը կարող էր բուծել չավարտվող դատերազմի վերթերը, մշակության ին ու մտավոր առումներով սնանկացրեց մի երկիր, որն առանց այն էլ գրեթե ամբողջովին գրկվել էր իր ընտրանուց: Լիբանանի ժամանակակից դատությունը յուրովի շարունակեց «Մայրիների հեղափոխությունը» [43], որին հատուկ էր դավանաբանական ավանդական մտայնությանը հակադրվելու միտումը:

Այսօր առկա առաջին մարտահրավերը կենսական բնույթ ունի: Երկրում հաշվառված է մեկուկես միլիոն սիրիացի փախստական (90%-ը մուսուլման): ղեռ չհաշված չգրանցվածներին: Այդ թիվը հավասար է Լիբանանի բնակչության մեկ երրորդին: Ամեն երեք ամիսը մեկ տուրք չմուծելու համար նրանք չեն գրանցվում, հետևաբար չեն կարողանում աշխատել, սփռված են լիբանանյան տարածքով մեկ՝ գյուղերում ու քաղաքներում:

Ու քանի Սիրիայի դատերազմը երկարաձգվում է, լիբանանցիների կեցությունը շարունակում է վտանգված մնալ. «Պաղեստինյան սցենարի» կրկնությունը նրանց ահաբեկում է: Լիբանանում սիրիացիների բնական աճը, որն ակնհայտորեն գերազանցում է տեղացիների բնական աճին,

աղետալի է դառնում քրիստոնյաների ու իսլամների, ինչդեռ նաև սուննիների ու շիաների ժողովրդագրական անհամաչափության անխուսափելիությանը: Յանրային դոկորոցներում սիրիացի աշակերտներն իրենց լիբանանցի համադասարանցիներից երեք անգամ ավելի են: «Ինքնակամ վերադարձի» դրույթը, որ ցանկանում է առաջադրել միջազգային հանրությունը, Լիբանանի կառավարությանը դատակտում է: Ոմանք ճիշտ են համարում սիրիացի փախստականների վերադարձը, բայց, ամշուշտ, ադախով գոտիները: Սյուս կողմից՝ Դամասկոսը չի ընդունում Լիբանանում ամօրինական ադաստանած իր հոդատակներին, ո՛չ էլ նրանց զավակներին: Փախստականների՝ լիբանանյան տարածքում ծնված երեխաները, առնվազն մինչև ծնողների Սիրիա վերադառնալն ու նրանց արձանագրելը, անկախ ազգային դատականությունից, *de facto* անհայրենիքի կարգավիճակ ունեն:

Լիբանանում ադաստանած սիրիացի փախստականների հասարակագիտական վերլուծությունը բացահայտում է նաև, որ նրանք արտացոլում են Սիրիայում առկա խզումը վարչակարգի դաշտդանների ու ընդդիմադիրների միջև՝ իսլամականներ լինեն, թե աշխարհիկներ: Ուստի լիբանանցիների բացարձակ մեծամասնությունը չափազանց լուրջ է ընկալում երկրի գլխին ծանրացող վտանգը՝ նկատի ունենալով ռազմական ճամբարներում կենտրոնացած քրիստոնյա-սալաֆական մարտախմբերի՝ ռազմական գործողությունները վերսկսելու հավանականությունը:

Ժողովրդագրական վարիվերումներով հանդերձ՝ Լիբանանի քրիստոնյաները երկրի մշակութային ու տնտեսական կյանքում դեռևս մշանակալի դեր են խաղում, որը համալսարանների ու մասնավոր վարժարանների, հիվանդանոցների ու լրատվամիջոցների (թերթեր, ծայնասփյուռի կայաններ, հեռուստակայաններ) կարևորության նվազման գուզահեռ նահանջում է: Ամեն դեղքում Լիբանանի

քրիստոնյաների առկայությունը վճռորոշ է տարածաշրջանում դավանակիցների հետագա գոյատևման համար:

Կառավարության դառակտման դատժառուվ թուլացած Լիբանանի քրիստոնյաները զանգվածաբար իրենց հույսը դնում են նախագահ Միշել Աունի «Ազգային անկախ հոսանքի» ու Մայրիների երկրի գլխավոր քաղաքական և զինվորական ուժ, շիական Յեզբլաիի [44] դաշնության վրա: Այն գործնական ընտրություն է, թե՞ իրական համագործակցություն: Անկասկած՝ երկուսն էլ, քանի որ Լիբանանի քրիստոնյաները վախենում են արժանանալ Իրաքի ու Սիրիայի իրենց կրոնակիցների ծակատագրին:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՂՊՏԻՆԵՐԸ ԲՈՒՆԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՎՆԻ ՈՒ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՍԱԼԻ ՄԻՋԵՎ

Ժողովրդագրական առումով ղղտիները հանդիսանում են Մաշրեկի քրիստոնյա ազգաբնակչության կարևորագույն մասը՝ հարյուր չորս միլիոն եգիպտացիների մոտ 8%-ը: Ղղտիները Արևելքի միակ քրիստոնյա փոքրամասնությունն են, որ ներկա է տեղի հասարակության բոլոր խավերում, քաղաքային խճանկարում ու հատկապես Վերին Եգիպտոսի գյուղական շրջաններում: Նրանք մասնակցել են քրիստոնյաների դեմ մղված անկախության ղայթարին, ազգայնական «Ուաֆդ» կուսակցությանը ականավոր գործիչներ են տվել:

Այժմ, իրենց իսկ բնօրրանում նրանք չափազանց շատ են տուժում «Մուսուլման եղբայրների» [45] առաջխաղացումից: Բազմաբնույթ խտրականություններին ավելանում է կրոնական արմատականացումը: Վերին Եգիպտոսը արդեն երկար ժամանակ հակաքրիստոնեական հալածանքների թատերաբեմ է (բռնաբարություններ, առևանգումներ, բռնի կրոնափոխություններ, եկեղեցիների հրկիզումներ,

կողողումներ...): Գամալ Աբդել Նասերի անձնական մտերիմ Կիլիլուս Չ ղադի ջանքերի շնորհիվ 1960-ականներին հոգևոր վերածնունդ աղբյուրց հետո, 1970-ականներին հասարակության բուռն իսլամացմանը զուգընթաց, - որին նրա ստեղծած համայնավարներին ու քրիստոնյաներին սկզբունքորեն հակադրվող նախագահ Անուար ալ-Սադատի հանդուրժողական քաղաքականությունը «Մուսուլման եղբայրների» նկատմամբ, - ղղտի համայնքը հետզհետե հետ մղվեց:

Սրան ավելացավ Աբդել Նասերի հաջորդի ու Ղղտի ուղղափառ եկեղեցու ղադ, երդվյալ հայրենասեր, Իսրայելի հետ հարաբերությունների բնականոնացման ընդդիմադիր Շնուրա Գ-ի (1971-2012) թշնամանքը: Հասարակության բոլոր շերտերում ղղտիների նկատմամբ խտրականությունը հանգեցրեց համայնքի նահանջին, որտեղ աշխարհականները ձգտում են ազատվել հոգևորականների գերակայությունից, մի երևույթ, որն ուղեկցվեց համադատասխան հարանվանական քարոզով՝ ինչդեռ ղղտիական, այնպես էլ մուսուլմանական ուսումնական հաստատություններում: Հոսմի Մուբարակի վարչակարգը շարունակեց ղղտիներին մեկուսացնելու և հետին ղղան մղելու այս միտումը: Վերին Եգիպտոսի ղղտի գյուղական աղքատ բնակչությունը շատ տուժեց 1992-ին և 1997-ին իսլամական զինյալների սանձազերծած հարձակումներից, որոնց ընթացքում բազմաթիվ զոհեր տվեց: 2013-ից ի վեր ղղտիներն իրենց համայնքի դեմ ուղղված արյունահեղ գրոհներ են դիմագրավում:

Ըստ նախագահ Սադատի 1971-ին վերաձևակերպած եգիպտական սահմանադրության 2-րդ հոդվածի՝ իսլամը ղետական կրոն է և Շարիաթի [46] սկզբունքները օրենսդրության հիմքն են: Դրա հետևանքով՝ ղղտիները երկրորդ կարգի քաղաքացի համարվեցին, եկեղեցիներ թույլատրվեց կառուցել հատուկեմտ, դժվարությամբ, բազում

բաշքշուքներով, հանրային դիրքի հավակնելը սահմանափակվեց, քրիստոնյա եգիպտացիները հետևողականորեն հեռացվեցին բարձր ղաշտոններից ու խորհրդարանական մակարդակի ներկայացուցչությունից: Միայն մարշալ Աբդել Ֆաթթահ ալ-Սիսիի օրոք քրիստոնեական հոգևոր շինություններ կառուցելու օրենքը հանգամանորեն մշակվեց ու 2016-ի օգոստոսի 30-ին սկզբունքորեն ընդունվեց՝ փոխարինելով... օսմանյան դարաշրջանից մնացած ու դեռևս գործող օրենքին: Ամեն դեպքում՝ լարվածությունը չի մեղմանում:

Ղղտիները դարձյալ դիտարկվում են հույժ խոցելի տարր, «Մուսուլման եղբայրները» նրանց համարում են 2013-ին մախագահ Մուհամմադ Մուրսիի գահընկեցության գլխավոր սադրիչները: Այդ թվականին՝ *Annus horribilis-ին* [47]՝ մոտ 80 եկեղեցիներ ու քրիստոնեական կառույցներ, ինչդեռ նաև դղտիներին ղատկանող հարյուրավոր կացարաններ ու վաճառատներ հրդեհվեցին: Մի քանի տարվա ընթացքում իսլամական միությունները ավելի քան հինգ հարյուր աղջիկների առևանգել ու մուսուլմանների հետ բռնի ամուսնացնելով՝ կրոնափոխ են արել: Այս ոճիրները արդարադատությունը ըստ էության չի ղատմել, քանի որ շարունակել է զոհերին երկրորդ կարգի քաղաքացի համարել:

Մարշալ ալ-Սիսիի՝ 2014-ի մայիսին իշխանության հասնելուց հետո դղտիների վիճակը նկատելիորեն բարելավվեց: Ղղտի համայնքի դեմ հարձակումից մի քանի օր անց՝ 2019-ի հունվարի 6-ին, նա եգիպտոսի ադազա վարչական մայրաքաղաքում՝ *Մադինաթ Նասրում* անվտանգության խիստ ղայմաններում ներկա եղավ Ս. Ծննդյան փառահեղ տաճարի բացմանն ու դղտիների Սուրբ Ծննդի ղատարագին:

Այնուամենայնիվ՝ խտրականությունն ու բռնարարքները,

ինչդեռ նաև սալաֆական իմամների ատելության քարոզները կանխարգելելու համար քիչ բան է արվել: Ոչինչ կան համարյա ոչինչ չի արվել 2013-ի գրոհների ընթացքում վնասված կան փլուզված եկեղեցիները վերականգնելու համար: Եգիպտոսի դղտիների ղաշտղանության՝ հիմնականում սփյուռքում հաստատված բազմաթիվ հասարակական կազմակերպություններ տարիներ ի վեր տարբեր բնույթի բռնարարքներ ու հալածանքներ են հաշվեգրել: *Coptic Solidarity*-ի («Ղղտիական համերաշխություն») ու *Voice of the Copts*-ի («Ղղտիների ձայն») նման կազմակերպությունների բազմաթիվ կայքեր են մուտքագրվել ամենօրյա բռնությունները [48]:

Ներկայումս քրիստոնյաները թիրախ են դարձել «Իսլամական ղետության» ահաբեկիչների համար, որոնք 2016-ից ի վեր ստանձնել են այդ համայնքի դեմ բազմաթիվ մահացու հարձակումների ղատասխանատվությունը:

Իրար հաջորդող ահաբեկչությունները էլ ավելի արագացրին Սինայի ու էլ-Արիշի քրիստոնյաների, ինչդեռ նաև Նեղոսի գետաբերանի դղտի գյուղացիների տեղահանությունն ու փախուստը: Սինայի թերակղզում աշխույժ ջիհադականները, որոնք ցանկանում էին արմատավորվել նաև երկրի մնացած մասում, դղտիներին «խաչակիրներ» հորջորջեցին ու, «Իսլամական ղետության» քարոզչությամբ, ուղղակի նույնացրին Արևմուտքին: Ղղտիները շատ թանկ վճարեցին նաև իշխանության ձգտող մարշալ ալ-Սիսիին սատարելու համար, փոխարենը շարժանացան եգիպտական իշխանության ղաշտղանությանը, որը միտումնավոր մեղմ էր ներկայացնում բռնության դեղքերը և ազգային միասնականություն քարոզում՝ այն դեղքում, երբ սալաֆական լրատվամիջոցները, վարչակարգի հետ դաշնակցելով և սաուդյն կնքահոր սատարմամբ, շարունակում են ատելություն քարոզել անհավատների նկատմամբ:

ՍԻՐԻԱ. ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԸ ՊԱՏԵՐԱԶՍՈՒՄ

Պատերազմն սկսվելուց ինը տարի անց Սիրիայի քրիստոնյաները շնչահեղձ են լինում, վախենում են իրաքյան սցենարի կրկնությունից՝ ի տարբերություն ընդվզման առաջին ամիսների բերկրաթմբի: Սիրիայի քրիստոնյաները տեսան զրկանքներ, մահ, մերքին տեղաշարժ, աքսոր, զանգվածաբար խույս տվեցին աղստամբների վերահսկած տարածքներից, իսկ այնտեղ մնացողներն ենթարկվում են դարտադիր զինվորական ծառայության հարկադրանքին: Այս ամենի հետևանքով, 2011-ից ի վեր, Սիրիայի քրիստոնյա համայնքը, - որի թվաքանակը 2011-ից առաջ հասնում էր 1-1,5 միլիոնի (բնակչության 5-8%-ը), - կորցրել է իր անդամների գրեթե կեսին:

Եթե 20-րդ դարի սկզբում քրիստոնյաները ընդհանուր բնակչության 32%-ն էին կազմում, 1980-ին նրանց բանակը կիսով չափ նվազել էր: Մահից, առևանգումներից և բռնի կրոնափոխություններից խույս տալու համար մոտ 450 000 հոգի ստիպված եղավ օջախները լքել: Այնուամենայնիվ, մերքին աքսորը (դեռի Տարտուս, Լաթաքիա, Ուադի ալ-Նասարա կամ «Քրիստոնյաների հովիտը», Խաբուրի հովիտ ու Դամասկոսի շրջան) դժվար է համեմատել արտաքին աքսորի՝ Լիբանանի, Գորդանանի, Եվրոպայի տարբեր գաղթավայրերի հետ, որտեղ նրանք կիսում են իրենց իսլամ հայրենակիցների ամբողջ ճակատագիրը:

2013-ից չի հաղական մարտախմբերը տարբեր բնակավայրերում սկսեցին հոգևորականների առևանգել. նրանք 18 ուղղափառ կրոնականի գերեվարեցին Դամասկոսից 55 կիլոմետր հյուսիս գտնվող Սաալուլա ավանում միայն: Դավելենք 2013-ի ամրիլին մեկական հույն և ասորի ուղղափառ եղիսկոդոսների առևանգման հարուցած հուզումը: Որոշ դաշտոնատար քրիստոնյաներ՝ ի դեմս Միշել Կիլոյի ու Ժորժ Սաբրայի, բացահայտ ընդդիմադիր կեց-

վածք որդեգրեցին: Երկուսն էլ, լինելով նախկին մարքսիստներ և հույն ուղղափառներ, վայելում էին Կատարի ու Թուրքիայի հովանավորությունը, բայց որոշակի հեռավորություն էին դաժնանում Սիրիայի ազգային խորհրդից, որտեղ գերիշխում են «Մուսուլման եղբայրները»:

Այնուամենայնիվ, բանակում, բարձրաստիճան սղանների շարքերում, քրիստոնյաների զգալի ներկայություն է նկատվում. օրինակ՝ Ֆրանսիայում Սիրիայի նախկին դեստամի՝ Լամիա Շակկուրի հայրը՝ գեներալ Յուսեֆ Ռաջեբ Շակկուրը (հույն ուղղափառ համայնքից), ով 1973-ի հոկտեմբերի դաշտերում Սիրիայի արաբական բանակի գլխավոր շտաբի ղեկավար էր եղել, շարունակել էր մնալ երկրի խորհրդանշական դեմքերից մեկը: 2018-ի սեպտեմբերին մահանալով՝ նա հողին հանձնվեց ղեկավարող կորուսյալ: Բանակի բարձրաստիճան զինվորականներից էր դաշտոնական նախկին նախարար գեներալ Դաուդ Ռաջան, ում 2012-ին դավադրաբար սղանած ընդդիմադիրները համարում էին «վարչակարգի քրիստոնյա երաշխիքը»: Դանրադեմոստրացիայի մուսուլման խորհրդական Բասել Կըս Նասրալլահը նույնպես քրիստոնյա էր: Դավատարին մնալով Դաֆեզ ալ-Սադի օրոք իրագործվող ռազմավարությանը՝ սիրիական իշխանության տեսլականը արմատականության դեմ դատվար հանդիսանալն ու փոքրամասնությունների դաշտոնականությունն ստանձնելն է:

Քրիստոնյաները զինվորական դարտադիր ծառայությունից չեն խուսափում: Նրանք սիրիական կանոնավոր բանակի շարքերում մասնակցում են ռազմական գործողությունների, ընդգրկվում կառավարման (Ազգային դաշտոնականության ուժեր, Ժողովրդական կոմիտեներ...), ինչպես նաև ինքնադաշտոնական աշխարհագրային խմբերում:

Այս հանգամանքը բացատրվում է հակամարտության սկզբից ի վեր հատկապես քրիստոնյաների դասալքության համեմատաբար փոքր թվով, ուստի և հասկանալի է դառնում նրանց բարձր լուսավորման վստահելը: 2017-ի սեպտեմբերին Սիրիայի լուսավորիչները 252-ից 193-ի կողմ քվեներով խորհրդարանի նախագահ ընտրեցին Չամնուդա ալ-Սաբբադին, ով ծագումով Չասակեի նահանգից է, դավանանքով՝ ասորի քրիստոնյա, «Բասս» կուսակցության անդամ: Նա խորհրդարանի քրիստոնյա երկրորդ նախագահն է Ֆարես ալ-Խուրիից հետո, ով Ֆրանսիական մանդատի ու հետագայում՝ անկախության տարիներին, երեք անգամ խորհրդարանի նախագահ է ընտրվել:

Իրենց հերթին, հոգևոր առաջնորդները, բազմաթիվ հրամայականներից մեկով, վարչակարգին լուսավորաբար իրենց հավատարմությունն են հայտնում, համոզված, որ եթե ընդդիմությունը հաղթանակի, իշխանությունում իսլամական տարրը կգերակշռի: Ուստի թե՛ հոգևորականները և թե՛ աշխարհականները գրեթե միակամ, երբեմն ինքնաբերաբար, հաճախ սխալմամբ, սատարում են Ասադների իշխանությանը: Չեռատես, միաժամանակ թերահավատ լինելով հանդերձ, քրիստոնյաները գիտակցում են, որ միայն տիրող վարչակարգն է ի վիճակի գտնել իսլամականների, աղահոգել իրենց հարաբերական անվտանգությունը:

Իշխանությանը սատարելու իրենցից ակնկալված տուրքը վճարող քրիստոնյաները առայժմ, փոխարենը, տեղի-ամտեղի տուժում են իսլամական գինված խնամարարներից, այդ թվում՝ ջիհադական ՂԱԻԾ-ի հալածանքներից: Ինչպես նրանց մեղադրում են սադրիչները, սիրիական իշխանությունը սուլունի իսլամ մեծամասնականների հանդեպ որքան էլ ժողովրդագրական հնարամիտ քաղաքականություն որդեգրի, ժողովրդագրական ուժն, այնուամենայնիվ, կայուն, այսինքն փոքրամասնության համար ան-

նդաստ է մնում՝ զանգվածային արտագաղթի ու մարտական գործողությունների կորուստների լուսավորում:

Քրիստոնյաների մեծ մասը՝ հույն ուղղափառները, մելքիտները, նաև հայերը, վարչակարգի հանդեպ բարյացակամ չեզոքություն են դրսևում, այն դեպքում, երբ հաճախ սփյուռքում հաստատված որոշ ասորի լուսավորչատիրականներ ավելի քննադատական դիրքորոշում են որդեգրել: Բասսական իշխանությունից տարանջատվելու իրենց ցանկությունը նրանք հիմնավորում են աղակետորոնացման ու մշակութային ինքնավարության լուսավորումով: Ըստ նրանց ծայրամասում՝ Ջեզիբեի շրջանում հաստատված համայնքների (որոնց անդամների մի մասը 1933-ին Իրաքի քրիստոնյաների նախնիների վերադարձներն են) թնտ-մշակութային առանձնահատկությունները հաշվի չեն առնում և նրանց բուն արաբացում են: Քրդական վերահսկողության տարածքներում քրիստոնյաները տարբեր բնույթի այլ ճնշումների են ենթարկվում՝ սկսած կրթական հաստատությունների փակվելուց ընդհուպ անձնական ունեցվածքի վրա արգելանքը:

Օրենքով հաստատված միակ բացառությունը առնչվում է Սիրիայի հայերին, որոնք ուսումնական կայուն համակարգի միջոցով միշտ էլ իրավունք են ունեցել իրենց մայրենի լեզուն դասավանդել, հայերեն շաբաթաթերթ հրատարակել:

Եթե լեզվական խզում է նկատվում նաև մի կողմից՝ «Օգտաշատ Սիրիայի» [49]՝ այսինքն հյուսիս-հարավ առանցքի ու ծովափի, մյուս կողմից՝ Սիրիայի հյուսիսարևելյան երկու նահանգների՝ Չասակեի ու Դեյր էզ-Զորի քրիստոնյաների միջև:

Քաղաքային հիմնական ուստաններում խաղաղության հաստատման հեռանկարը կարող է նույնպես, որդեգրել Սիրիայի քրիստոնյաները համակվեն հույսով ու վեր-

ընծյուղվեն իրենց երկրում: Հավանականությունը շատ քիչ է: Երկրում մնացած քրիստոնյաների համար աղորելը չափազանց դժվարացել է: Բացի կենսամակարդակի անկման վրա ազդող միջազգային տնտեսական դատարարների հարուցած դժվարություններից, քրիստոնյաներին անհանգստացնում է Պետական գիշտական քաղաքականությունը սուսնիների դաժանաբանության նկատմամբ, որոնց ընձեռվող տարբեր բնույթի արտոնությունները նդաստում են հասարակական միջավայրի ու քաղաքական համակարգի աստիճանական իսլամացմանը: Մինչև աղագա սահմանադրության բանավեժի ավարտը հարցը հավանաբար առկախ կմնա:

ԻՐԱՔ. ԼԻԲԱՆԱՆՅԱՆ ԲԱՆԱՁԵՎՆ ԱՆՋԱՄՐ Է

Այժմ արդեն թույլ ու ցիրուցան՝ Իրաքի քրիստոնյա բնակչությունն 80-ական թվականներին, Սադդամ Հուսեյնի վարչակարգի օրոք, մոտ մեկ միլիոն էր, իսկ 70-ական թվականներին՝ նույնիսկ երկու միլիոն: Այսօր նա երկու հարյուր հազարից չի անցնում: Ըստ տության, քրիստոնյաները ենթակա են վաղմջական Միջագետքի այս տարածքից վերջնականապես վերանալու վտանգին, քանի որ միաժամանակ զոհ են գնում ամերիկյան ներխուժմանն ու հաշորդած քաղաքացիական դատերազմին՝ հիմնականում արմատական իսլամին, որը ձգտում է տարածաշրջանը գտել ոչ-մուսուլման բոլոր տարրերից:

Ի տարբերություն շիա և սուննի հայրենակիցների՝ երկրի քրիստոնյա բնակչությունը ծանր տուրք է տվել Իրաք-Իրաք դատերազմին (1980-1988 թթ.): Աղա, հարաբերական բարգավաճում վայելելուց հետո, Բաղդադի ու Մուսուլի, երկրի մյուս ոստանների քրիստոնյաները ստիպված են եղել հարմարվել Սադդամ Հուսեյնի դաժան վարչակարգին:

Ավելի ծանր փորձության ենթարկվեցին նրանց այն հավատակիցները, ովքեր հայտնվեցին բուրդ գինյալների մարտական գործողությունների տարածքներում: Վերջիններիս վիճակն անհամեմատ ծանրացավ հատկապես 1991-ին, երբ քրդերի դեմ էթնիկ գտման ժամանակ ասորական գյուղերն անդառնալի կորուստներ կրեցին: Անդաշտոյանության ու խաղաղ աղորելակերտի դատաճառով ոյուրին թիրախներ լինելով, քրիստոնյաները զոհը դարձան մաքրագտման քաղաքականությանը (կողողուտներ, առևանգումներ, բռնի կրոնափոխություններ, հարձակումներ): 2004-ի ամռանից քրիստոնյաների իրավիճակն անհանդուրժելի դարձավ եկեղեցիների դեմ ոմբահարումների հաճախակիացումով, արմատական խմբավորումների՝ իսլամական կենսակերտի դարտադրմամբ, ինչդես, օրինակ, ոգելից խմիչքների արգելումն ու կանանց հիշար [50] կրել ստիդելը: Այդ սև տարիներին յոթանասունից ավելի եկեղեցի հարձակման ու ոմբահարման ենթարկվեց: Բոնությունների բարձրակետերից մեկը դարձավ 2010-ին Բաղդադի ասորի կաթոլիկական «Ս. Տիրամայր Փրկարար» եկեղեցու նախճիրը. «Իսլամական դետոնություն» կազմակերտության Իրաքի թևի վեց շիհադականներ վաթսուն հավատացյալի կոտորեցին հենց դատարագի ընթացքում:

Քրիստոնյա համայնքների նկատմամբ հալածանքները մոտ մեկ միլիոն քրիստոնյայի արտագաղթի դատաճառ դարձան: Ըստ Միացյալ ազգերի կազմակերտության տվյալների՝ դատերազմից առաջ ասորիները Իրաքի ազգաբնակչության 5%-ից մի քիչ ավելի էին, սակայն նրանց տոկոսը Սիրիայում, Հորդանանում, Լիբանանում ու Թուրքիայում աղաստանած իրաքի փախստականների թվաքանակում՝ բավականին մեծ է (13%):

Այդ ժամանակներից ի վեր քրիստոնյաները գործնականում վերացել են երկրի մեծ քաղաքներից, հանգրվանել

արտասահմանում կամ Իրաքյան Քուրդիստանում: 2014-ին «Իսլամական ղետություն» ջիհադականների ներխուժումը Մուսուլ ու Նինվեի հովիտ, նրանց փախուստն ավելի արագացրեց:

Իրաքի նոր սահմանադրության 2-րդ հոդվածը որոշակիացնում է, որ իսլամը ղետական կրոնն է և որդես այդդիսին՝ իրավունքի գլխավոր աղբյուրներից է: Մի բավական խիստ՝ անհամեմատ ծանր հետևանքներով դրույթ բացառում է իսլամի սկզբունքներին հակասող օրենքների ընդունումը: 39-րդ հոդվածը հավաստում է նաև, որ Իրաքի քաղաքացիները ազատորեն կարող են ընտրել քաղաքացիական կարգավիճակ, որը լիտի հաստատի, սակայն, աղագային ընդունվելիք օրենքը... Մոտավորապես նույն կանոնակարգին հանդիպում ենք Արևելքի մյուս երկրներում, որտեղ անձնական կարգավիճակը կախված է համայնքային իշխանություններից:

Հատկապես հոգևոր հաստատություններին թիրախավորող նման օրենսդրությամբ, հանրային հասարակությունից դուրս մղվելով հանդերձ, քրիստոնեական քաղաքական կուսակցությունները այս կամ այն կերպ կազմակերպվում են անվտանգության քառսում:

Հյուսիսային Իրաքում քրիստոնեական քաղաքական հիմնական ուժը «Աշուրական ժողովրդավարական շարժումն» է: Այն մղաստել է ամերիկյան ներխուժմանը հաջորդած իրաքյան քառսին: Շարժման անդամները մասնակցեցին քարյուղով հարուստ Կիրկուկի ու Մուսուլի ազատագրության մարտերին, սակայն աշուրի-քաղղեացիներին չներգրավեցին աղագա վարչակարգի բնույթը որոշող հանձնաժողովի կազմում: Միայն մի քրիստոնյա՝ «Աշուրական ժողովրդավարական շարժման» առաջնորդ ու Սաղղան Հուսեիմի հետևողական ընդդիմադիր Յունաղեն Կանան (Younadem Kana) մի կարճ ժամանակ՝

2003-ի սեղտենբերից 2004-ի հունիսը, անաղասելիորեն աթոռ գբաղեցրեց ժամանակավոր կառավարությունում: 2008-ին, աշուրիները, հաճախակիացող հարձակումները դիմագրավելու համար, ստեղծեցին իրենց ազգային աշխարհագրը՝ Քարաքոշի ղաշտղանության կոմիտեն՝ հյուսիսային տարածքների ասորական քաղաքները, գյուղերն ու շրջանները ղաշտղանելու մղատակով: Նույն տարվա ընթացքում Մուսուլի քաղղեացիների արթեղիսկողոս Պաուլոս Ֆարաշ Ռահիոն առևանգվեց ու սղանվեց՝ ամենայն հավանականությամբ Իրաքի ալ-Քայիդայի ձեռքով: Քրիստոնեական ինքնավարության այս ղաշտղանը Իրաքի քրիստոնյա մտավորական այն եզակի առաջնորդներից էր, ով *Շարիաթը* երկրի օրենսդրության մեջ ներառնելուն ընդդիմադիր դիրթ էր գրավել:

Իրաքում մնացած քրիստոնյաների հիմնահարցերից են աշխարհականների՝ քաղաքականությանը մասնակցությունն ու եկեղեցական վերնախավի հետ նրանց հարաբերությունները: Կարդիմալ Լուի Ռաֆայել Սակո Ա-ի գլխավորած Քաղղեական Կաթղիկ Եկեղեցին փորձում է իրաքյան հասարակությունում ավելի գործուն դեր խաղալ: Ասորական Եկեղեցուն հակառակ՝ նրա գործելաոճը միշտ հետևողական է՝ խուսափել քաղղեական ինքնությունը արաքականին հակադրող էթնիկ վիճաքանության մեջ ներքաշվելուց, մինչդեռ իրարահաջորդ ղատրիարքները միշտ էլ ջանացել են, համուն ներառական քաղաքացիության, մերվել ասղնջական երկրում: Իոեղենտականության [51] այս մերժումն ու առավելամղությանը համագորոազմավարության նախընտրությունը իրարահաջորդ միաղետական ու հանրաղետական վարչակարգերում հարաբերական կայունություն, մույնիսկ բարյացականություն է աղահովել՝ հատկաղես քաղաքային միջավայրում:

Այսօր քաղղեացիների ղատրիարքի գրղարտիչները համայնքի ներսում բամբասում են, թե նա մեծ այաթղլա Ալի

ալ-Սիստանիի քրիստոնյա խորհրդականն է: Ու չնայած այդ դերը սոսկ խորհրդատվական է, դատրիարքության՝ խորհրդարանական վերջին ընտրություններին որոշակի թեկնածուների դաշտումները բավական դարձավ հարուցելու քրիստոնեական համայնքին առնչվող որոշումներում իրենց ձայնն ունենալ ցանկացող քրիստոնեական քաղաքական կուսակցությունների բուռն հակազդեցությունը:

Ու մինչ քրիստոնյաների թիվը չազրեցնու կաշվի նման մվազում է, քրիստոնեական քաղաքական ուժերը մերթուստ դառնալովում են «Բաբելոն» շարժման դատաճառով, որը կցված է շիայական ժողովրդական գորահավաքի միավորումներին [52] և հակադրվում է դատրիարք Սակոյին:

Քուրդիստանի ինքնավար շրջանում օրենսդրական մի որոշում ամրապնդում է քրիստոնյաների ներկայացուցչությունը ինչդեպ շրջանային, այնդեպ էլ Իրաքի դաշնային խորհրդարանում: Ու չնայած Քուրդիստանի շրջանային կառավարությունը հաճույքով հրադարակայնացնում է «Իսլամական ղեկավարություն» հալածած փոքրամասնություններին դաշտումները իր քաղաքականությունը, լայնախոհության նրա այդ դիմակը վատ է թաքցնում ավատատիրական ու բռնատիրական որոշակի վերաբերմունքի շարունակականությունը, որին մենք կանդրադառնանք հաջորդ գլխում: Այնուամենայնիվ, դա չի խանգարել, որ մեծ թվով աշուրի-քաղդեացիներ ամրաստան գտնեն Նիմվեի հովտի ու Քուրդիստանի ինքնավար շրջանի նախկին աշուրական-քրիստոնեական գյուղերում, ինչը նրանց որոշ գործիչների դրդել է դառնալ քրիստոնեական ինքնավար շրջան ստեղծել:

Անվերադառնալիքն հավատարիմ մնալով 1991-ից ի վեր երբիում իշխանության գլուխ գտնվող Բարզանիների [53] տոհմին՝ Իրաքյան Քուրդիստանի տնտեսության ու ելև-

մուտքի նախկին նախարար Սարգիս Աղաջան Մամենդոն ստեղծել է «Իշտար» հեռուստատեսային արբանյակային ալիքը, որը հաղորդումներ է սփռում երեք լեզուներով՝ արաբերեն, քրդերեն և ասորերեն: Նա հայտնի է մասնավորապես իր դավանակիցների կենսադաշնանները բարելավելու մարդասիրական գործունեությամբ (եկեղեցիներ, վարժարաններ, այլ ենթակառուցվածք...): Աշուրի-քաղդեական բազմաթիվ հասարակական կազմակերպություններ իրենց հերթին ջանում են, որ Քուրդիստանի շրջանային կառավարությունը նրան ընդառաջի և թեկուզ ձևական՝ որևէ դատավար դաշտումի նշանակի: Դրան խանգարում են հովանավորչության ու քծնանքի մեղադրանքները: Մեղադրանքներ են ուղղվում նաև Սարգիս Աղաջանի անձնական դաշտակազմի անդամներին՝ 2009-ի Նիմվեի հովտի տեղական ընտրություններում աշուրի-քաղդեացի թեկնածուների վրա հարձակվելու համար:

Տարուբերվելով Բաղդադի անկայուն քաղաքականության և Քուրդիստանի ինքնավար շրջանի (որը 2017-ին չկարողացավ հասնել անկախության) հետ լարվածության միջև, հյուսիսային Իրաքի փախստական քրիստոնյաները տվալտում են անորոշ ներկայում. դեռևս անհամապասխան մարմիններում սահմանափակ դաշտումներ են ստանում, աշխատանք դժվարությամբ են գտնում և, ճարահատ, հակվում են արտագաղթելու: Նույնիսկ մինչև հիմա բնօրրանում մնացածներն արդեն շրջել են իրենց կյանքի իրաքյան էջն ու միայն մեկնելու մասին են մտածում: Քաղդեաստանի (Իրաքի հարավում) Ուրից սերող Աբրահամի երկիրը երբևէ կտեսնի՞ բռնագաղթած քրիստոնյաների տունդարձը: Նիմվեի հովտի ու Մուսուլի տարագիրների վերադարձը միշտ էլ վեճեր է հարուցել: Մուսուլի քրիստոնյաները, չնայած իրենց եկեղեցիների վերականգնմանը, հատուկեցտ են տուն դառնում: Մուսուլն ասես չքացել է, ինչդեպ Յոզվանը՝ կետի երախում: Քրդական ուժերի գրաված Նիմվեի հովտի գյու-

ղերի ավերման հետևանքներն այնպիսին են, որ չեն հուսադրում նրա բնակիչների վերադարձը: Սինջարի լեռնադարում, եզդիների մահատակության անվանադիր քաղաքում, եզդիների տների 90%-ը փլատակ է: Եթե անգամ, ինչդեպ Սիրիայում, տարածքներն ազատագրվեն ու անվտանգ համարվեն, բնակիչները դժվար թե վերադառնան, ինչդեպ Պատահեց Մալուլայում, որն ազատագրվեց 2014-ի ապրիլի 14-ին, բայց բնակչության միայն մի չնչին մասը վերահաստատվեց: Խարուրի հովտում՝ Չասակեում՝ ԴԱԻՇ-ի վերահսկած տարածքներում քրիստոնյաներն այնքան ահաբեկված էին, որ հազիվ մեկ երրորդը մնաց: Նրանց առաջ ծառայել է անդատասխան մնացող մի հարցում՝ ինչդեպ վերադառնալ ու աղբյուր մարդկային հասարակությունից իրենց արտաքսած ԴԱԻՇ-ի հանցակիցների միջավայրում:

ՊԱՂԵՍՏԻՆ. ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԸ ՎԵՐԱՆԱԼՈՒ ՃԱՆԱՊԱՐԴԻՆ ԵՆ

Եթե քրիստոնյա Պաղեստինցիները 1992-ին 73 հազար էին, այժմ նրանց քանակը 50 հազարից չի անցնում: Այս փոքրիկ խճանկարն իսկ մասնատված է բազում հարանվանությունների՝ հույն ուղղափառներ, ասորիներ, լատիններ, հույն կաթոլիկներ, հայ առաքելականներ, յուֆերականներ, անգլիկաններ, բողոքականներ...

Պաղեստինում գաղթի քարավանը ծայր է առնում Այր-հորդանանի բռնազավթված տարածքներից, հասնում ընդհուր արևելյան Երուսաղեմ ու Գազայի հատվածը: Պաղեստինցի քրիստոնյաները մի բուռ են մնացել՝ զոհ գնալով Սուրբ Վայրերի հետևողական հուղայականացմանը: Եթե քրիստոնյաները 1948-ին Երուսաղեմի բնակչության մեկ հինգերորդն էին կազմում, այժմ նրանք 2%-ից էլ դուրս են: Քրիստոսի ծննդավայրում՝ Բեթղեհեմում,

որտեղ քրիստոնյաները դարեր ի վեր մեծամասնություն են կազմել, այժմ բնակչության հազիվ մեկ երրորդն են:

Կարելի է հաստատ լինել, որ Պաղեստինի/Իսրայելի տարածքը, - բացի Բեթղեհեմի, Երուսաղեմի ու Նազարեթի մի քանի այլ բնակավայրերից, - մի օր թեմատիկ զբոսավայրի կվերածվի աստվածաշնչյան խաչակրաց արշավանքների ակումբների անդամակցող տարեց զբոսաշրջիկների համար, որոնց համար Պատարագ կմատուցի արտագաղթած հոգևորականը...

Իսրայելյան գրավման, հալածանքների ու ծնունների զոհը դառնալուց հետո քրիստոնյաներն այժմ դժվարությամբ են համակերպվում Չամասի [54] ու նրա կողմնակիցների Պարտադրած ու հետզհետե տիրադատող դարձող իսլամականացմանը, այն դեպքում, երբ իրենց ներկայացուցչությունն ունեն Պաղեստինյան Ազգային Իշխանությունում:

Տարագրության հետևանքով արմատախիլ լինելը երկու հետևանք կարող է ունենալ՝ կամ իսրայելյան քաղաքական ու զինվորական իշխանությունները կյուրացնեն վանքադատական կալվածքներն ու հողերը, կամ էլ իրենց սեփական տարածքներում մրցակցություն կսկսվի նորահայտ քարոզիչների՝ ավետարանականների, հիսունականների, Եհովայի վկաների և նույնիսկ Միջին Արևելքի Պատերազմների հարուցած տնտեսական ու հասարակական անկայունության միջոցով իրենց համար նպաստավոր հող գտած ամերիկյան հավատաորսների միջև: Այդ երևույթը հաջողությամբ տարածվում է Ալժիրում ու Մարոկկոյում, որտեղ քրիստոնեությունը հաճախ շփոթում են տեղական թատմական ամենաչնչին արմատավորում իսկ չունեցող գաղութատիրական ներկայացուցչության հետ: Այդ իսկ թատմառով աստարեզում հայտնվում է քրիստոնյա արաբ հորջորջվող՝ լավագույն դեպքում որդես «ամհեթեթու-

թյուն», վատթարագույն դեղքում ծավալադաշտակա՞ն որևէ նոդալարային ծառայող 5-րդ զորայուն:

Թրամփի վարչակարգում հաշվվում են ոչ քիչ նախանձախնդիրներ՝ այսօր կոչված «սիոնական ավետարանականության» ջատագույններ (նրանց թվում է փոխնախագահ Մայք Փեննը), որոնք ղայքարում են հանուն իսրայելյան աջ արմատականների դատի [55]: ԱՄՆ-ի դեստաբիլիտետը Երուսաղեմ տեղափոխելու որոշումը հետևանքն է հենց «Քրիստոնեության միջազգային դեստաբիլիտետը՝ Երուսաղեմում» կոչվող սիոնական ավետարանականության շահախնդրի ջանքերի:

Որդես սիոնական քրիստոնեության հրահրած քարոզարշավի, ինչպես նաև իսրայելյան գրավման հակազդեցություն, Երուսաղեմի լատին դատարարը մորիմ ամենադատվություն Միշել Սաբբահը, Երուսաղեմի լատինական եղիսկոթոս Սուրբ Յուսուբ, Երուսաղեմի հույն ուղղափառ դատարարքարանից՝ իսրայելյան գրավման և ուղղափառ դատարարքարանի ունեցվածքի վաճառքի դեմ ղայքարող քրիստոնեական դիմադրության ըմբոստ հոգևոր հայր, Սեբաստիայի տիտղոսավոր արքեպիսկոթոս Թեոդոսիոս Աթալասի Ֆաննան, Պաղեստինի տարբեր եկեղեցիների տասներեք այլ աստվածաբաններ 2009-ի դեկտեմբերին ստորագրեցին «Պաղեստինի կայրոսը» [56]: Աստվածաբանական-քաղաքագիտական ոճով շարադրված այդ ուղերձը Պաղեստինի եկեղեցիների ներկայացուցիչների հավաքականությանը, ղաղեստինցի ու իսրայելացի քաղաքական դատասխանատուներին, հրեա և մուսուլման հոգևոր առաջնորդներին, միջազգային հանրությանը, ամբողջ աշխարհի «ներ եկեղեցիների եղբայրներին ու քույրերին», համայն մարդկությանը հավաստում էր Իսրայելի ու Պաղեստինի միջև անհատալ արդարացի խաղաղության անհրաժեշտությունը՝ դատադարտելով ռազմակալումը, այն համարելով «մեղք Աստուծո և մարդ-

կության հանդեպ», անուղղակիորեն մեղադրելով նաև գրավմանը սատարող սիոնական քրիստոնյաներին:

Պաղեստինի նվազագույն թվաքանակի հասած քրիստոնյաները ցանկանում են կենդանի վկայություններ լինել և ոչ թե թանգարանային մնուշներ անդրատլանտյան քրիստոնյաների համար:

Իսկ Իսրայելում, 1948-ին հրեական ղետության հաստատումից հետո երկրում մնացած արաբ քրիստոնյա փոքրամասնությունը հարաբերաբար ավելի նոդաստավոր ղայմաններում է գտնվում: Երկար ժամանակ ազատված լինելով գինվորական ծառայությունից՝ նրանք այժմ վերաբերմունքի փոփոխություն են զգում իսրայելյան կառավարության կողմից, որը փորձում է ժխտել նրանց արաբական ինքնությունը՝ ինքնության փաստաթղթերում «արամեացի» արձանագրելով [57]: Իրականությունն այն է, որ իսրայելյան իշխանությունները սովորություն են դարձրել միաժամանակ մեղմ ու խիստ վերաբերվել, դիմել թե՛ բարի կամքի դոսևորումների և թե՛ հարկադրանքի (օրինակ՝ դոդոցների դեղքում), որի բուն նոդատակը արաբների արտագաղթի արագացումն է [58]: Պաղեստինյան տարածքներում դա ակնհայտ է հատկադես Բեթղեհեմում՝ երկրորդ ինտիֆադայից [59] հետո: Սուրբ Ծննդյան քաղաքը շրջափակվել է «անվտանգություն դատենշով» ու վերածվել բանտի՝ բաց երկնքի տակ: Իսրայելացի քրիստոնյա արաբների տագնադն ավելացավ հատկադես 2018-ի հուլիսին որդեգրված հիմնարար օրենքից հետո, որը Իսրայելը «հրեա ժողովրդի ազգային օջախ» սահմանեց: Իսրայելի արաբ փոքրամասնության և մարդու իրավունքների դաշտոդանների համար մեկ ուրիշ գերզգայուն կետ է արաբերենի կարգավիճակը, որը որակազրկվել է իբրև դաշտոդանական լեզու և տարտան «հատուկ կարգավիճակ» ստացել: Մեկ ուրիշ զգայուն հարց է իսրայելական իշխանությունների կողմից իսլամական կուսակ-

ցությունների շահարկումը քրիստոնյաներին թուլացնելու նույնատակով, ինչդեռ է Նազարեթի տարագան:

Ամփոփենք՝ երկրորդ կարգի քաղաքացու կարգավիճակի տաշտոնականացումը, իսրայելյան իշխանությունների անընդհատ դեմոյի աջ թեքումը քրիստոնյա արաբներին կանխագագացնում են բնավ էլ ոչ նույնատակով միտում, և սա՝ ի հեճուկս տաղեստիմյան տարածքներում [60] ներամփոփ քրիստոնյա տաղեստիմցիներից անհամեմատ բարվոք կենսադայմանների:

ՀՈՐԴԱՆԱՆՅԱՆ ԲԱՑԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հորդանանի քրիստոնյա համայնքը բանակով շատ նվազած լինելով հանդերձ վայելում է հաշիմյան միադեոնության [61] «դրական խտրականությունը», որը նրան կարևոր տեղ է վերադասում հասարակության մեջ: Ճիշտ է՝ տեղական կրոնը իսլամն է, սակայն կառավարությունը ընձեռում է տաշտամունքի ազատություն և միաժամանակ այնդեռ է անում, որ քրիստոնյաները տաշտոններ զբաղեցնեն կարևորագույն նախարարություններում, ինչդեռ են նաև բանակում: Այսդեռ, թագավորության մոտ 200 000 քրիստոնյաներն իրենց ներկայացուցիչներն ունեն խորհրդարանում՝ ստորին և վերին դալաների ձայների 6%-ը նրանցն է: Արդալլահ Բ-ն 2010-ին 10% հայտարարեց: Նրա առաջին փոխվարչադեոնը՝ Ռաջա՛ի Մուաշշերը, քրիստոնյա է:

Լինելով ազդեցիկ գործարարներ՝ թագավորության քրիստոնյաները տնօրինում են բարձրակարգ հյուրանոցային ու ռեստորանային սոցասարկման ոլորտի գրեթե ամբողջ մենաշնորհը, վերահսկում են տնտեսության 30%-ը: Նրանց բարեկեցությունը հետևանքն է հիմնականում Հաշիմյան արքայական ընտանիքի ազատամտության ու հանդուր-

ժողականության, որը սկզբունքային տայքար է մղում «Մուսուլման եղբայրների» ազդեցության դեմ: 1917-ին, Սեբբայի հաշիմյան շերիֆ [62], իսլամական սրբազան վայրերի տախադան Հուսեյն Իբն Ալին հատուկ ֆեթուա [63] հրատարակեց՝ մուսուլմաններին հորդորելով ընդունել ու տատաղարել ցեղաստանության հայ վերադարձներին:

Հորդանանի Հուսեյն թագավորի եղբայրը՝ նախկին գահաժառանգ իշխան Հասան Իբն Թալալը հատկադեռ գործոն է միջկրոնական երկխոսություններն աշխուժացնելու աստղարեզում: 1994-ին նա հիմնադրեց Միջհարանվանական ուսումնասիրությունների արքայական ինստիտուտը, որը գտնվում է Ամմանում և զբաղվում կրոնի միջգիտակարգային ու կրոնական հարցերի ուսումնասիրությամբ՝ առանձնահատուկ ուշադրություն ընծայելով արաբ-իսլամական հանրությունում քրիստոնեությանը: Արդալլահ Բ թագավորի զարմիկ իշխան Ղազին իսլամության ու քրիստոնեության մերձեցման աստղարեզում բացառիկ ազդեցիկ դեր է խաղում: Նա է նախաձեռնել 138 մուսուլման աստվածաբանների՝ 2007-ի հոկտեմբերին Բենեդիկտոս ԺԶ-ին հղած նամակը, որը կոչ է անում երկխոսություն սկսել երկու կրոնների (ներկայացուցիչների) միջև:

Բայց այս տատկերը հեռու է կատարյալ լինելուց: Եթե Արդալլահ Բ-ն սիրում է ասել, որ «քրիստոնյա արաբները մեր տարածաշրջանի անցյալի, ներկայի ու ապագայի անքակտելի մասն են», շրջանային բառսային վիճակն ու իրաքյան սցենարի կրկնության վախը լավատեսություն չեն ներշնչում քրիստոնյա համայնքին, որը փոթորկից հեռու մնալով հանդերձ՝ իր ադահովությունը «հարաբերական» է համարում: Դեռ որքա՛ն ժամանակ: Հորդանանը, որտեղ բնիկները փոթբամասնություն են կազմում, այժմ, հասարակական-տնտեսական ճգնաժամի սրման տատձառով հարաշարժ մրրկահողմի ներթափանցման գոտու է վերածվել: Հանրային միջավայրի իսլամականացումն ու

«Մուսուլման եղբայրների» ազդեցության աճը անհանգստություն են հարուցում: Հորդանանցիների մոտ 20%-ը աղքատության շեմից ցածր է աղքատ, իսկ իսլամական շարժումները յուրովի են շահարկում արևմտյան օգնությանը ու Միջազգային արժույթային հիմնադրամի աջակցությամբ իր գոյությունը դաժանորդ խոցելի երկրի հասարակական դայթուրակում իրավիճակը: Այս անկայունությանն ավելանում է Իրաքից ու Սիրիայից փախստականների զանգվածային ներհոսքը, որն անդրադառնում է աշխատուժի շուկայի վրա:

2015-ի վերջին հորդանանյան դրոցական ծրագրերի բարեփոխությունը հարուցեց իսլամական ընդդիմադիրների ու մասնագետների մի մասի սուր քննադատությունը: Պատճառը մատուցված նյութերում իսլամին ուղղակի հղումների նվազումն էր [64]:

Որքան էլ տարբեր լինեն դատձանները, արտագաղթն արձատարվողվել է ու այնքան ընդհանրացել, որ դարձել է ամբողջի: Այնտեղից, որտեղ կասանդրամները [65] կանխագուշակել են Արևելքի քրիստոնյաների առաջիկա վերացումը, քրիստոնյաները հեռանում են, աշխարհաքաղաքացի դառնում, այլ խոսքով՝ «սփյուռքանում»: Ճիշտ է, ձուլման երևույթը հիմնավորված վախ է հարուցում, սակայն Արևելյան եկեղեցիներից սերող անդրազգային համայնքները ինքնության բացառիկ գործնականությամբ դաժանման մոր մարտավարություններ են հղանում, ինչդեռ մասն արդիականացնում են մի ծրագրակազմ, որը մինչ այժմ տարածություն-ժամանակում քարացած էր թվում:

«Մուսուլման եղբայրների» ազդեցության աճը անհանգստություն են հարուցում: Հորդանանցիների մոտ 20%-ը աղքատության շեմից ցածր է աղքատ, իսկ իսլամական շարժումները յուրովի են շահարկում արևմտյան օգնությանը ու Միջազգային արժույթային հիմնադրամի աջակցությամբ իր գոյությունը դաժանորդ խոցելի երկրի հասարակական դայթուրակում իրավիճակը: Այս անկայունությանն ավելանում է Իրաքից ու Սիրիայից փախստականների զանգվածային ներհոսքը, որն անդրադառնում է աշխատուժի շուկայի վրա:

«ԱՓՅՈՒՔՎՉՈՂ» ՀՎՍՎՅՆՆԵՐ

Ակամա կամ ինքնակամ՝ իրար հաջորդող արտագաղթների հետևանքով, բացի Ղոտի Ուղղափառ եկեղեցուց, Արևելյան մյուս եկեղեցիներն այժմ սփյուռքում ավելի շատ հավատացյալներ ունեն, քան բնօրրանում: Հարկ է հատուկ ուշադրություն սևեռել անդրազգայնացման երևույթի վրա այնտեղ, որտեղ ոմանք հայտարարում են, թե Արևելքի քրիստոնյա փոքրամասնություններին ծրագրավորված են վերացնում իրենց դատմական տարածքներից: Յուրաքանչյուր եկեղեցական ցանց ծավալվել է: Այս մոր մարտահրավերը թելադրում է մոր ներուժի գորաշարժ, աստղացական երկրի միջավայրին մերվելու որոշակի ճիգ: Հարկ է լինում ամեն միջոցի դիմել ձուլումը կանխելու համար: Այլ կերպ ասած՝ մերվել, բայց ինքնությունը չկորցնել:

Արտագաղթի ուղղությունները միշտ չեն համընկնում: Եգիպտոսի դոտրինները նախընտրում են Հյուսիսային Ամերիկան ու Ավստրալիան, Սիրիայի, Թուրքիայի ասորիները՝ Շվեդիան, Գերմանիան, Նիդերլանդները, Շվեյցարիան, Իրաքի քաղղեացիները՝ Ֆրանսիան, ԱՄՆ-ը, Լիբանանի մարոնիները հենվում են Ֆրանսիայում, Կանադայում, ԱՄՆ-ում և Արգենտինայում հաստատված իրենց համայնքների վրա: Արգենտինայի նախկին նախագահ Կառլոս Մենենը (կրոնափոխ քրիստոնյա) ծագումով Սիրիայից է: Նույնը կարելի է ասել հատկապես Բրազիլիայի մասին, որի նախկին նախագահ Միշել Թեմերը ծագումով Լիբանանից է, սերում է մուսլիմ (մարոնի) համայնքից:

Արևելյան եկեղեցիները տարածվում են մասն արաբա-իսլամական միջավայրում, ավելի ճշգրիտ՝ Օտցի երկրներում, որտեղ ադաստան գտած բավական մեծ թվով քրիստոնյաները ծագումով Ֆիլիպիններից են, Հնդկաս-

տանից, Հարավային Ամերիկայից, Եվրոպայից ու Լիբանանից:

Ըստ ժամանակագրության, սփյուռքի ասորի ուղղափառ վերջին եկեղեցին օծվել է Բահրեյնում, 2018-ի նոյեմբերին [66], իսկ ամենախիստ ուսհիաբական Կատարի Պետությունը 2008-ին թույլատրեց երկրի առաջին կաթոլիկական հոյակերտ տաճարի՝ *Վարդարանի Տիրամայր* եկեղեցու կառուցումը, լոյսնանով, որ շենքի արտաքին մասում խաչ կամ քրիստոնեական որևէ խորհրդանշան չտեղադրվի [67]: Սա հիշատակության արժանի խրախուսական քայլ է, մկատի ունենալով հատկապես հարևան Սաուդյան Արաբիան, որն իր ամբողջ տարածքը իսլամի «սրբազան հող» հռչակելով, արգելել է եկեղեցիների կամ սինագոգների կառուցումը, որտեղ (իսլամից բացի) որևէ այլ լոյսնանունի արարողություն լոյսնանում է ձերբակալությամբ կամ երկրից արտաքսումով: Իրավիճակը նույնը չէ Քուվեյթում, Օմանի Սուլթանությունում, Արաբական Միացյալ Եմիրություններում, որտեղ, ըստ լոյսնանական տվյալների, քրիստոնյաները բնակչության շուրջ 13%-ն են կազմում: Այդ երկրներում Արևելքի քրիստոնեական հիմնական համայնքները կազմված են հայերից, ղղտիներից, ասորիներից ու Հնդկաստանի Մալանկարա Ուղղափառ եկեղեցու [68] հավատացյալներից: Ծոցի երկրներում՝ սերնդե-սերունդ այնտեղ աղորդ սիրիացի ու լիբանանցի քրիստոնյաներին հանդուրժում են, բայց նրանց քաղաքացիություն չեն շնորհում:

Առաջնորդվելով անդրազգային տրամաբանությամբ՝ Արևելյան եկեղեցիները օգտվում են նոր ցանցերից, որոնք հյուսվում են գաղթականների առաջին ժամանողների կենսունակության և լոյսնանախաճառու դիրքերի հասնելու շնորհիվ: Սփյուռքի տարածքը հարափոփոխ է, մշտական շարժման մեջ է գտնվում: Նման նոր իրավիճակը վերածվում է ինքնությունը վերահաստատելու մի ամբողջ փոր-

ձարանի, նույնն է թե՛ խառնասերման: Սակայն համաշխարհայինացած ցանցում գործող Արևելյան եկեղեցիներին բնորոշող հիմնական առանձնահատկությունը մնում է ծայրահեղ մասնատվածությունը: Առօրյա կանոնակարգային հարցերի կամ սովորույթների լոյսնանական վերաբերյալ ներքին անվերջամալի վիճաբանությունները, հենց թեկուզ Եգիպտոսի քրիստոնյաների անհատական վարքի միասնական՝ ուղղորդող կանոնակարգի բացակայությունը, լուրջ խնդիր են դառնում սփյուռքի՝ լոյսնանունների ավելի ազատական ավանդույթ ունեցող հավատացյալների համար: Սփյուռքի համայնքների անհամալույսնանախաճառությունը տեղի իրականության հետ՝ մտահոգում է հոգևոր վերին մարմիններին: 2019-ի փետրվարի շրջաբերականում քաղղեացիների լոյսնանախաճառու Լուի Ռաֆայել Սակո Ա-ն իր հոտին հորդորում էր մատել արդիակալության գնաքը և հոգեբանորեն նախալույսնանալով փոփոխություններին: Ինչպե՞ս, սակայն, փոփոխել դարերով արմատացած, տարածություն-ժամանակի մեջ բարացած ավանդույթը: Հարցումի լոյսնանախաճառներից մեկը կարող է լինել քաղղեական լոյսնանախաճառի շարադրանքը թարգմանելը արաբերենի, քրդերենի, անգլերենի, ֆրանսերենի, գերմաներենի կամ սփյուռքի այն լոյսնանությունների լեզուներով, որտեղ վերջին տասնամյակների ընթացքում քաղղեական նոր համայնքներ են կազմավորվել [69]:

Քանի որ արտերկրում հաստատված լինելը ավելի է խթանում էկոմենիզմը [70], դա և խառն, հաճախ մեծամասնականության ներկայացուցչի հետ կնքված ամուսնությունը մղում են մտայնության փոփոխության՝ ավելի բաց երկխոսության:

Միջավայրից ոչ թե մեկուսանալը, այլ քրիստոնեա-արաբական ըմբռնումով վերափոխվելն այլևս լոյսնանախաճառ չէ, ենթադրում է քաղաքական գորահավաք նույն ընդհանուր նոյսնանակի շուրջը: Այդ առումով մշանակալի է Հյուսիսային

Ամերիկայի դոկտի համայնքի փորձը: Ձուլման հետ համակերպված հուսահատների ենթադրյալ ինքնարդարացմանը զուգորդվում է սփյուռքի կենսունակությունը, որն անընդհատ բարեփոխվում է ու ինքն իրենով նորանում: Միմյանց հաջորդող ձգնաժամերից (1967 և 1973 թթ. արաբ-իսրայելական լուրջագրություններ, Լիբանանյան լուրջագրություն, Իրանական հեղափոխություն և այլն) անընդհատ ցնցվող իրենց երկրները լքելով, Միջին Արևելքի հայերը տասնյակ տարիներ դարձան իրենց լեզուն ու մշակույթը սփյուռքի համայնքներին տանող գլխավոր դերակատարները: Նրանք Արևմուտքում ամենուր զանգվածաբար հիմնեցին իրենց ավանդական կառույցները, վարժարանները, ինչպես նաև բաղաբական կուսակցությունները՝ «թարմ արյուն» մատակարարելով ինքնությունը կորցնող հայրենակիցներին:

Ներկայություն լինելով Լատինական Ամերիկայում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Եվրոպայում ու Ավստրալիայում, Մարոնի Եկեղեցու հավատացյալները 19-րդ և 20-րդ դարերում զանգվածային արտագաղթի բազմաթիվ ալիքներ ունեցան: Սփյուռքում նրանց թիվն այժմ, մոտավոր հաշվարկներով, հասնում է 5-8 միլիոնի՝ այն դեպքում, երբ Լիբանանում 1,5 միլիոնից չի անցնում: Այդ ճանապարհով նրանք, հրեաների ու հայերի կողքին, աշխարհի ամենակարևոր կրոնական ու ազգային սփյուռքներից մեկն են կազմում: Մարոնիների մեկտեղումը կատարվում է որոշակի ուղղվածությամբ, օրինակ՝ Սուրբ Սթոնի՝ 2012-ին Ֆրանսիայում մարոնիական համայնքի թեմ կազմավորելու որոշմամբ (լիբանանյան գաղթօջախի 120 հազար հոգուց մոտավորապես 85 հազարը մարոնի հավատացյալներ են): 2000-ական թվականների առաջին տասնամյակի սկզբում մարոնիների շահախմբական գործունեությունը ԱՄՆ-ում տվեց իր դրոշմները, երբ հարցը վերաբերվեց Լիբանանում իր զորքերը տեղակայած Սիրիայի դեմ լուրջ միջոցներ կիրառելուն:

Շվեդիան իր հերթին ընդունել է Ասորի Ուղղափառ Եկեղեցու չափազանց մեծ թվով հավատացյալների, որոնց ընդհանուր քանակը սփյուռքում արդեն հասնում է 150 հազարի: Դա հավասար է Արևելքի այդ եկեղեցու՝ երկրում մնացած հավատացյալների թվին՝ եթե ավելի չէ: Ասորի ուղղափառները սփռված են բազմաթիվ երկրներում, նրանց կարելի է հանդիպել Գերմանիայում, Շվեդիայում, Ավստրալիայում ու Նոր Զելանդիայում: Սկանդինավյան թագավորությունը Իրաքի, արևելյան Սիրիայի և Թուրքիայի քրիստոնեական սփյուռքի ամենազարգացած կառույցներն ունեցող երկիրն է համարվում: Երկրում հաշվվում է Իրաքից ու Սիրիայից գաղթած շուրջ 150 հազար աշուրի-բաղդեացի ու ասորի: Առաջին հաստատվողները եկել են Լիբանանից՝ 1967-ին: Համայնքը համախմբվել է Ստոկհոլմի կոմսությունում: Եվրոպայի ասորիների լուրջ ներդրումը ուստանը համարվում է Սյոդերտելիեն: Քաղաքը մեծ թվով աշուրի-բաղդեացի փախստականներ է ընդունել: Սյոդերտելիեն ունի «Սյուրյոյո» և «Սյուրյոյո Սատ»՝ աշուրական, քաղդեական, ասորական, արամեական արբանյակային հեռուստաալիքներ, որոնք հաղորդումներ են սփռում Եվրոպայով մեկ՝ հիմնականում ասորերեն, բայց նաև արաբերեն, քրդերեն, թուրքերեն, անգամ այդ սփյուռքյան համայնքները որդեգրած երկրների լեզուներով (գերմաներեն, շվեդերեն, միդերլանդերեն, անգլերեն...): Շվեդիայի ասորիները հոյարտ են, որ ունեն իրենց ֆուտբոլային թիմերը՝ «Ասիրսկա ՖՖ»-ն ու «Սիրիանսկա ՖՎ»-ն: Արևելյան Ամատոլիայում՝ Թուր Աբիդիմի մի գյուղում ծնված, ծագումով ասորի, Շվեդիայի քաղաքացի Իբրահիմ Բայլանը բազմաթիվ անգամ՝ 2005-ին ու 2006-ին, ադա՝ 2014-ից նախարար է նշանակվել:

Ամեն դեպքում այս համայնքները տարբեր բնույթի բազմատեսակ լուրջագրությունների միջով են անցնում: Ասորի Ուղղափառ Եկեղեցու հավատացյալների լուրջագրություն

դատճառ կարող են դառնալ արամեական կամ աշուրական անվանումները: Իրենք իրենց աշուրի համարողները գտնում են, որ առաջնայինը նախաքրիստոնեական ժառանգությունն է: «Արամեական ժողովրդավարական կազմակերպության» նման շարժումները երբեմն քաղաքական հասունություն հանդես չեն բերում համայնքի ղեկավարների մեծ մասի սերած Սիրիայի նկատմամբ իրենց առավելագույն դաժանաշատիությամբ ու առանձնահատուկ դիրքորոշումով: Սիրիայի բնիկներ հայտարարելով իրենց, նրանք գտնում են, որ արամեերենը ազգային-դեմոստրատիկ մակարդակի դեմք է բարձրացվի արաբերենից հետո: Բացահայտորեն դաժանելով Լիբանանից սիրիական գործերի հեռացումը, այս շարժումը թշնամական դիրք որդեգրեց Դանասկոսի դեմ՝ ձգտելով դեմոստրատիկ կարգավիճակ ադապտել ասորերենի համար [71]:

Ֆրանսիայում աշուրի-քաղղեական համայնքի ժողովրդագրական կշիռը միջին կարևորություն ունի: Ադաստան տալով 1970-ականներին Թուրքիայից փախած 8 հազար աշուրի-քաղղեացիների, Փարիզի մերձակա Սարսել (Sarcelles) քաղաքը դարձել է նրանց հիմնական կենտրոնը Ֆրանսիայում: Վալ-դ'Ուազում [72] հաշվվում է մոտավորապես 12 հազար, ամբողջ Ֆրանսիայում՝ 30 հազար աշուրի-քաղղեացի: Հիմնականում արտագաղթած լինելով Թուրքիայի հարավ-արևելքից, ավելի ճշգրիտ՝ Հակկարիի լեռնադաշտից ու Իրաքի հյուսիսից, նրանց հայրենալքումը սաստկացավ 1984-ից գործող Քուրդիստանի բանվորական կուսակցության՝ PKK-ի զինյալների բռնարարքների դատճառով:

2004-ին օծված Ս. Թովմաս եկեղեցին Եվրոպայի ամենամեծ քաղղեական եկեղեցին է: Սարսելը Ֆրանսիայում առաջին քաղաքն է, որտեղ հուշասյուն կառուցվեց «Ի հիշատակ աշուրի-քաղղեացի նահատակների»: Բազմա-

թիվ համայնքներ հետևեցին այդ օրինակին: Իրոք՝ Ֆրանսիայի հայկական համայնքի նախաձեռնությունը հետևողներ է ունենում, հաճախ նաև հուսախաբության դատճառ դառնում, որովհետև ամեն տարի մշվող հայերի ցեղասպանության օրը՝ ապրիլի 24-ը 2019-ից ի վեր տեղ է գտնում երկրի դաշտոնական օրացույցում, մինչդեռ աշուրի-քաղղեացիների բնաջնջումն առայժմ անտեսվում է:

Հայոց ցեղասպանության առկա օրենքին հետևելով, Սարսելի ընկերվարական դատարանավոր, քաղաքապետ Ֆրանսուա Պուրպոնի (Francois Pupponi) հանդես է գալիս նույնանման առաջարկով՝ դատադարտել աշուրի-քաղղեացիների մոռացված ցեղասպանության ժխտումը, բայց առայժմ ցանկալի արդյունքի չի հասնում [73]:

ԱՆԴՐԱՉԳԱՅԻՆ ԼՐԱՏՎԱՍԻՉՈՑՆԵՐԻ ԿԱՐԵՒՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սփյուռքյան տարածքներում գործող համաշխարհայինացած եկեղեցիները մոր միջավայրում գործունեություն են ծավալում հովվական այցելություններով, ընտանեկան կադրերով, բայց նաև հաղորդակցության ու լրատվության մոր միջոցներով: Խոսքը հատկապես համացանցի ու 2000-ականներին քրիստոնյա արաբների ստեղծած արբանյակային ալիքների մասին է:

2007-ից գործող «Coptic TV»-ն Ղաթի Ուղղափառ եկեղեցու դաշտոնական հեռուստակայանն է, որն արբանյակային կադրով արաբերեն հաղորդումներ է սփռում աշխարհի տարբեր տարածքներում հաստատված եգիպտացի ակնդիրների համար: Դեղերի արտադրության հանրահայտ ձեռնարկատեր, Շնուդա Գ դատրիարքի անմիջա-

կան խորհրդական, գործարար Սարուատ Բասիլին վճռորոշ դեր է խաղացել այս հեռուստաալիքի կայացման գործում:

«Ishtar TV»-ն աշուրի-քաղղեական ու ասորական հեռուստատեսային արբանյակային ալիք է, որի կենտրոնը գտնվում է Իրաքյան Քուրդիստանում՝ երբիում ու կառված է բարգամիական «Քուրդիստանի ժողովրդավարական կուսակցության» անդամ Սարգիս Աղաջանի «Աշուրա-ասորա-քաղղեական ժողովրդական խորհրդի» հետ:

Մյուս կողմից, ԱՄՆ-ի աշուրի-քաղղեական համայնքի երկու ղաջարողների՝ Ֆիրաս Ժատուի ու Փիթեր Բետ-Բասուի 2005-ին հիմնած Աշուրական միջազգային լրատվական գործակալությունը (Assyrian International News Agency, AINA) ղատկանում է Նիցվեի համակարգչային ծրագրավորման ընկերությանը (Nineveh Software Corporation) [74]: Համացանցի կայքը գրանցված է ԱՄՆ-ի ասորիների ամենակարևոր համայնքի կենտրոն, Աշուրական Առաքելական Եկեղեցու նախկին աթոռանիստ քաղաք Չիկագոյի հասցեով: Գործակալության ճեղագրերը հաճախ փոխ են առնում ամերիկյան այնոխի խոշոր լրատվամիջոցներ, ինչոխիք են «Ուոլ սթրիթ շրոնըրը» (The Wall Street Journal), «Նյու Յորք թայմզը» (The New York Times), Սի Են Են-ը (CNN) և այլն:

Իր հերթին կաթոլիկական արբանյակային «Télé Lumière» կայանը 1991-ից ի վեր հաղորդումներ է սփռում Լիբանանի ու արտերկրի համար: Քրիստոնյա քաղաքական գործիչների հիմնած հեռուստակայանը շահույթ չհետադոնող ընկերակցություն է ու, ի տարբերություն «Coptic TV»-ի, հոգևոր առաքելություն ունի: Հաղորդումների վերահսկիչ խորհուրդը կազմված է կաթոլիկ ղատրիարքների համախմբումից և լիբանանցի կաթոլիկ՝ հիմնականում մարոնի եղիսկոթոսներից: 2015-ին կազմավորվել է երբիլի «Ռադիո սալամ»-ը [75], որի նյութականը հոգում է «Արևելյան

առաքելությունը»: Նա մի այլ հաճախականությանը հաղորդումներ է սփռում Քուրդիստանում աղատանած քրիստոնյա փախստականների համար՝ ձայնագրվածներին խոսքի հնարավորություն տալու նղատակով:

Բացի սոսկ աստվածային ղատգանը փոխանցելուց՝ այս լրատվամիջոցները սփյուռքի տարբեր կղզյակների ու մայր հայրենիքի միջև կաղ են հանղիսանում: Շնորհիվ իրենց շարժումակության, նրանք երբեմն փոփոխում են անղրազգային հեռարձակումների հաճախականությունը՝ միմյանցից հազարավոր կիլոմետրերով տարանջատված համայնքներին ճակատագրի ընղիանղության ղատրանք հաղորղելով:

ՇԱՀԱԽԱՐԻԹՅՈՒՆԸ ՍՓՅՈՒՂՔՈՒՄ

Ղատիական սփյուռքի առանձնահատկություններից են գործնականությունն ու շահախմբական ժրաջանությունը: Հյուսիսային Ամերիկայի ղատիները շափազանց անհանղուրժողական են իրենց բնօրրանում չղաղարող կրոնական հալածանքների նկատմամբ: Ղա հատկաղես վերաբերում է Եգիղտոսից ԱՄՆ գաղթած, Հանրաղետական կուսակցության անղամ Սիքայել Սեոնիերի (Michael Mesunier) 1996-ին հիմնաղրած «Ամերիկայի ղատիական համազումարին» (Coptic Assembly of America, CAA): Բացի «Ամերիկայի ղատիական համազումարից», Եգիղտոսում հալածվող ղատիների դատը ղաշտղանում են «Ազատ ղատիները» (Free Copts), «Ղատիական համերաշղխությունը» (Coptic Solidarity), ինչղես նաև «Եգիղտական համերաշղխությունը» (Egyptian Solidarity): Կանաղայում ղատիները հիմնաղրել են «Ղատիական ընկերակցությունը» (Coptic Association) 1969-ին և «Մարղու իրավունքների կանաղական-եգիղտական կազմակերղությունը» (Canadian Egyptian Organization for Human Rights) 1996-ին:

Ավստրալիայում հանգրվանածներն ստեղծել են «Ավստրալիացի դոկտինների ընկերակցությունը» (Australian Cop-tic Association) 1969-ին [76]:

Հաղորդումների մեծ մասը տազնադասարույց տեղեկատվություններ են Եգիպտոսի դոկտինների ծանր վիճակի մասին, որոնք ընկալվում են իբրև իսլամ արմատականության դատանդներ՝ Եգիպտական լուսօժանոցային լուսօժանոցային:

Որոշ շահախնամներ օգտվում են ԱՄՆ-ի Պետական քարտուղարության սատարումից և աջակցության ծրագրերից: Դա հատկապես վերաբերում է «Սփյուռքի միջազգային հանձնառության դաշինքին» (International Diaspora Engagement Alliance, IDEA) [77], որը համագործակցության, ծրագրերի ֆինանսավորման և զարգացման աջակցության կազմակերպություն է: Բարեսիրական գործունեությանը զուգահեռ, կազմակերպությունը անձնորոշում ու կազմավորում է աղագա հայցվորներին և սփյուռքի մերված կադրերին:

Իրենց նրատակից հասնելու համար դոկտին շահախնամ-յինները օգտվում են ճնշման գանազան լծակներից, սկսած ԱՄՆ-ի՝ Եգիպտոսին հատկացրած տնտեսական ու ռազմական ծանրակշիռ օգնությունից: Իսրայելի հետ խաղաղություն կնքելու դաշինքից Եգիպտոսը ԱՄՆ-ից տարեկան ստանում էր 1,2 միլիարդ դոլար օժանդակություն, որը մասնավորապես նրան տրամադրվում էր ամերիկյան զենք գնելու: Պատրվակելով, որ «Եգիպտոսում մարդու իրավունքների դաշտադասարույց ոլորտում առաջընթաց չի նկատվում», ոչ վաղ անցյալում՝ 2017-ին, Վաշինգտոնը, ի մեծ դժբախտություն Կահիրեի, այդ մասնաճան նվազեցրեց: Եվրոպական գործընկերության անդամ Եգիպտոսը մի շարք հանձնառություններ է ստանձնել մարդու իրավունքները հարգելու ուղղությամբ: Սա է այն գործունեության բնույթը, որ Ֆրան-

սիայի ու Եվրոպայի դոկտինները սահմանափակ հնարավորությունների շրջանակում ձգտում են իրականացնել: Ափյուռքի դոկտինները նման ձեռնարկներում հաճախ ընդօրինակում են ավելի հին ու արմատացած համայնքների՝ հույների և հայերի փորձը:

ԱՄՆ-ում հաստատված աշուրի-քաղդեացի շահախնամ-յինները նույնպես ձգտում են գործունեություն ծավալել իրենց հնարավորությունների ու համայնքի ժողովրդագրական կշռի շրջանակներում: Օոցի դատերազմի [78] ամենալարված դաշինքը՝ 1991-ին Սան Ֆրանցիսկոյում հիմնված «Ամերիկայի աշուրիական օգնության միությունը» (Assyrian Aid Society in America) [79] միաժամանակ գործում է բազմաթիվ ոլորտներում՝ մարդասիրական, մշակութային և քաղաքական: Միությունը հանգանակությունների կամ տեղական գործընկերային կառույցի միջոցով նյութա-րես օժանդակում է հասարակական-տնտեսական ծրագրերի զարգացմանն ու աջակցում է Իրաքի քրիստոնյա փախստականներին: Ունի նաև արբանյակային հեռուստա-ալիք՝ «Աշուրիների օգնության միություն - Իրաք»-ը (Assyrian Aid Society - Iraq): Նշենք 1983-ին ստեղծված «Արա-մեացիների համաշխարհային խորհրդի» (World Council of Arameans) [80] նրատակամետ գործունեությունը: Կազմակերպությունը տեղական մասնաճյուղերի միջոցով տա-րածում է ասորերենն ու ասորական մշակույթը սփյուռքի նոր սերնդի միջավայրում՝ Շվեդիայում, Լիդերլանդներում, Շվեյցարիայում, Բելգիայում, Ավստրիայում, Ավստրալիայում, Գերմանիայում, Միացյալ Թագավորությունում ու ԱՄՆ-ում:

«Իրաքի կայուն ժողովրդավարության ծրագրի» (Iraq Sustainable Democracy Project, ISDP), «Ամերիկայի քաղդե-ական դաշնություն» (Chaldean Federation of America, CFA) և «Քաղդեացիների ազգային կոնգրեսի» (Chaldean National Congress, CNC) շահախնամների դրոշի ներքո հա-մախնամված, ԱՄՆ-ի աշուրի-քաղդեացիները ԱՄՆ-ի կոնգ-

րեսի՝ քրիստոնյաներին տրամադրվող հատուկ հատկացումով, 2007-ի դեկտեմբերին տասը միլիոն դոլարի նյութատ ստացան Նիմվեի հովտում աղաստանած կրոնական փոքրամասնությունների փախստականների համար՝ կիզակետում ունենալով քրիստոնյաներին:

ԱՄՆ-ի սփյուռքի միջավայրում ծագումով իրաքցի բաղդեացի գործիչները կարողացան արժանանալ արաբականության հետ իրենց կապերը խզած լիբանանցի մարոնի և եգիպտացի դոկտի գործիչների հավանությամբ ու նյութատար արձագանքին: Իրենց «սոփիտակ» հայտարարելով՝ շատ-շատերը հրաժարվեցին «Ամերիկայի արաբական ինստիտուտի» (Arab American Institute, AAI) վիճակագրերում հաշվարկվելուց՝ վկայակոչելով իրենց նախախլամական՝ միջազգային, փյունիկյան, փարավոնական և այլն անցյալը:

Իրաքում նվազող քրիստոնյաների սատարման ծրագրին եղանդով լուծարվեց «Միջին Արևելքում ազատության ու ժողովրդավարության ամերիկյան միջինարևելյան դաշնությունը» (Middle Eastern American Convention for Freedom and Democracy in the Middle East, MEAC), որը 2004-ից գործում է ջանքերովը Վաշինգտոնում՝ մարոնի, դոկտի, աշուրի-բաղդեացի նախանձախնդիրների և սփյուռքի այնպիսի կառույցների [81], ինչպիսիք են «Ամերիկա-լիբանանյան համաձայնությունը» (American Lebanese Coalition), «ԱՄՆ-ի դոկտիները» (US Copts) և «Աշուրական ամերիկյան ազգային դաշնությունը» (Assyrian American National Federation, AANF): Ամենաձայրահեղականները միավորված են 2014-ին մայրաքաղաք Վաշինգտոնում հիմնադրված «Ի տաշտոյանություն քրիստոնյաների» (In Defense of Christians, IDC) միության մեջ: Այս կառույցը զոհի կարգավիճակում հանդես է գալիս իսլամատյացությունը հրահրող ելույթներով ու ձգտում է շահել նոր-դաշտանողական հոսանքների, նրանց միջոցով՝ խորայե-

լացի դեկավարների լուծարումը, ինչի վկայությունն է կառույցի սերտ առնչությունը խորայեղամետ որոշ շահախնձային կազմակերպությունների հետ [82]:

Դետրոյտում ու նրա մերձակա ավաններում վերջին տարիներին հաճախակիացել են հրեա ու բաղդեացի համայնքների համատեղ նախաձեռնությունները: Աստվածաշնչում հիշատակվող Նիմվեի հովտի ու Ավետյաց երկրի զուգահեռը՝ «արաբա-իսլամական միջավայրի թշնամանքից տառադածների միաբանություն» փրկչական շրջասույթը ստեղծել է մի դաշնություն, որը սփյուռքից բացի որևէ այլ միջավայրում անընդունելի է:

Այնպիսի սիոնիստական շահախնձեր, ինչպիսիք են «Հրեա մերգաղթյալների օգնության միությունը» (Hebrew Immigrant Aid Society, HIAS) կամ «Հրեական համայնքի կապերի խորհուրդը» (Jewish Community Relations Council, JCRC/AJC) հետաքրքրվում են ինչպես Իրաքի, այնպես էլ Իրանի աշուրի-բաղդեացիներով, հատկապես նյութատում են, որ «գրին քարտի» միջոցով նրանք իրենց բնակած երկրներից հեռանան ու հաստատվեն ԱՄՆ-ում: Ջանալով Իրանը լուծարել հայ, աշուրի-բաղդեացի ու հրեա համերկրացիներից՝ այդ սիոնիստական շահախնձերն իրենց թույլ են տալիս մոլլաների վարչակարգը ներկայացնել որդես ոչ-քրիստոնյա փոքրամասնություններին նվաստացնող իշխանություն: Իրանի աշուրիական համայնքի լուծարման փորձի Յոնաթան Բետկոլիայի (Jonathan Betkolia) միջոցով դատադարտվող նման ժողովրդագրական խաղերն անհետևանք չեն մնում [83]: Իրաքի քրիստոնյաների այս շահախնձայինները հայտնվում են դժվարին իրավիճակում, քանի որ ավելի ընդհանրություններ են գտնում հանրապետականների թևի, քան դեմոկրատների մոտ, որոնց «մուսուլմանամետ» են համարում: Սատարելով Դոնալդ Թրամփի թեկնածությանը՝ նրանք հուսախաբ եղան նախագահից՝ հատկապես Միջին Արև-

ելքից գաղթականների հոսքը դադարեցնելու նրա որոշման դատաճառով:

Արյունոտ իրականությունից, «Իսլամական ղեկավարության» ջիհադականների ուժերից ցնցված վերոհիշյալ կառույցներն իրենք իրենց զորաշարժի ենթարկեցին, ստիպված եղան դիմել միջազգային կազմակերպություններին, ընդհուպ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների դաշտադաշտային խորհրդին, Եվրոպայի խորհրդին, Եվրոխորհրդարանին:

Ֆրանսիայում համեմատաբար վերջերս կազմավորված արևելաքրիստոնեական համայնքները փորձում են մանօրինակել «Ֆրանսիայի հրեական հաստատությունների ներկայացուցչական խորհրդին» (CRIF, ՖՅՅՆԵ), ինչպես նաև հայկական շահախնամությանը: Վերջինս իր մեծագույն հաջողությանը հասավ 2000-ի վերջերին՝ շնորհիվ 2001-ին ստեղծված և Ֆրանսիայի հանրային իշխանությունների ընդունած ներկայացուցչական միակ կազմակերպության՝ «Հայկական ընկերակցությունների համակարգող խորհրդի» (CCAF, ՅԸԿԵ) նույնանուն գործունեության:

Շահախնամների այս գործնականությունը հին աշխարհաճանաչումն է վերջո տվեց իր լուրջները, որի վկայությունը 2010-ի մարտին Շվեդիայի խորհրդարանի՝ հայերի, աշուրի-քաղղեացիների ու ղուրանացի հույների ցեղասպանությունն ընդունելու որոշումն էր... Ֆրանսիայի անվերադարձ ընդունումից ինը տարի անց: Եվրոպայում 2016-ին ստեղծված «Աշուրիների եվրոպական համադաշնությունը» 2018-ին Բրյուսելում գրասենյակ բացեց՝ այդ կերպ արտահայտելով վերազգային մակարդակով շահախնամության ամրադրման նոր փուլի անցնելու միտումը: Նույնպես Եվրոպայում հաստատված աշուրի-քաղղեացիների կես միլիոն հետնորդների խոսափողը դառնալն է:

Ֆրանսիայում, այնուհետև կառույցներ, ինչպիսիք են «Աշուրի-քաղղեական ընկերամշակութային կենտրոնն» ու «Ֆրանս-

սիայի աշուրի-քաղղեացիների միությունը» ջանում են արգելակել ծուլումը՝ խրախուսելով հանդերձ մերվելը իրենց տեղի հանրություններին, մույն ծագմամբ ֆրանսիացիների նոր սերնդին: Ահա՛ այդ դատաճառով Անուվիլի, Սարսելի, Վիլիե-լը-Բելի նման քաղաքներից յուրաքանչյուրի քաղաքապետարանում աշուրի-քաղղեացի կա: Մերվելու ընթացքն իր արտահայտությունն է գտնում նաև հուշավայրերի բացման արարողություններով ու շահախնամական ջանքերով, որոնց հիմնական ուղղորդողներն են դատաճառավոր, Սարսելի քաղաքապետ Ֆրանսուա Պուտոնին, Իլ-դը-Ֆրանսի շրջանի [84] փոխնախագահ Ժերոմ Շարտիեն, ինչպես նաև այլ բարձրաստիճան դաշտոնյաներ:

Թղթափելով թմբիրը, արտասահման՝ Եվրոպա ու հյուսիսային Ամերիկա գաղթած եզդիները իրենց շահախնամային կառույցներն են ստեղծում՝ 2014-ի ցեղասպանական ուժի բացահայտումը հետադարձելու համար: ԱՄՆ-ում հաստատված «Յազդա» հասարակական կազմակերպությունը [85] կապեր ունի եզդիական համայնքներ ունեցող երկրների մեծ մասի հետ: Սինցարի 2014-ի նախնորները շրջադարձային եղան այն իմաստով, որ եզդիներին դրդեցին աստիճանական երկրներում համախնամվել, իրենց ձայնը լսելի դարձնել: Լիբանանյան ծագումով բրիտանացի փաստաբան Անալ Զլունիի ջանքերով միջազգային հանրությանը հղած նրանց կոչը նույնպես արդարացի է մասնավորապես ԴԱԻՇ-ի զոհ եզդիներին սատարելուն, «Իսլամական ղեկավարության» ուժերը փաստագրելուն, նյութերը ՄԱԿ-ի անդամ երկրների դատախազներին ուղարկելուն:

Աշուրի-քաղղեական և եզդիական շահախնամային ամենամշանակալի ձեռքբերումը նախագահ Թրամփի՝ «Իրաքում և Սիրիայում իսլամական ղեկավարության»՝ եզդիների ու բրիտանացիների դեմ գործադրված բռնությունները «ցեղասպանություն» կոչելու 2018-ի դեկտեմբերի 12-ի որոշումն էր: Աշուրի-քաղղեական և եզդիական շահախն-

բայինների բուն նդատակը Իրաքում ու Սիրիայում ԴԱԻՇ-ին գոհ գնացած կրոնական ու եթնիկ խմբերին օգնելն է: Միաժամանակ նրանք ջանում են, որ ԱՄՆ-ի կառավարությունը ոճրագործության կազմակերպիչների ու հեղինակների մասին ծշմարտությունը ներկայացնի [86]:

Ինչ վերաբերում է հայկական սփյուռքին, որի քաղաքական կառույցները դատականորեն ձևավորված հարյուրամյա երեք կուսակցություններն են, անդրազգային հիմնական հարցը Միջին Արևելքի հայերի ամբողջությամբ սդառնացող վտանգի դիմագրավումն է: Սփյուռքի շնչառությունն եղած երկրի՝ Լիբանանի դատերազմը փութացրեց ամբողջ աշխարհի հայության մարդասիրական ու տնտեսական օգնությունը: Համեմատաբար վերջերս Սիրիայի հայկական գաղութն է ձուլման դատճառով մոսրացած սփյուռքի մտահոգության կիզակետում: 2014-ի մարտին, Թուրքիայի անմիջական աջակցությամբ, շիհադական հրոսակախմբերի կողմից Ալեքսանդրետի սանջակին հարող Քեսադ ավանի ու նույնանուն գավառակի գրավումը ամբողջ աշխարհում ընդվզման լայնածավալ ալիք առաջացրեց:

2013-ի սեպտեմբերին ստեղծված «Արևելքի վտանգված քրիստոնյաների համագործակցությունը» (Coordination pour les chrétiens d'Orient en danger, CHREDO, ԱՎՔՀ) Ֆրանսիայում ճանաչված միակ շահախմբային կառույցն է, որը բացեիքաց քաղաքական ու իրավական դայքար է մղում ի դաշտդանություն տարածաշրջանի հալածվող փոքրամասնությունների: Նախագահը՝ Պատրիկ Կարամը (Patrick Karam) մարդու իրավունքների ամխոնջ դաշտդան է: Նա արմատներով լիբանանցի է, մարոնի քահանայի ծոռ, ամրել է Գվատեմալայում [87], երկար տարիների գործունեության շնորհիվ քաղաքական փորձ է ձեռք բերել: Լինելով Արևելքի քրիստոնյա փոքրամասնությունների դաշտդանությանը սահմանված դահանջներին բավա-

րարող Ֆրանսիական միակ շահախմբային կառույցը, ԱՎՔՀ-ն հատկադես առանձնանում է այս հարցն աշխարհիկացնելու իր սկզբունքայնությամբ: Դրա վկայությունն է Միջին Արևելքի փոքրամասնությունների՝ թե՛ քրիստոնյաների և թե՛ եզդիների իրավունքների դաշտդանությունը, որին հետանում է իր ամբողջ գործունեության ընթացքում՝ ձգտելով աշխարհիկացնել իր դայքարը: Պատրիկ Կարամի դատգամ-դատվիրանը, որը յուրովի է արձագանքում Ֆրանցիսկոս դադի դատգամ-դատվիրանին, Սուրբ Աթոռի Արևելյան Եկեղեցիների Միաբանության մասին է՝ այն Եկեղեցիների, որոնք չեն ձգտում արդի իրադրությունն առավել դավանաբանական դարձնել:

ԱՎՔՀ-ն ազդակ դարձավ, որդեսգի Ֆրանսիայի Ազգային ժողովում 2014-ի հունիսին ստեղծվի Արևելքի քրիստոնյաների հիմնահարցը քննող հատուկ խումբ, որի համանախագահներն են Նիկոլա Սարկոզիի (Nicolas Sarkozy) [88] քյուչեի նախկին նախարար Վալերի Պեկրեսն (Valérie Pécresse) ու Ֆիլիպ դը Վիլիեի (Philippe de Villiers) [89] մերձավոր Վերոնիկ Բեսսը (Véronique Besse):

Պատգամավոր Կլոդ Գոասգենի (Claude Goasguen) նախագահած այդ մշտական հանձնաժողովն ունի իր առաքելության սեփական դատասխանատուն, քարտուղարությունն ու նյութական միջոցները: Հանձնաժողովը միավորել է ամենատարբեր քաղաքական ուղղությունների դատգամավորների: Իր հերթին, Սենատը 2015-ի ամրիլին, Վանդեայից սենատոր Բրունո Ռետայեյեյի (Bruno Retailleau) գլխավորությամբ ստեղծել է «Արևելքի քրիստոնյաների հետ կադի, մտքերի փոխանակության, դիտարկման ու համերաշխության խումբ»:

Այս բոլոր գործիչների համար Սիմջարի ու Նիմվեի 2014-ի նախմիրները ընդհանուր տագնադի ազդակ դարձան, եթե մինչև անգամ «Անհատադ դաշտդանել Արևելքի

քրիստոնյաներին» կոչը քաղաքական տարածայնությունների տեղիք տվեց: Ինչ խոսք՝ տարբեր մտայնությունները իրականությունը չեն փոխում: Միջին Արևելքի փոքրամասնությունները ներկայացվում էին որդես հաշտության կուլան, խաղաղության ու կայունության գրավական՝ այնպիսի տարածաշրջանում, որի բազմազանությունը վտանգ էր սղառնում: 2018-ի դեկտեմբերի 15-ին ԱՎԲԳ-ն Փարիզում հրավիրեց միջազգային խորհրդածողով, որը համախմբեց ծագումով տարածաշրջանի երկրներից քրիստոնյա և մուսուլման 17 բարձրաստիճան հոգևորականների, նախարարների ու քաղաքական դատաստանատուների, ինչպես նաև այդ աստարեզում գործում հասարակական կազմակերպությունների անդամների: Դա առիթ եղավ ներկայացնելու հեծող տարածաշրջանի ընդհանուր վիճակը, միաժամանակ արծարծելու քրիստոնյաների ու մյուս փոքրամասնությունների, այդ թվում եզդիների նկատմամբ գործադրվող խտրականություններն ու մյուս բռնությունները կանխարգելելու մտահոգությունը: Բացի դրանից, խորհրդածողովը հանձնարարեց, որ մասնակիցները որոշակի միջոցառումների դիմեն և դարտականություններ ստանձնեն: Եզրափակիչ նիստում հրադարակվեց «Փարիզի հռչակագիրը», որին հավանություն տվին բոլոր մասնակիցները, այդ թվում՝ ներկայացուցիչները ալ-Ազհարի [90], այն հաստատության, որտեղ ամեն տարի ամբողջ աշխարհից հազարավոր ուսանողներ և իմամներ են կրթություն ստանում:

Միաժամանակ, ԱՎԲԳ-ն քաղաքական ու կրոնական դատասխանատուների ստանձնած դարտավորությունների կատարմանը հետևող աշխատանքային մի խումբ ընտրեց: Նույնիսկ հնարավոր համարեց ավելին անել՝ ուղղակի ծնշում գործադրել կառավարությունների վրա: Չի բացառվում տեղաշարժը խնդրո առարկա տարածքներում՝ Եգիպտոսում, Իրաքում, այլուր: Ինչ խոսք, հուզող

հիմնախնդիրների շարունակական հետամիտմամբ հանդերձ, աշխատանքային խմբի հնարավորությունները սահմանափակ են, որի վկայությունը Եգիպտոսի խորհրդարանի՝ Դայոց ցեղաստանության օրենքն ընդունելու նախագծի քննարկման հետաձգումն է:

ԱՎԲԳ-ին զբաղեցնող մեկ ուրիշ հարց է փախստականների վերադարձին նդաստելը: Ֆրանսիայի նախաձեռնությամբ, 2015-ի մարտի 27-ին հրավիրվեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի հատուկ նիստ, ու Պատրիկ Կարանը ջանաց այդ ժամանակվա արտաքին գործերի նախարար Լորան Ֆաբիուսի (Laurent Fabius) միջոցով ձեռք բերել վերականգնման միջազգային օգնության հատուկ հիմնադրամ, որի միջոցներով վերակառուցվեին տները, եկեղեցիներն ու կրթական հաստատությունները՝ «բնօրրաններ քրիստոնյաների և փոքրամասնությունների վերադարձը հնարավոր դարձնելու համար»:

Շահախմբային գործունեության առանձնահատկություններից մեկն էլ դատածի ոլորտն է: Ցեղաստանության ոճրագործության համար ԱՎԲԳ-ն 2014-ի սեպտեմբերին «Իսլամական ղետություն» կազմակերպության դեմ հայցով դիմեց միջազգային դատարանին: Երեք տարի անց, ԱՎԲԳ-ն «մարդկության դեմ գործած հանցագործության համար» նոր հայտ ներկայացրեց՝ այս անգամ ցեմենտ արդյունաբերող Լաֆարժի (Lafarge) դեմ՝ Սիրիայի ջիհադական մարտախմբերին, այդ թվում «Իսլամական ղետությանն» անուղղակի Ֆինանսավորելու համար: Որքան էլ անհասկանալի թվա՝ դատաիրավական այս գործընթացները բավականաչափ չլուսաբանվեցին լրատվամիջոցներում: Անշուշտ՝ անհամեմատ եական է արդյունքը:

Բոլորովին այլ աստարեզում, ամերիկյան ավետարանական շահախմբերի գործունեությունն ավելի համակարգված է, նրանք հաճախ հասնում են իրենց ներդրած ճիգե-

րին համարժեք արդյունքի: Հասարակական կազմակերպությունների ջանքերով, ԱՄՆ-ի օրենսդրության 51-րդ հոդվածի 3-րդ կետի սահմանած կարգով ստեղծված այդ ընկերակցությունները հարկերից ազատված են: «Ուորլդ Վիժըն» [91], օրինակ, տարեկան ներդնում է դրամական ահռելի միջոցներ՝ 1,5 միլիարդ դոլար, որը հնարավորություն է ընձեռում ամրադնդելու ՄԱԿ-ում խորհրդատուի իր կարգավիճակը և դիվանագիտական արդյունավետ գործունեություն ծավալել: Այդ կերպ «Ուորլդ Վիժընը» համղես է գալիս թե՛ Արևելքի բնիկ քրիստոնյաների և թե՛ Մադրեքի [92] դավանափոխների ղաշտոյանությամբ, իսկ կրոնական ազատության համար ղետությունների վրա ծնում է գործադրում հատկադես ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների ղաշտոյանության խորհրդի միջոցով: Հիմնադրամի շահախմբային գործունեության շնորհիվ ձեռք բերվեցին որոշակի հաջողություններ, ինչդես, օրինակ, Եգիդտոսում 2011-ին եկեղեցիների կառուցման օրենսդրության ձկունացումը՝ ի դատասխան ԱՄՆ-ի Պետական բարտողարության՝ Եգիդտոսը կրոնական ազատությունները սահմանափակող երկրների սև ցուցակում գրանցելու որոշման:

Վաշինգտոնում հաստատված և նվիրատվությունների շնորհիվ տասնյակ միլիոնավոր դոլարների ֆինանսավորում ունեցող «Կլարիոն ղորոջեկտը» (Clarion Project) շահույթ չիտադողող կազմակերպություն է, որը հասարակության ուշադրությունը հրավիրում է «արմատական իսլամի վտանգի վրա»:

Կազմակերպության շահախմբային գործունեությունը ներառում է տարածումը բարոզչական վավերագրական շարժանկարների, որոնցից մի բանիսը մրցանակների են արժանացել: Այս հասարակական կազմակերպությունը համացանցի իր կայքէջում փաստարկված ցուցադրում է, թե ինչդես են արմատական իսլամականները դիմում ահաբեկչության, սղամդի, կանանց առևանգման, երեխաների

բռնի դավանափոխման, կրոնական հալածանքի, փոքրամասնությունների կոտորածների, մարդու իրավունքների հանընդհանուր ոտնահարման, անգամ «Արևմուտքի մղառնացող միջուկային ու մշակույթային ջիհադի» [93]: Հահախումբը տարածում է նաև լրատվություն, «փորձագիտական վերլուծություն», արմատական իսլամի մասին տեսաերիզներ ու կարծիքներ, ծայրահեղականությունը մերժելու համար ամբիոն է տրամադրում «չափավորական մուսուլմանների» և մարդու իրավունքների ղաշտոյանների: Շնորհիվ «Կլարիոն ղորոջեկտի» ջանքերի ու ծավալած գործունեության՝ ԱՄՆ-ը հարմար համարեց անմիջական օգնություն հատկացնել Միջին Արևելքի քրիստոնյաների՝ Նիմվեի հովտում կազմավորած ինքնաղաշտոյանական ջրկատներին ու զինված աշխարհագորայիններին: «Կլարիոն ղորոջեկտի» ջանքերով ԱՄՆ-ի օրենսդրության 2018-ին ընդունված մի բարեփոխմամբ՝ վերահսկողություն է սահմանվում Իրաբում, անեն ինչ արվում է, որ ղաշտոյանական միջոցներ և մյութեր հասնեն սուննի, բուրդ և քրիստոնյա մարտախմբերին, այդ թվում՝ Նիմվեի հովտի քրիստոնյաներին:

2018-ի վերջին ԱՄՆ-ի բյուջեում մոտ 1,3 միլիարդ դոլար էր նախատեսված Իրաբի ուազմական օգնության համար՝ նկատի ունենալով նաև Քուրդիստանի շրջանային կառավարությանն ու քրիստոնյա մարտախմբերին: «Կլարիոն ղորոջեկտը» հաստատում է, որ նղաստել է օրենքի նախագծի բարեփոխմանը, որը ներկայացվել է նախագահ Թրամփի ստորագրությանը: Դրան զուգահեո՝ նույն 2018-ի նոյեմբերի 21-ին ՄԱԿ-ում ԱՄՆ-ի մշտական ներկայացուցիչ Նիկկի Հալեյը (Nikki Haley) կազմակերպության ընդհանուր քարտողար Անտոնիո Գուտեռեշի (Antonio Guterres) հետ հանդիդման ժամանակ հավաստել է ԱՄՆ-ի կառավարության՝ Իրաբի քրիստոնյաներին, եզդիներին, կրոնական մյուս փոքրամասնություններին օգնելու մտադրությունը [94]:

Ակնհայտ են նաև հասարակության ուշադրությունը տարբեր համայնքների վրա հրավիրելու, քաղաքական աշխուժությունն ավելացնելու, հնամենի համարվող Եկեղեցիները վերակազմավորելու, համաշխարհայնացման դերակատարներ դառնալու, արդիականացմանը համընթաց առաջանալու ճիգերը: Այս վերափոխումները վկայում են կրոնական առաջընթացի մասին՝ ամերիկյան չափորոշիչների անվիճելի ուղղորդումով կրկնադասակված:

Ըստ ներդրված մարդու ռուզմազան այլ միջոցների՝ սփյուռքի համայնքների աշխուժությունը եվրոպական ու ամերիկյան քաղաքական դատասխանատուների մակարդակներում երբեմն շոշափելի արդյունքների է հասնում:

Նշանակալի է, որ Արևմուտքում այս նոր կազմավորվող սփյուռքյան համայնքների ամդրագային ոլորտում ծավալած գործունեությունն ինքնության ձևավորման նոր խթան է ի հայտ բերում: Ամխուսափելի համարվող ճուլման վարկածին սկզբունքորեն հակասող այս երևույթը դեռևս վատ է ուսումնասիրված: Ավելին՝ ակնկալվում է ինքնության վերահաստատում, մասնավորապես աշուրի-քաղդեացիների դեղքում արաբականության մոռացություն՝ ի նոդաստ արամեական ու ասորական նախահայրենիքի վերահայտնագործման [95]:

Սփյուռքի համայնքների հետզհետե աճող հեղինակության մի այլ վկայությունն է բնօրրամներում ընտրական քվեարկություններին մասնակցելը, որը քաղաքական կյանքի վրա ազդելու ու հարաբերական հավասարակշռության հասնելու միջոց է: Լիբանանյան քաղաքական համակարգի փոփոխությունը թույլ է տալիս իրենց նախկին բնակավայրի քվեացանկերում արձանագրված արտագաղթածներին մասնակցել քվեարկությանը: Մինչև սփյուռքի լիբանանցիների՝ ասոնջական երկրների (լիբանանյան) հյուրապատասխաններում քվեարկելու իրավունք ստանալը,

մրանց՝ քվեարկության համար երկիր գնալը վերածվում էր մի տեսակ ընտրական զբոսաշրջության, որն առատորեն ֆինանսավորում էին իշխող քաղաքական ուժերը: Եվրոդա կամ Ամերիկա արտագաղթած լիբանանցիների երկրորդ, հաճախ երրորդ սերնդի զավակները օգտվում են քվեաթերթիկը տուփի մեջ սահեցնելու հնարավորությունից, որդեսզի համադաստասխան քաղաքական կուսակցության նյութական միջոցներով այցելեն իրենց հարազատներին:

2005-ին, ԱՄՆ-ում աշուրի-քաղդեացիների հիմնական բնակավայրում՝ Midwest-ում՝ միջին-արևմտյան նահանգներում համայնքային ծավալում գործընթաց սկսվեց: 113 հազար քաղդեացիների առնվազն կեսը մասնակցեց Իրաքի խորհրդարանի 2005-ի հունվարի ընտրություններին ու դրանով ադահովեց հաղթանակը ալ-Ռաֆիդայն դաշինքի միակ թեկնածուի, որի ձայների մեկ երրորդ մասն ադահովեց սփյուռքը [96]:

Չանուն Արևելքի քրիստոնյաների ծավալված գործունեությունն ու հասցված օգնությունը ուղղակիորեն առնչվում են նաև Ֆրանսիայի՝ հատկապես կաթոլիկական միջավայրում արմատացած քաղաքականությանը, եթե անգամ ի նոդաստ Եկեղեցու շարժումը ներառում է ավելի լայն շոշանակներ: Չետաքրքիր է, որ եթե Արևելքի քրիստոնյաների ավանդաբար գոյություն ունեցող դաշտադասությունը հիմնականում առնչվում է հին վարչակարգից մնացած ժողովրդությանը, մեր օրերին համադաստասխանեցումը ավելի ու ավելի է վեճեր հարուցում:

ՖՐԱՆՍԻԱՆ ՈՒ ՎՐԵՎԵԼԵՐԻ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱԿՆԵՐԸ ԴԵՄ ՎՈՒ ԴԵՄ ԽՈՍԱՎԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

2019-ի փետրվարին Մյունխենում տեղի է ունենում անվտանգության 55-րդ միջազգային խորհրդաժողովը: Ելույթներից հետո ձայն են խնդրում Արևելքից ժամանած երկու ղատրիարք՝ Քաղղեացիների Բաբելոնի ղատրիարք Մորին ամենադատապետություն Լուի Ռաֆայել Սակր Ա-ն և ասորի ուղղափառների Անտիոքի ղատրիարք Մորին ամենադատապետություն Իզմատիոս Աֆրամ Բ-ն: Առաջինը ժամանել էր Բաղդադից, երկրորդը՝ Դամասկոսից: Կարողինալ Սակրն հիշեցրեց այն արձատական դատաճանդները, որոնք հատկապես վերջին մեկ դարի ընթացքում անհամեմատ անկայուն են դարձրել Մերձավոր ու Միջին Արևելքի բնիկ քրիստոնեական համայնքների գոյությունը: Օսմանյան Պետության փլուզումից հետո Արևմուտքի գերիզոր տերությունները տիրեցին տարածաշրջանին, բայց որևէ կերպ չդրսևորեցին իրավական դատություններ ստեղծելուն նոյապետելու, առավել ևս՝ բոլոր քաղաքացիներին հավասար իրավասություններով օժտելու միտում:

«Տարածաշրջանի հակամարտությունը ավելի լարող, քան թե ժողովրդավարությանն ու ազատությանը նոյապետող արևմտյան քաղաքականության դատաճանդով Մերձավոր Արևելքի անկայունությունը քրիստոնյաներին դժվարին կացության է մատնել: Այլ կերպ ասած՝ արևմտյան դատախաճանատուներն իրենց հնարավորության սահմաններում ամեն ինչ արեցին իրենց տնտեսական շահերին հետամուտ լինելու համար՝ ի վնաս մեր երկրների, օրինակ՝ վերահսկել քարյուղն ու մյուս բնական դաշարները, ինչդեռ նաև գեներալ առևտուրը [...]»,- հայտարարեց քաղղեացիների ղատրիարքը:

Եթե ամզամ ամունով չի էլ հիշատակվում՝ Ֆրանսիան Արևելքի Եկեղեցիների ներկայացուցիչների ոչ մի հայտարարություն մեջ անուշադրության չի մատնվում: Անցյալ ու ներկա բազում օրինակներ վկայում են այն երկվությունը, որ Ֆրանսիան դրսևորում է «Արևելյան նոր հարցի» նկատմամբ: Դիրավի, հաշվեկշռի դեմքում, մի բուռ քրիստոնյաներ կարող էին որևէ արժեք ներկայացնել դիվանագիտական այն խարդավանքների համեմատությամբ, որոնցով գերտերությունները երեկ հակադրվում էին նոր ծնվող ԽՍՀՄ-ին, իսկ այսօր, Օոցի քարյուղային միադատական երկրների ազդեցությանը՝ Սաուդյան Արաբիայի և Կատարի գլխավորությամբ:

Չդանցիկ գեղուններով ընդմիջվող խորհրդանիշներ ու բարեկիրթ անտարբերություն մշակելով, Ֆրանսիական դիվանագիտությունը, հենց որ առիթը ներկայանում է, ծածանում է Լուի Թ-ի՝ մարոնիներին հասցեագրած ուղերձը, ադա կասկածելի մի վկայագիր, որով իբր Ֆրանսուա Ա-ն Բարձր Դունից [97] «կադիտուլասիոններն» [98] է կորզել: Չեն մոռացվում նաև Երուսաղեմում Ֆրանսիայի ընդհանուր հյուդատուսի ձեռք բերած առանձնաշնորհումները Սուրբ Վայրերի նկատմամբ: Այս ամենի համեմատությամբ, «Սիրիական հարցը» աննշան մամրուք չէ՞ր, որդեսգի Արևելքի Եկեղեցիների տագնադի ձայնը հասներ Ֆրանսիական դիվանագիտությանը:

Երբ այսդես կոչված «Արաբական գարնան» առաջին կայծերը փայլատակեցին՝ Արևելքի Եկեղեցիներն ու Սուրբ Աթողը իսկույն հասկացան, որ քրիստոնյաները ենթարկվելու են իրենց ճակատագրին լքվելու վտանգին, որ նրանց ադահովությունը բնավ էլ Արևմուտքի առաջնահերթությունը չէ, որ Արևմուտքն զբաղված է Միջին Արևելքի բարտեզը վերաձևելով, ընդ որում՝ գլխավոր մտահոգությունը նոր դաշարների յուրացումն է: 2011-ի սեդտեմբերին Ֆրանսիայի նախագահ Նիկոլա Սարկոզիի ընդունելու-

թյան ժամանակ, երբ Մարոնի Եկեղեցու ղատրիարք նորին ամենադատաբարձր Բշարա Ռային արծարծեց տարածաշրջանի քրիստոնյաների աղազայի կենսական խնդիրը, որոնք ղատասխան արժանացավ սիրիական ճգնաժամի ամբողջովին հակառակ մեկնաբանության: Արևմուտքի դիվանագիտական ներկայացուցիչներին նորին ամենադատաբարձր իրազեկումն էր «այդքան համոզող չխրատել» արաբական աշխարհի բռնկումները) մատնվում էին քար լուռության, անարձագանք մնում: Ինչո՞ւ Փարիզը անհետևանք թողեց Մարոնի Եկեղեցու՝ նույնիմբն ղատրիարքի տագնաթի երեք դրսևորումները՝ շատ լավ գիտակցելով, որ տարածաշրջանի յուրաքանչյուր քաղաքական անկայունության համար փոքրամասնություններն են վճարելու: Ահա ղատրիարքական տագնաթի երեք դրսևորումները. առկա վարչակարգը ավելի դաժան վարչակարգով փոխարինելու տագնաթ, դավանական հիմքի վրա քաղաքացիական ղատերազմ ծագելու տագնաթ՝ ինչոնե Իրաքում, վերջաթեա՝ «նոր» Սիջին Արևելքի ամոթալի ծրագրի իրականացման տագնաթ, ծրագիր, որն արաբական աշխարհը փոքրիկ, անկենսունակ, մշտաթես հականարտության մեջ եղող դավանական ղետությունների ղիտի վերածեր:

Այդ ժամանակներից ի վեր, ամենաանհեթեթ արտարկումներն են ի հայտ գալիս վատթարագույն սցենարներով: Քաղաքակրթությունների ճգնաժամի ծիրում, քրիստոնյաներին այլևս տեղ չի մնում: Նախընտրելի չէ՞ր լինի Լիբանանի 1.300.000 քրիստոնյաներին, ինչոնե նաև Սիրիայի նրանց 1.500.000 դավանակիցներին Եվրոթա տարագրել: Վերջաթեա կարգավորել Մերձավոր Արևելքի թմջուկը, հասնել նրան, որ Իսրայելը Սիրիայում իշխող «Մուսուլման եղբայրների», աթա նաև Լիբանանի հետ խաղաղության դաշինք կնքի, ու Լիբանան կամ այլուր աղաստանած

ղաղեստինցի փախստականները մնան այնտեղ, որտեղ գտնվում են:

Լիբանանում լույս տեսնող Ֆրանսալեզու «Լ'Օրիան - Լը ժուր» (l'orient-le Jour) օրաթերթի 2012-ի փետրվարի 29-ի համարում Ֆրանսիայի այդ ժամանակվա արտաթին գործերի նախարար Ալեմ ժյութեմ (Alain Juppé) փորձեց գոտեթմղել քրիստոնյաներին՝ նրանց հորդորելով համալրել աղաստանների շարքերը.

«Ամբողջ սրտով կոչ են անում քրիստոնյաներին, ինչոնե մնացած բոլոր համայնքներին, մասնակցել նոր ու ժողովրդավարական Սիրիայի ստեղծմանը, որտեղ բոլոր քաղաքացիները կունենան նույն իրավունքներն ու ղարտականությունները [...]: Ո՞վ կարող է հավատալ, որ փոքրամասնությունների իրավունքները արյունոտ թոնատերերն ավելի լավ կղաշտղանեն, քան ժողովրդավարական վարչակարգերը: Եթե աղազայում Արևելքի քրիստոնյաների վրա հարցականներ ծանրանան, կարող եք վստահ լինել, որ Ֆրանսիան երբեք չի լքի նրանց՝ լինեն իմ թվարկած երկրներում, թե այլուր»:

Մեջբերելով այս տողերը, աշխարհագրագետ ու Սիրիայի մասնագետ Ֆաբրիս Բալանշը (Fabrice Balanche) շատ դիողուն կատում է, որ «2012-ի Ֆրանսիան այլևս Նաթղեոն Գ-ի Ֆրանսիան չէ, որը 1860-ին իր մարտանավերն էր ուղարկում Լիբանանի քրիստոնյաներին շարդերից ղաշտղանելու համար» [99], ոչ էլ քրիստոնյաներին աղաստան տված մանղատատեր Ֆրանսիան [100]: Եվ եթե Փարիզը 1982-ին վճոեց միջամտել Լիբանանի իրաղարձություններին, նղատակն ավելի շատ Բեյրութը ղաղեստինցիներից մաթրագործել էր, քան քրիստոնյաներին ղաշտղանելը [101]:

2013-ի հոկտեմբերին, երբ Սիրիայի ճգնաժամի բնույթի մասին Ֆրանսիացի գիտահետազոտողների ու մտա-

վորականների բանավեճը հասնում էր գրեթե շղագարության՝ «Ֆամիլյ կրետիեն» (*Famille Chrétienne*, «Քրիստոնյա ընտանիք») շաբաթաթերթի ընթերցողները կարող էին կարդալ այն ժամանակվա արտաքին գործերի նախարարի կրոնական հարցերի գծով խորհրդական Ռոլան Դյուբերտրանի (Roland Dubertrand) հարցազրույցը, որտեղ նա մասնավորապես ասում էր.

«Արևելքի քրիստոնյաները 10-12 միլիոն են ու ըստ երկրների՝ շատ տարբեր կարգավիճակ ունեն։ Ես չեմ խոսում հալածանքների, այլ, ավելի շատ, մարդու իրավունքների կոռուպտ խախտումների մասին։ Դալածանքի համար, հիփոպի, հարկ կլիներ, որ մի ղեկավարում (կամ մի խումբ) կանխամտածված ու կանոնակարգված հետևողականությանը բռնաճնշման քաղաքականություն վարեր մի ամբողջական կրոնական համայնքի մկատմամբ։ Սա այդ դեղքը չէ»:

Ռոլան Դյուբերտրանը այն դիվանագետն է, ով երկու տարի անց մի խորհրդածոլոլի ժամանակ դրվատելու էր Ֆրանսիայի արդյունավետ դերը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի նախագահության 2010 թվականի նոյեմբերի, առաջ եվրոպական Միության Արտաքին գործերի խորհրդի՝ 2011-ի փետրվարի հայտարարագրերի ընդունման գործում, որոնք դատադարտում էին քրիստոնեական փոքրամասնությունների դեմ բռնությունները:

Եթե անգամ մնան դրվատանքը ոգևորում է ամենաֆրանսամետ մտայնությունները, Քե դ'Օրսեի (Quai d'Orsay) [102] դիրքորոշումներում հստակության բացակայությունը որևէ հաստատամտություն չի՞ արտահայտում: Քչերը, ելնելով մարդու իրավունքների ղաշտղանության սկզբունքներից ու աշխարհում փոքրամասնություններին վերաղահված ճակատագրից, հենց թեկուզ սաուղցի դաշնակցի Եմենին ղատճառած մարդկային կորուստներից,

խորունկ ցավ կաղրեն: Խոսք իսկ չի կարող լինել ոազմավարական գործընկերների ու Ֆրանսիայի ոազմարղյունաբերության խոշոր ղատվիրատուների միջև հարաբերությունները խզելու մասին:

2014-ի գարնանը «Իսլամական ղետություն» կազմակերղության կողմից Մուսուլի ցուցաղրական գրավումը լուսարձակները սևեռեց քաղաքից փախչելու ստիղված հազարավոր քրիստոնյաների վրա: Այդ ղահից, Ֆրանսիայի նախագահական ընտրություններում Արևելքի քրիստոնյա համայնքների ղաշտղանությունը արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություն դարձավ: Քաղաքական ղատասխանատու ղաշտղանները փոշտ ղահարանից հանեցին հիմ, ղատրաստի կարգախոսները: 2014-ի օգոստոսի 13-ին, Ֆրանսուա Օլանղին (François Hollande) [103] ողղված բաց նամակում, նախագահի ղաշտղանի Դանրաղետական կուսակցության աղազաթեկնածուները՝ Ֆրանսուա Ֆիղյոնն (François Fillon) ու Ալեն ժյոմեն, ինչղես նաև նախկին վարչաղետ ժան-Պիեռ Ռաֆարենը (Jean-Pierre Raffarin) Ֆրանսիայի նախագահին հորղորում էին միջամտել Մերձավոր Արևելղում՝ «ամղատվությունից խոյս տաղու» համար, ահազանզելով այն «ախավոր հետևանքների մասիմ, որ սուեմիների ու շիաների հակամարտղությունը կարող էր ուեննաղ Արևելքի քրիստոնյա փոքրամասնությունների ճակատագրի վրա» [104]: «Միջամտելը Եվրողայի միայն ղարտականությունը չէ, շահն էլ է: Արղեն հինգ դար է մենք ուենք Արևելքի քրիստոնյաներին ղաշտղանելու առաբելղություն, որը ղետք է կատարենք հավատարմորեն»,– գրում էին նրանք՝ նկատի ուեննաղով որղես «Եվեղեցու ավազ դուստր» Ֆրանսիայի խաղացած ղատմական դերը:

Մեկ տարի էլ չանցած՝ 2015-ի հունիսի 23-ին, Դանրաղետական կուսակցության թեկնածու Ֆրանսուա Ֆիղյոնը Փարիզում, կրկեսի ձմեղային՝ լեփլեցուն դահիղճում, հան-

րահավաքի ընթացքում, դարձյալ համդես եկավ ի դաշտ-
դանություն Արևելքի քրիստոնյաների: Նախկին վարչա-
դետի համար հարմար առիթ էր սրտառուչ ելույթ ունե-
նալու՝ ի նդաստ ամեն օր «Իսլամական դետության»
հետևողական կեղեքումներին ու կտտանքներին ենթարկ-
վողների: «Փարիզից հինգ ժամ հեռու սղանում են քրիս-
տոնյաներին» [105].– ձայնեց նախկին վարչադետը և
ինչդես Ֆրանսիային, այնդես էլ համայն Եվրոդային կոչ
արեց ԴԱԻՇ-ի դեմ մղվող դայքարում «փոխել ոսգմա-
վարությունը»:

Արևելքի քրիստոնյաների դաշտդանությունը երկար ժա-
մանակ եղել է աջակողմյան, ավելի որոշակի՝ ծայրահեղ
աջակողմյան Ֆրանսիացիների մենաշնորհը, քանի որ
«Ազգային ձակատի» (հիմա արդեն «Ազգային համախմբ-
ման») շատ ջատագովներ Լիբանանի դատերագմի ժա-
մանակ զգայուն էին փաղանգավորների [106] ձակա-
տագրի նկատմամբ, շատերը մինչև անգամ գնում, կովում
էին նրանց շարքերում: Դա չէր խանգարում, իհարկե, որ
ձախակողմյան գործիչները ևս դարբերաբար անդրա-
դառնան նույն թեմային, իրենց մտահոգությունը հայտնեն
Սիրիայի, Իրաքի, մասամբ նաև Եգիդտոսի այդ համայնք-
ները խարխուղ ժողովրդագրական արմահոսության կա-
դակցությամբ: 2006-ի ամռանը Ֆրանսիայի Ազգային ժո-
ղովին ներկայացրած իր տեղեկագրում, 2017-ի նախագա-
հական ընտրության Ընկերվարական կուսակցության ձա-
խորդ թեկնածու Բենուա Դամոնը (Benoit Hamon) վկայա-
կոչում է «մի դատություն և մի ընդհանրություն, որը դար-
տադրում է» լինել մարոնի քրիստոնյաների հետ, այսինքն՝
«այնտեղ, որտեղ Ֆրանսիան ավանդաբար «գուրգուրող
մայրիկ» է համարվել» [107]:

Երկու ամիս չանցած, Ֆրանսիան Լորան Ֆաբիուսի ու
Ֆրանսիական դիվանագիտության անձնակազմի նախա-
ձեռնությամբ դահանջեց իրավիրել ՄԱԿ-ի Անվտանգութե-

յան խորհրդի հատուկ նիստ՝ քննելու համար «Արևելքի
քրիստոնյաներին» սղառնացող ցեղասղանության
վտանգը ու ալ-Քայիդայի սիրիական թևը՝ «ալ-Նուարա»
ձակատը ընդգրկել ահաբեկչական կազմակերդություն-
ների ցանկում: Նույն Լորան Ֆաբիուսը 2015-ի մարտի 27-
ին «Լա Քրոս» (La Croix) օրաթերթին տված հարցազրույ-
ցում հիմնավորում էր Արևելքի քրիստոնյաներին սատա-
րելու սկզբունքը՝ որդես «մեր դատություն, անգամ մեր,
բայց, իհարկե, նաև Միջին Արևելքի ինքնության հիմնա-
դար ավանդութե»:

Իր հերթին անդրադառնալով նույն խնդրին, նախագահ
Էմանուել Մակրոնն անձամբ երկու անգամ անդրադարձել
է Արևելքի քրիստոնյաների նկատմամբ Ֆրանսիայի հո-
վանավորչական դիրքորոշմանը, նախ՝ 2017-ի սեդտեմ-
բերին, «Արաբական աշխարհի ինստիտուտում» (Institut
du monde arabe) և աղա, 2018-ի ադրիլին, Բեռնարդյան
միաբանության հայրերի քուեջում. «Պատմականորեն,
մենք ժառանգել ենք նրանց դաշտդանելու դարտա-
կանությունը» [108]: Դզոր հայտարարություններ, ազդեցիկ
դատգամներ, որոնք հաճախ բախվել են իրականության
դատին, անարձագանք մնացել: Իսկ եթե Ֆրանսիական
երկվությունը երկդիմության արդյո՞ւնք է: Ֆրանսիան մերթ
դաշտդանության առաջամարտի՞կ է, մերթ էլ անմիջական
շահերով ու գայթակղիչ ակնկալիքներով հմայված երկի՞ր,
որոնց համար դատրաստ է մոռանալ փրկիչ-փրկարարի
իր դերը: Երկվություն, որտեղ սերտաձում են վերլուծական
եզրահանգումների սխալներն ու նորդահողանողական
գաղափարները: Դիմնախնդիրը հենց այդ կերդ էլ դի-
տարկվում է: Պատձառն այն չէ՞, որ դարձյալ դիվանա-
գետներն ու հոգևորականներն են գերիշխում Մաշրեկի
փոքրամասնությունների հարցի քննարկման բանավեճե-
րում: Մաշրեկի ձակատագրի անդրադարձներում մենա-
շնորի ունենալով՝ մեծ մասամբ նրանք են թելադրում որ-

դեգրվելիք քաղաքականությունը: Եվ, այնուամենայնիվ, չնայած երկարամյա ավանդույթին, արևելագիտական հիմնարար դրոշմին, Մադրեթի ու Մաշրեկի հասարակությունների փորձաքննական իմացությանը, Ֆրանսիայի ձայնը լսելի չէ սիրիական ճգնաժամի սկզբից ի վեր: Դա ի՞նչ է՝ «գաղափարական» սկզբո՞ւնք, նորոպահականության ու ատլանտյանականության թանձրուկով համեմված մարդուիրավունքյան դաշտոնականության համահարթեցո՞ւմ: Ինչ էլ որ լինի՝ Դամասկոսի հետ դիվանագիտական բոլոր հարաբերությունները խզելու որոշումը ծանր հետևանքներ կունենա երկու կրակի միջև հայտնված սիրիացի քրիստոնյաների համար: Մի կողմից՝ դրսից ու ներսից հովանավորվող ընդդիմության, մյուս կողմից՝ Ասադների իշխանության միջև իսկական միջնորդի դերն ստանձնելու ղաթմական ղափի կորուստ: Ֆրանսիան վերջնականապես՞ ս է զլացել կատարել, չասելու համար «ուրացել», Արևելքի քրիստոնյաների դաշտոնացի իր դերը: Այդուհանդերձ առնվազն Պատրիկ Կարամի՝ «Արևելքի վտանգված քրիստոնյաների համագործակցության» նախագահի ու Իլ-դը-Ֆրանսի շրջանի փոխնախագահի համոզումը [109]:

ԱՐՅԵՏՍԱԿԱՆՈՐԵՆ ՊԱՅՊԱՆՎՈՂ ԱՎԱՆԴՈՒԹ

ժամանակի ընթացքում այս ավանդույթը մասամբ իրականության վերածվեց խնդրո առարկա համայնքների երևակայության մեջ: Այնուամենայնիվ, ավանդույթը չդեռեց է խոչընդոտի տարբեր հավակնություններ ու որոշակի նդատակներ ունեցող կառույցի գործունեությանը: Ֆրանսիայի՝ «Արևելքի քրիստոնյաների դաշտոնացի» ավանդական հորջորջումը, որը Ֆրանսիական դիվանագիտությունը հարկ եղած դեղքում շահարկում է, ձևակերտվել է 1536-ին՝ Ֆրանսուա Ա-ի և Սուլեյման Կանունիի [110] կնքած Ֆրանս-օսմանյան դաշնագրում: Այդ դաշնագրով, Բարձր

Դուռը առանձնահատուկ կարգավիճակ շնորհեց Ֆրանսիայի թագավորի հղատակներին. թուրք սուլթանի տիրույթներում հաստատվածները «կաթիտուլասիոններ»՝ արտոնյալ իրավասություններ էին ստանում, Ֆրանսիական դրոշ ծածանող նավերով կարող էին առևտուր անել օսմանյան բոլոր նավահանգիստներում, ունեցվածք ձեռք բերել, դատվել միմիայն Ֆրանսիայի թագավորի նշանակած հյուղատոսների օրենսդրական կանոնակարգով: Մարսելը բարգավաճեց հենց «կաթիտուլասիոնների» շնորհիվ: «Կաթիտուլասիոններն» իրենց ուժը դափանեցին միմիջև առաջին աշխարհամարտը:

Իհարկե, Ֆրանսիայի թագավորի նման քայլը դեռեց է բացատրել նախ և առաջ ազգային շահերի հետադմոնամբ. նա ամեն կերպ ձգտում էր առավելության հասնել իր հակառակորդի՝ Կարլ Ե կայսեր [111] նկատմամբ: Ֆրանսուա Ա-ի հեռավոր ու նշանավոր հաջորդը՝ Լադոլեոն Բոնադարտը 1798-ին, եգիպտական արշավանքը ձեռնարկելիս, ավելի աշխարհագրական-ոազմավարական նդատակ էր հետադմոնում. նա ցանկանում էր բրիտանացի հակառակորդների առաջ արգելափակել Զնդկաստան տանող ճամփան: Զանում դրա նա չերկմտեց, իրեն իսլամական կայսրության գլուխ հոչակեց:

Զգորությունը հավաստելու նման ձգտումը վեր է մնացած բոլոր նկատառումներից: Դրա հետ համեմատած, ինչ խոսք, Օսմանյան Պետության ձնշված քրիստոնյաների հետ համերաշխությունը անհամեմատ թեթև է կշռում: Միշտ էլ կարևորվում են գերտերությունների առևտրական ու քաղաքական շահերը: Նույն տրամաբանությունը գործում է մեր օրերում: Ֆրանսիան չհաղադեց թուրքերի հետ դաշինքի խաղաթուղթը գործածելուց ռուսների դեմ 1856-ին, Դրիմի դատերազմի [112] ընթացքում՝ այն նույն թվականին, երբ ստեղծվեց «Արևելյան առաքելությունը»: Այնուհետև, դարեր շարունակ, որդես փոխհատուցում, Ֆրանսի-

ամ ստացավ Միջին Արևելքի՝ մասնավորապես Լեոնա-լիբանանի կաթոլիկների, ինչդեռ նաև որոշ սրբավայրերի հովանավորության իրավունքը: Եստիտիտիվ եվրոպական այլ տերությունների՝ Փարիզը կարողացավ իր հովանին տարածել Օսմանյան Պետության քրիստոնյաների ու հրեաների վրա: Պետք էր, սակայն, սղասել 19-րդ դարի վիդա-դաշտ ճանադարհորդների ուղեգրությունների տղավորությանն ու հատկապես հզոր գերտերությունների աճող թշնամությանը, որոնցից Ֆրանսիան հանդես գար Արևելքի իր հավատակիցների սկզբունքային դաշտդանությանը: Սկզբում աշակողմյանները մտահոգված էին միայն կաթոլիկներով, բայց հետզհետե ձախակողմյանների մի մասը միավորվեց ու հանդես եկավ Օսմանյան Պետության բոլոր քրիստոնյա փոքրամասնությունների, մասնավորապես հայ ազգաբնակչության դաշտդանությանը: Անատոլ Ֆրանսի (Anatole France), Ֆրանսիս դը Պրեսանսեի (Francis de Pressensé), ժան ժորեսի (Jean Jaurès), ժորժ Կլեմանսոյի (Georges Clemenceau) արժեքավոր ստորագրությունները հայտնվեցին Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության հիմնադրած Ֆրանսերեն դարբերականի՝ «Պրո Արմենիայի» սյունակներում: «Պրո Արմենիայի» խմբագիրը խորհրդադաշտ բանաստեղծ, թատերագիր, հումարեմից թարգմանիչ, լրագրող Պիեռ Զիլյարն (Pierre Quillard, 1864-1912թթ.) էր: Անիշխանական ու դրեյֆուսական լինելով՝ նա Օսմանյան Պետությունում բռնաճնշվող հայերի առաջին դաշտդաններից դարձավ: Այս բոլոր նշանավոր անձինք իրենց վրդովմունքը դրոթկացին 1894-ի ջարդերի կադակցությանը, որոնց մոտ 300.000 հոգի զոհ գնաց երկու տարվա ընթացքում: Հունամետ շարժումից հետո ասդարեզ ելավ հայամետ շարժումը: Ժամանակից շուտ դառնալով շահախմբայիններ՝ 19-րդ դարի մայրամուտի հայամետներն ունեին մի առանձնահատկություն՝ նրանց մեծ մասը ձախակողմյան ու հակակղերական էր: Սա, չնչին բացառությամբ, մեր օրերում եղածի ճիշտ հակառակն է:

Այսդե, Քե դ'Օրսեի ընդհանուր քարտուղարը՝ Ալեքսիս Լեժե (Alexis Léger), - բանաստեղծ Սեմ-Ջոն Պերսը (Saint-John Perse), - 1934-ին չվարանեց դահանջել, որ այն ժամանակ դեռևս Ֆրանսիական մանդատի մերթո գտնվող Սիրիայում ադաստան տան Իրաքի ջարդերից խոյս տված աշուրիներին [113]: 20-րդ դարի երկրորդ կեսից՝ Արևելքի քրիստոնյաներին Ֆրանսիայի աշակցությունը ավելի խորհրդանշական, երբեմն ընդհուդ ծիծաղելի բնույթ ստացավ:

Սկսած 1920-ից, Քե դ'Օրսեն կրոնական գործերի գծով խորհրդական ունի՝ հատկապես Ֆրանսիայի ու Վատիկանի դիվանագիտական հարաբերությունները կանոնավորելու նդատակով: Շատ ավելի ուշ, 2009-ի հունիսից, երբ նախարարությունը գլխավորեց Բեռնար Կուշները (Bernard Kouchner), իսկական «կրոնական բևեռացում» տեղի ունեցավ: Սակայն հարկ է նշել, որ եթե այսօր «Արևելքի քրիստոնյաների դաշտդանության» ավանդությունը մի այլ դարի հուշ է թվում, արտաքին երևույթը դահդանվում է: Արևելյան եկեղեցիների դատրիարքները միշտ էլ բարձր ընդունելության են արժանանում Ֆրանսիայում, որտեղ նրանց ունկնդրում են անտարբեր բարեկրթությամբ: Արդյո՞ք նրանք մշտագբաղ դետական դաշտոնյաների երիտասարդ սերնդին արդի ժամանակի արժեքների ու իրականության հետ առնչություն չունեցող բանահյուսական հնաբանություններ չեն թվում:

Համենայն դեդս, տղավորիչ թվացին Ֆրանսիայի նախագահների մի շարք ուղևորություններ, ինչդեռ 1996-ի հոկտեմբերին նախագահ ժակ Շիրակի (Jacques Chirac) այցելությունը Սուրբ երկիր ու նրա ելույթը Երուսաղեմի Ա. Աննա եկեղեցում:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐՍԻՆ ԳՐԵԼ

Կայուն, հաստատուն, կարելի է ասել՝ ավանդություն դարձած ճշմարտություն է՝ հանուն Արևելքի ճնշված փոքրա-

մասնությունների ղաշտոյանության յուրաքանչյուր բայլ նախ և առաջ ծառայում է, լիտի ծառայի «ղաշտոյանող» երկրի ազգային, աշխարհաբաղաբական ու տնտեսական շահերին: Ավելին՝ «աշխարհաբաղաբական ղատերազմի միջոցները» (ժորժ Կորմ), որոնց հզոր լծակները, ինչոյսի բնոյթի էլ լինելին, իբր լիտի աղահովելին յուրաքանչյուր շահագրգիռ խմբի անվտանգությունը բոնաճնշողներից, առանձին դեղերում, դիցուք՝ օրինակ Օսմանյան Պետության ու նրանից տարանջատված երկրների փոքրամասնություններին ավելի վնաս են ղատճառել, քան ղաշտոյանել: Պատահական չէ, որ եվրոպական տերությունները խոստովանում են իրենց ունեցած ազդեցությունը փլուզվող Օսմանյան Պետության մեջ՝ ղատրաստվելով նրա մասնատմանը:

Ըստ այդ տերությունների տեսակետի՝ ամեն միջամտություն ղետք է ղաճուճված լինի երևակայական ակնկալիքներով, բայց իրականում բխի տվյալ ղաիի իրենց շահերից ու նղատակներից: Ամեն դեղում, ինչոյսի էլ որ եղած լինի տվյալ ղաիի հարաբերությունների բնոյթը (մտավորական, տնտեսական, քաղաբական), նոյնիսկ խաչակիրների, Լուի ԺԴ-ի ժամանակները չեն կարող համեմատվել այն ամենի հետ, ինչ տեղի ունեցավ 19-րդ դարում:

Արևելքի քրիստոնյաներին ղաշտոյանելու առատելը նախ և առաջ ղայմանավորվեց միմյանց հանդեղ գերիզոր տերությունների ունեցած թշնամանքով ու Արևելյան հարցի առաջնահերթոյանը: Ժամանակը ավելի քան բարեղատեի էր թվում, որղեսգի հավաստեր ղատմական երևակայական հարաբերությունների այն խորությունը, որոնք իբր Ֆրանսիային կաղում էին Արևելքի քրիստոնեական նախնական համայնքներին: Չետո միայն հայտնաբերվեց (թերևս մինչև իսկ հորինվեց) սուրբ Լուի Թ արքային վերագրվող հրովարտակը, որն իբր 1250-ին Աբբայում [114] նատվել է մարոնիներին՝ նրանց շնորհակալություն հայտնելով

խաչակիրներին սատարելու համար: Այս հրովարտակը տեղ չի գտել Լամարտինի «Ուղևորություն դեղի Արևելքի» առաջին հրատարակոյան (1835) մեջ, բայց անբացատրելի առեղծվածով հայտնվել է երկրորդում (1849): Այս վավերաթուղթը, որի արժանահավատությունը վեճեր է հարուցում, այսղես թե այնղես մնում է Ֆրանսիայի ու Արևելքի քրիստոնյաների ղատմական կաղերը հավաստիացնող ամենահայտնի ձեռագրերից մեկը: Այն միայն մի խնդրի ունի՝ հավատացնել, որ սուրբ Լուիի հանղիղումը մարոնիների հետ եղել է խաչակրաց այդ արշավանքի գլխավոր դրվագը: 400 տարի անց՝ 1649-ի աղրիլի 28-ին Լուի ԺԴ-ը հղում է հովանավորչական նոյնքան հոչակավոր մի նամակ «Քրիստոնյա մարոնիների նորին ամենաղատկոյան ղատրիարքին, բոլոր հոզնորղներին, եկեղեցականներին ու աշխարհականներին, հատկաղես Լեոնալիբանանում աղրողներին»: Որոշ ոսկեգծված առատելներ ավելի հեռուն՝ ղատմոյան խորքերն են գնում՝ վկայակոչելով Փարիզի ղահաղան սրբուի ժնկիսի և սուրբ Սիմեոն Սյունակյացի [115] նամակագրությունը 5-րդ դարում:

Ու չնայած Լիոնի մետաքսագործներն իրենց հատուկ գործառոյուններով ղարբերաբար հասնում էին Լևանտ [116], ընղիհող երկու ղատերազմների միջև ընկած ժամանակաշրջանի քաղաբական-ղիվանագիտական խայտառակոյունը՝ Ֆրանսիան օսմանյան նախկին տարածքի քրիստոնեոյանը կաղող ղատմոյունը միանշանակ չէ: Այն մշուշված է երկղինոյանը, ձախողված հանղիղումներով, հուսախաբոյուններով, *realpolitik*-ով [117], որոնցից ոչ մեկը միմչև այսօր դավաճանոյուն կան անջնջելի խարան չի համարվում:

Ինչղես նկատել է մարոնիներին ավանղաբար Ֆրանսիային միավորող կաղերի վերլուծաբան Բեոնար Չեյբերգերը՝ հարցը միայն ու միայն ներկայացուցչականոյունն է [118]: Այս նախընտրոյան արժանացած կաղը,

սակայն, դատերազմից հետո, ժամանակի ընթացքում թուլանում է: Ֆրանսիական հասարակության արագընթաց աղաքրիստոնեացման դատճառով, հովանավորչության թեման վերանում է նույն չափով, ինչ չափով որ նվազում է Ֆրանսիայի ազդեցությունը Մերձավոր Արևելքում: Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիայի հանդեպ գոյություն ունեցող համակրանքի դրամազլխին՝ այն անդառնալիորեն արժեզրկվեց՝ մասնավորապես 1956-ին Սուեզի ջրանցքի ազգայնացման դեմ եղած միջամտությունից հետո [119]: Յետևեց բուռն հակազդեցություն Սիրիայում, որտեղ Ֆրանսիական վարժարանները ժողովրդական ցասման թիրախ դարձան: Արևելքի քրիստոնեական միջավայրում Ֆրանսիայի ազդեցության վերելքն սկսվեց «Արևելյան առաքելության» ստեղծումից մի քանի տարի անց՝ 1860-ին, արյունահեղ այն դահին, երբ Նաթոլեոն Գ-ն դուրզիների սանձագերծած՝ մարոնիների մախճիրին վերջ տալու համար վճռեց գործ ուղարկել Լեոնալիբանան, - ու շարունակվեց մինչև 1914՝ առաջին աշխարհամարտի սկիզբը: Դա՞ դարձավ *French Doctors*-ի [120] նախերգանքը: Լամարտիններից (Lamartine) ու շատորրիաններից (Chateaubriand) մնացած այլասիրությունն ու ռոմանտիզմը հաշտ մեկտեղվեցին դահի շահերի հետ:

Չգտելով օգտվել Օսմանյան Պետության կառուցվածքի թուլությունից, Ֆրանսիայի՝ Լևանտ ոտք դնելու մտադրությունն ուղեկցվում է Արևելքի քրիստոնյաներին դաշտողանելու խոստումներով: Խոստումներն ուղղվում են ինչդեռ Ֆրանսիայի հանրային կարծիքին, այնդեռ էլ Արևելքի Ֆրանսիական շահառուներին: Փարիզի գաղութատիրական նկրտումները հրադուրիչ ներկայացնելու ճիգը հասնում է ընդիուող խաչակիրների արշավանքներն ու մարոնիներին դարձնում Ֆրանկների հետնորդներ, այսինքն փորձ է արվում մարոնիական շինծու ինքնություն ստեղծել, միաժամանակ գաղութատենչ Ֆրանսիային ներկայացնել ա-

զատարարի դափնեդասակով: Սարդկային իրավունքները դաշտողանելու դատարարով, Ֆրանսիան ներխուժում է Լևանտ ու անգիջում դաշար մղում բրիտանացիների դեմ, որոնք չկարողանալով շահել մարոնիների համակրանքը, սատարում են մի այլ «շահառու համայնքի»՝ դուրզիներին:

Որդես «գուրգուրող մայրիկի» հետ վաղըջական առնչությունների վկայություն, Լիբանանի մարոնի եկեղեցիները տարին երկու անգամ՝ Չատիկին հաջորդող երկուշաբթիին՝ դատրիարքարանում, իսկ Վերափոխման տոնին՝ օգոստոսի 15-ի ամենամոտ կիրակիին, Բեյրութի արքեպիսկոպոսարանում, դատարար են մատուցում «Ֆրանսիայի համար»՝ ծայր աստիճան աշխարհիկ Ֆրանսիայի Յանրաղետության դեսպանի ներկայությամբ:

«Պաշտոնական դատմագրությունը» լուր է, չի մշում, որ Ֆրանսիայի հովանավորությունն իրականացել է երկու գործոնով՝ «բաղաբակրթական առաքելության» միտող Ֆրանսիայի անբողջատիրական բաղաբակրթությամբ ու «օսմանյան զնդանից» դուրս դրծնել և կայուն կենսակերպ վայելել տենչացող ու դրան ձգտող փոքրամասնությունների շահագրգռվածությամբ: Սակայն վիդադաշտ ազնվականներով (Շատորրիան, Լամարտին) սնվելը, սուրբ Լուիի, Լուի ԺԴ-ի ժամանակներին՝ այսինքն ակունքներին վերադառնալու միտումն ու հին վարչակարգի կարողը, հակասում էին Լուսավորիչների գաղափարներին: Նշանավոր ճանադարհորդ Վոլնեյը (Volney) 1787-ին հրատարակում է իր հոչակավոր «Ճանադարհորդություն Եգիպտոսում ու Սիրիայում», գիրքը, որը գրական դրողն է դառնում: Յեղիմակը ոգեկոչում է միջնադարի խաչակիրներին, բացահայտում մարոնիների հոգևորությունը, որոնք ընկալվում էին որդես Ֆրանկների հետնորդներ՝ հայտնված թուրքերի լծի տակ: Օսմանցիների բարբարոսության դեմ դաշարելու քրիստոնեական անհրաժեշտ դաշնություն:

1811-ին հրատարակած իր «Փարիզից երուսաղեմ ձգվող ուղի» ծամփորդական նոթերում Շատոբրիանը նկարագրում է 1806-ի հուլիսից 1807-ի հունիս Արևելք կատարած իր ուղևորությունը: Գրողը վերադարձնում, վերաշարադրում է խաչակիրների առաքելությունը, նրան հիացնում են հանդիմանալիքի քրիստոնյաների «ազնվությունն» ու «վեհանձնությունը»: Մարոնիների և դուրզիների միջհամայնքային առձակատումները, որոնք 1840-ականներին դառնալու են լեռը [121], եվրոպական դիվանատներում բուռն անդրադարձներ, իսկ Ֆրանսիայի խորհրդարանում կրթուս վիճաբանություններ հարուցեցին:

«Արևելյան առաքելությունում» այժմ մնացել են միայն մարոնի հոգևորականները, ժամանակից շուտ «շահախնամքային» դարձածները, որոնք, հիմնադրամներ հայթայթելու, իրենց դատին համակիրներ համախմբելու միտումով, Ֆրանսիական հանրային կարծիքին ուղղված գրքույկներ ու հոդվածներ են հրատարակում: Այս «ազդեցության գործակալները» կարողացան մինչև իսկ հասնել Յոն, լիազորագրեր կորզել, այնուհետև շրջանառել կաթոլիկ երկրներում: Սովորաբար նրանք ձգտում են իսլամական հալածանքի մշտական զոհ ներկայացնել Արևելքի քրիստոնյաներին, որոնց միակ փրկությունը, իբր, եվրոպական քրիստոնեության առատաձեռնությունն ու գործնական միջամտությունը կարող է լինել: Այս երևույթը Բեռնար Յեյբերգերը հակված է կոչել «Ֆրանսիական ավանդույթ» կամ «մարոնիական ավանդույթ»՝ նկատի ունենալով մարոնիները Ֆրանսիային կաղող դատմական առնչությունները, որոնք մի կարծ դատ կարող են մարոնիական համայնքի շահերը դաշտողանել, բայց մեծ հաշվով վճռորոշ չլինել: Ֆրանսիայի հետ դատմական կապերի շարունակումն ինչ-որ տեղ ինքնամերկացման է վերածվում: Վատթարագույն դեպքում կարելի կարծել, թե մարոնիները շահագործվել են Ֆրանսիական միջամտությունն ամրապնդելու

համար: Համեմայն դեռ, չափազանց հակակղերական ծախակողմյան հանրադատականները, արմատական ընկերվարականները, ինչպես նաև Գամբետտայի [122] գլխավորած երրորդ Հանրադատության մյուս երևելի դեմքերը չեն դադարել բծնել իրենց մարոնի շահառուների՝ աշխարհառազնավարական չափազանց կարևոր տարածաշրջանում իրենց ծրագրերն իրականացնելու համար: Ավելի ուշ, «մարոնիական շահախնամքի» ջանքերը կտան իրենց դատողները Մեծ Լիբանանի դատության ստեղծմամբ՝ ի վնաս Սիրիայի:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ՝ ՈՐԴՆԱՓՈՒԹՅԱՆ ՄԱՅՐԸ

Ռուսաստանը դատմականորեն Արևելքի քրիստոնյաների մի այլ գերդաշտոյան է ներկայանում: Սուլթանի քրիստոնյա հողատակների քրիստոնյա զորեղ տերության հովանավորության առաջին դաշտոնական հիշատակմանը հանդիմանում ենք Քյուչուկ-Կայնարջի հաշտության դաշտանագրում (1774), որը ծանաչում է Օսմանյան Պետության ուղղափառների նկատմամբ Ռուսաստանի դաշտոյանության իրավունքը: Բայց միայն հաջորդ դարում, մանավանդ 1840-ից հետո, Օսմանյան Պետությունը մասնատելու ու Պաղեստինի սրբավայրերին տիրանալու գերտերությունների մրցակցության ծիրում, «խնամակալության» թեման արդիական դարձավ, նաև՝ Օսմանյան Պետության ներքին գործերին միջամտելու դատարկական հանդիսացավ: Ցարական Ռուսաստանը, ձգտելով մուտք ունենալ դեռի տաք ջրերը, Բեռլինի վեհաժողովում (որի որոշումները մեռած տառ մնացին) օսմանահողատակ հայերի համար անձնական իրավունքների ամրապնդում ու հատուկ կարգավիճակ դադարեց: Այս դիրքորոշման մեջ Օսմանյան Պետության տարածքային ամբողջականության նկատմամբ հատկապես ռուսական վտանգ նկատ-

վեց, որն էլ ավելի բորբոքեց թուրքական ազգայնամոլությունն ու սաստկացրեց հակաթրիստոնեական հալածանքները:

Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի ու Մեծ Բրիտանիայի անզիջում մրցակցությունն ի հայտ եկավ նաև կրթական աստղաբեզում: 1860-ից սկսած, Ֆրանսիական կառավարության զգալի հատկացումներով, Օսմանյան Պետությունում սկսեցին բազմամալ ֆրանսերենի դասավանդումով կաթոլիկական դպրոցները՝ լարված հակամարտության մեջ մտնելով ամերիկյան ավետարանական և ռուսական ուղղափառ դպրոցների հետ: Ու մինչ «Ֆրանսիական քաղաքակրթական առաքելություն» կարգախոսի ներքո ֆրանսախոսներն ու ֆրանսամետները տարածվում էին, ռուսական ազդեցությունը սահմանափակված էր մնում Լիբանանով:

Ուկրաինայից դուրս մղվելը ռազմավարական լուրջ դարտություն համարելով՝ Վլադիմիր Պուտինի Ռուսաստանը շրջվեց դեռևս Սիրիա՝ հայտարարելով ուղղափառ դավանանքի քաղաքացիներին ղաշտոյանելու իր միտումը: Այդ ղաշտոյանությունը ղաշտոնական հայտարարությամբ շատ արագ լիտի տարածվեց բոլոր քրիստոնյաների վրա: Դրանով Մոսկվան վերստանձնեց այն առաքելությունը, որը «կաթոլիտոկասիոններ» անվան տակ ստանձնել էր Եկատերինա Բ-ն 18-րդ դարի վերջում: Առաքելությունը զուգակցվեց արևելյան Միջերկրականում ռուսական ներկայության ամրադնդմանը, այսինքն Տարտուսում և Սիրիայի մնացյալ ծովափին ռազմական նավատորմի տեղակայմանը:

Հետկայսերական Ռուսաստանն ամեն ջանք թափում է վերահաստատելու համար այն հարաբերությունները, որոնք Մոսկվայի դատարարությունը կադում էին տարածաշրջանի ուղղափառ տարբեր Աթոռներին: Դա առավել ակն-

հայտ է հետևյալ օրինակում. Սիրիայում ռուսական ռազմական ուժերի միջամտության ծիրում, Անտիոքի և համայն Արևելքի հույն ուղղափառ դատարարը Յուհաննա Ժ Յազիժին (ուն աթոռամիտը գտնվում է Դամասկոսում) հետևվողականորեն սերտացնում է կաղերը Ռուսաստանի ու Մերթիայի թույր Եկեղեցիների դատարարների հետ: Լրատվամիջոցներին ցնցել էին Ռուսական Ուղղափառ Եկեղեցու դատարարը Կիրիլի Գևորգյանը առաջին օրային հարվածները հասցնելու համար Սիրիա թռչող Սուխոյնե-րին օրհնելիս և նրա հայտարարությունները, հատկապես՝ «Հանուն արդարացի աշխարհի ու ահաբեկչությունից տուժած մարդկանց արժանադատության՝ ահաբեկչության դեմ ղալքարը բարոյական և, եթե կուզեք, սրբազան ղալքար է» արտահայտությունը, որն ուղղակի կարելի է «սրբազան դատերագմ» թարգմանել [123]:

ՅԵՏԵԿՈՂՎԿԱՆ ԺՆՏՈՒՄՆԵՐՈՎ ՉՎՐՉՐԿՎՈՂ «ՎԿԱՆԴՈՅԹ»

Սայբս-Պիկոյի 1916-ի գաղտնի համաձայնագրի դրույթները որոշակիացնում էին Միջին Արևելքի աղազա սահմանները, միաժամանակ Մերձավոր ու Միջին Արևելքում Ֆրանսիային ընձեռում իր ներուժը ծավալելու անկաշկանդ հնարավորություններ: Միջոցների, ռազմավարական որոշակի հեռանկարի բացակայության, ինչդեռ նաև ազգային շահը հաշվի չառնելու դատաճառով (այդ շահը կարող էր տարածաշրջանի ժողովուրդների ազատագրմանը հասցնել), ամեն ինչ իր կործանարար հետևանքներով տաղավալեց անխոհեմ քաղաքականության խորանիմ: Առանց ամենաչնչին երաշխավորությունն իսկ ունենալու՝ Ֆրանսիացիներն ու բրիտանացիները հավատացին կամ ուզեցին հավատալ իրենց հետ բանակցող թուրքերին, որոնց հետ երկկողմանի անհավասար համաձայնագրեր կնքեցին՝ արհամարիելով վստահությունը իրենց ղաշտղանել հավակնած բնակչության:

Կիլիկիայի, Արևելքի տարածքների [124] և Ալեքսանդրետի սանջակի նման տարածքների Ֆրանսիայի կողմից լքումը, իսկ բրիտանացիների կողմից Չակկարիի լքումը վերքի խոր սոլի են թողել տեղի բրիտանյա համայնքների ու նրանց սփյուռքների հիշողության մեջ:

Կիլիկիայում՝ Արևելյան լեզեոնի շարքերում ծառայած Ֆրանսիացի սոյա Պոլ ոյու Վեուն իր հուշերում վկայակոչում է Ֆրանսիայի՝ ամբիոններից հնչող ձայնը.

«Չայաստանը հոգևորքի մեջ է, ասում է Անատոլ Ֆրանսը, բայց հարություն կառնի: Արդարության ու ազատության համար մարտնչող մեր զորաբանակների հաղթանակից հետո, Չամաձայնականները կատարելիք բազում ղար-

տակամություններ կունենան: Այդ ղարտակամություններից սրբազնագույնը նահատակ ժողովուրդներին՝ Բելգիային ու Սերբիային հարություն տալը կլինի: Այնժամ նրանք կաղաչվեն Չայաստանի ազատությունն ու անկախությունը: Չայաստանի վրա են հակվում ու ասում՝ «Քույր իմ, վեր կաց»: Դեշանելը, Բրիանը, Կլեմանսոն, Պուանկարեն, Միլերանը կիրականացնեն իրենց ջերմ խոստումը»: [...]

Եւ մեջբերում է Արիստիդ Բրիանին [125].

«Առաջին անգամ մեր երկիրն անզոր գտնվեց՝ չկարողացավ թուրքիայում իրագործել իր քաղաքակրթական առաքելությունն ու կանխել կառավարողների բարբարոսությունը, սակայն, երբ հնչի օրինական հատուցումների ժամը, չի մոռանա հայ ժողովրդի ողբերգական փորձություններն, ու իր դաշնակիցների հետ համագործակցելով՝ անհրաժեշտ ամեն միջոց կձեռնարկի խաղաղ կեցություն ու առաջադիմություն աղաչելու նրանց համար» [126]:

Ողբերգության երկրորդ արարը խաղարկվեց դատերազմից անմիջապես հետո: Քեմալականների հզորացման հետ՝ նոր մտայնություն ձևավորվեց, վճռվեց օտարերկրյա զորախմբերին մեկընդմիջտ վճռել Անատոլիայից (Սուտաֆա Քեմալի զինյալները այն համարում էին «թրքության» սրբություն սրբոցը): Բուլշևիկների հետ դաշնակցելու վախը, տարածաշրջանում Ֆրանսիական ու բրիտանական զորամիավորումների մրցակցության խաղերը իրավիճակը վատթարացրին: «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի (ՄԱԿ) [127] ցեղասպան գործիչներին ձերբակալելուց ու Սաթա աքսորելով բանտարկելուց հետո, բրիտանացիները հայերի բնաջնջման համար դատադարտված այդ ղեկավար ղաշտոնյաներին անդատիվ ազատ արձակեցին 1922-ին:

Ցեղասպանության արհավիրքները վերադարձնում աստվա-

ծաբան Գրիգորիս Ծայրագույն վարդապետ Բալաթյանը սղանդից հագիվ մի քանի տարի անց շարադրած հուշերում հետևյալ դառը տողերն է գրում բրիտանացիների վկայության մասին.

«Ո՞վ կրնար յանդգնիլ խորհիլ թե օրեր տիտի գային, ուր անգլիական ղարլամենթին մեջ հայասեր երեսփոխանի մը հարցադնդման ղատասխանելով, Անգլիոյ վարչապետը՝ Պոնար Լօ (Bonar Law) [128] տիտի ըսեր. «Ո՞վ ըսաւ, որ մենք աշխարհի ոստիկաններն ենք...» » [129]:

Լույսբան խայթող են Ֆրանսիայի հեռանալու մասին տողերը.

«Ո՞վ կրնար մտքէն անցընել որ ոչ միայն մեզ չտիտի ազատագրէին, այլ՝ արդէն ազատագրուած երկիրներ, ինչ-դէս արեւելեան Թրակիան ու մանաանդ Կիլիկիան Ֆրանսացիք կրկին թուրքերուն տիտի յանձնէին 1921-ի Դեկտեմբերին՝ 120 000 հայ ժողովուրդ մընան խստութեանց եւ 15 օրուան մեջ արտագաղթի բռնադատելով՝ միմիայն Սուրիան աժան կերով իրենց ձեռքը ղահելու համար:

Ո՞վ տիտի կրնար երեակայել, որ «Թուրքը Եւրոպայէն տիտի վտարուի» ըսող տետական մեծ մարդիկ, ղարտուած թուրքը կրկին Եւրոպա տիտի հրաւիրէին՝ անոր ախորժակը այնքան սրելով որ մինչեւ 1913-ի մախաղայքանեան ղատերագմի սահմանները ղահանջէր... » » [130]:

1922-ն ավարտվում է արևմտյան Անատոլիայում ոչ-մուսուլման տարրի հետևողական, ծրագրավորված վերացմամբ. թուրք ազգայնականները գրավում են Չմյունիան ու քարափում ճոճվող 28 մարտանավեր ունեցող Գամաձայնականների անվրդով հայացքի ներքո կոտորում հայ և հույն բնակչությանը: Բալաթյանը հիշում է.

«Ո՞ր հայը կրնար խորհիլ թե «Գայոց այս կոտորածը վեր-

ջինն է» ըսող մեր Դաշնակից մեծ տետութիւններուն 28 հսկայ գրահատրները ղարգ հանդիսատեսը տիտի ըլլային Չմիտնիոյ մեծ եղեռնին ու հրդեհին, 1922 Սետտեմբերին, եւ Չմիտնիոյ քարափին վրայ խոնուած հարիւր հազարաւոր հայ եւ յոյն գաղթականներուն ջարդը, առեւանգումները, ծովը թափիլը դիտելով տիտի բաւականանային կամ սիմեմայի Ֆիլմեր տիտի քաշէին իրենց մարտանաւերէն...» [131]:

«[...] Ո՞ր յոռետես մարդը տիտի կրնար իր յոռետեսութեան այնչափ թափ ու թեւ տալ, որ փորձուր խորհիլ, թե 1918-ի աշնան յաղթանակած Դաշնակից տետութիւններու կողմէ Սուտրոսի դաշնագրով զինաթափ եղած թուրք տետութիւնը 200 միլիոնի արժեքով գէնք, հրասայլեր ու օղանաւեր տիտի ստամար քաղաքակրթութեան ոահվիրայ աստետական Ֆրանսայէն՝ Կիլիկիայէն մեկնած ղահուն, որդետգի թուրքը կարեմար յոյնը Չմիտնիայէն դուրս վոնտել ու ծովը թափել» [132]:

Այլ վկայութիւններ համընկնում են Գայտնութեան այս տեսարանին: Մարդիկ լողում են դետի մավերը: Լուսարձակները սևեոված են նրանց վրա: Լրանց վանում են: Լողալով փրկվել ուզողների ուղղությամբ անգլիական մավերից ջրի չիթեր են բաց թողնում, մինչ ուրիշներ գործի են դնում իրենց լուսանկարող սարքերը:

Մինչդէտ Օսմանյան Պետութեան փոքրամասնութիւնների՝ հազար անգամ կրկնված, Գավատո հանգանակ դարձած անվտանգութեան ու արդարութեան անձեռնմխելի իրավունքն իր արժանի տեղն էր գրավել առաջին աշխարհամարտից անմիջաղետ հետո ստորագրված ղայմանագրուն:

«Ո՞վ կրնար մտքովն իսկ անցընել, որ համաշխարհային ղատերագմէն վերջ կնքուած բոլոր դաշնագիրներուն մեջ իբր հաւատոյ հանգանակ միշտ յիշուած **բիւսոնեայ փոքրամասնութեանց ղաշտղանութեան, արղարու-**

Թեան եւ իրաւունքի անժխտելի դատք թոյլատու մեղսակցութեամբ միտի փոխուեր քրիստոնեայ բոլոր տարրերու մնացորդներուն Փոքր Ասիայէն վտարումին: Ի՞նչդէտ քրիստոնեայ փոքրամասնութեանց տաշտոյան Դաշնակից մեծ մետութիւնները փոխեցին յանկարծ իրենց լեզուն ու ըսին. «Ի՞նչ ընենք, ուրիշ ճար չկայ, թուրքին հետ ձեր դրացնութիւնը շարունակել այլեւս անհնար է. հետագէք թուրք մետութեան սահմաններէն» » [133]:

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԱՆՎԵՐԱԿԱՆԳԼԵԼԻ ԿՈՐՈՒՍԸ

Գտնվելով Միջերկրականի հյուսիս-արևելյան մասում, հարավային Անատոլիայի տատմական տարածաշրջանը բնական սահմաններ ունի՝ հարավում՝ եզերող Միջերկրական ծովը, հյուսիսում՝ Տավրոսյան, արևելքում՝ Ամանուսի լեռնաշթաններն ստեղծում են յուրօրինակ եռանկյուն: Կիլիկիայի հովիտը բնականորեն բեղուն է, ունի ընդարձակածավալ հողատարածքներ, որոնք առատորեն ոռոգող երկու հորդահոս գետերը սկիզբ են առնում ջրի անսղառ տաշարներ ունեցող Տավրոսյան լեռնաշղթայից: Լեռնաշղթան մալ Կիլիկիայի ու Անատոլիայի միջև բնական սահման է փաստորեն:

Միջնադարի հայկական հին թագավորությունը՝ Կիլիկիան 20-րդ դարի սկզբին իր վրա է սևեռում ծավալաբաշտների ուշադրությունը: Կիլիկիայով անցնող Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղին (Bagdadbahn) [134] ռազմավարական կարեվորություն է հաղորդում տարածաշրջանին: Գերմանացիները դա շատ լավ էին գիտակցում, հավակնում էին Կիլիկիան թուրքական վասալական մետության հարևան գաղութ դարձնել, իրենց անհագ ընչասիրությանը հագուրդ տալ: Զենց այդ նպատակով էլ կառուցել էին Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղին, նրա երկարությամբ գտնվող կայարանների շուրջը փոթորիկ բնակավայրեր ստեղծել: Քանի

դեռ հորիզոնում տատերագնը չէր ուրվագծվել՝ տարածաշրջանի հայ (հիմնականում երկրամասի խորքում) ու հույն (հիմնականում՝ ծովեզերքում) բնակիչներն այդ կայսերա-տաշտական ծրագրի իրականացմանը խոչընդոտ էին հանդիսանում:

Հայկական հիմնավորց թագավորության հետնորդները, որոնք արմաբան էին եղել մախաեղեոնյան՝ 1895-1896 թթ., առաջ՝ Ադանայի՝ 1909-ի կոտորածներից, այնուհետև՝ բուն՝ 1915-ի ազգաստանությունից, իրենց հույսը կաղել էին Համաձայնականների հաղթանակի հետ: Սայբս-Պիկոյի համաձայնագիրը վավերացրել էր Սիրիայի ու Միջագետքի հաշվարկված բաժանումը. Ֆրանսիայի անմիջական ազդեցության տակ էին անցնում Կիլիկիան, ծովափնյա Սիրիան, Հալեոյի ու Դամասկոսի շրջանները: Ահա այդ տահին աստարեզ է ելնում հայկական Ազգային տատվիրակության մախագահ Պողոս Նուբար փաշան (1851-1930)՝ Եգիպտոսի մախիկն վարչաղետ Նուբար փաշայի (1825-1899) որդին: Մեծ տատերագնի ընթացքում, մինչ հայ ժողովուրդը բնաջնջվում էր, մա, բանի որ բնակվում էր Փարիզում, հայկական զորամիավորում կազմավորելու առաջարկով բանակցում է Համաձայնականների քաղաքական տատասխանատուների հետ: Այդղես ձևավորվեց Արևելյան լեզեոնը, որը հետագայում հայտնի դարձավ Հայկական լեզեոն անվամբ: Նղատակը հստակ սահմանված էր՝ մա հայկական աղագա բանակի կարծր կորիզը միտի դաոնար: Ցեղաստանությունից վերաղրածներից ու սփյուղքի կամավորներից կազմված չորս հագաբանոց լեզեոնի մարտիկներին Կիորոսում մարգում էին Ֆրանսիացի սղաները: Լեզեոնը 1918-ի դեկտեմբերին հասավ Կիլիկիա: Ընդառաջելով Ֆրանսիայի՝ տվյալ իրավիճակում Լևանտում, հատկաղես Կիլիկիայում ամրաղնդվելու անիրաժեշտությանը, միաժամանակ, մարտախումբն արտահայտում էր ազգային ազատագրության

մասնակցելու կամքը և հաստատում Համաձայնականների կողքին հայկական ներկայությունը՝ դատերազմի ավարտից հետո ձայնի իրավունք ունենալու համար:

Կիլիկիայի առաջադի հեռանկարը կանխորոշված էր երկրագործության ու ճարտարագիտության աստարեզներում Պողոս Նուբար փաշայի փորձառությամբ: Հատկապես ատամնանիվների նրա մասնագիտական իմացությունները, որ հայտնություն եղան փարիզյան ու լոնդոնյան շրջանակներում, դայնամավորված էին Եգիպտոսի երկաթուղային ընկերության նախկին տնօրենի իր անցյալով: Պողոս Նուբար փաշան ճարտարագետի ու արդյունաբերողի բարձրագույն կրթություն էր ստացել Փարիզում, բելգիացի գործարար բարոն Ամպենի (Baron Empain) հետ Կահիրեի մերձակայքում հիմնադրել էր Հելիոպոլիս նոր քաղաքը: Քաղաքաշինության ու փոխադրամիջոցների ոլորտներում տարիների իմացությունը դրդեցին հուշել Համաձայնականներին, որ կրկնադատվեն Բաղդադի երկաթուղու երկարությունը, այն հասցնեն «ազատ տարածաշրջան»՝ Կիլիկիա, ընդհուպ փոխադրումների համար միշտ բաց մի նավահանգիստ, օրինակ՝ Մերսին:

Ամենայն հավանականությամբ Կիլիկիան միտի լիներ ցեղաստանության վերադարձների համար ազգային օջախ՝ «մեծ, միացյալ Հայաստանի» վերականգնման ձախողումից հետո հայերի վերջին աղաստարանը: Այն միտի դառնար կիլիկյան ինքնավար Հայաստան, որը միտի դաշտոյաններին մարզված հազարավոր լեզեռնականները: Ավելին՝ զինադադարից հետո Համաձայնականներն առաջնորդվելու էին ցեղաստանությունը վերադարձ հարյուր հազարավորների ներգաղթը: Այսինքն՝ դահիճներն ու զոհերի հարազատները կողք-կողքի էին աղրելու:

Շատ լավ հասկանալով հանդերձ Փարիզի ու Լոնդոնի նյութակները՝ Պողոս Նուբար փաշան տեղի տվեց Ֆրանսի-

բրիտանական լուռ մրցակցությանը: Նա զոհ գնաց հատկապես *realpolitik*-ի խարդավամքներին: Հնդկաստան տանող ճանապարհի վրա իր հայացքը հառած Մեծ Բրիտանիան Սիրիայի տարածքում անցուղու կարիք ուներ: Համաձայնականների մարտավարական խաղերը, Ֆրանս-բրիտանական մրցակցությունը հասցրին նրան, որ Լոնդոնը հենվեց Հաշիմյանների [135] վրա՝ Ֆրանսիացիներին Սուեզի ջրանցքից հնարավորինս հեռու մղելու միտումով:

Չնայած ռազմական անհամեմատ ծանրակշիռ ուժ ներկայացնելուն, բրիտանացիները, 1919-ի գարնանը, դեռևս մինչև Ֆրանսիացիների վարչական տեղակայումը, տարածքը զիջեցին: Երբ Ֆրանսիան ստացավ Կիլիկիայի մանդատը, մեծ դատերազմից արմաբան էր եղել արդեն: Լիովին թուլացած երկիրը հայտնվել էր Սիրիայում մի կողմից Ջեբել Դրուզի ու արաբական միացյալ թագավորության կողմնակից ազգայնականների, մյուս կողմից՝ Կիլիկիայում քեմալական զինյալների միջև, որոնք արդեն ներխուժել էին և Ալեքսանդրեոսից մինչև Մուսուլ հասնող տարածաշրջանն էին դաժանում:

Համաձայնականների փոխադարձ թշնամանքից օգտվելով, տարածաշրջանում բնակվող, դեռևս ոչ այնքան ինքնավստահ թուրք ազգայնականները դիվանագիտական ճարտկություն դրսևորեցին ու իրենց մեքենայություններով ի վերջո կարողացան ռազմական դարտությունները քաղաքական հաղթանակների վերափոխել: Խուսափելով Ամատոլիայի արևմուտքում հույների վրա հարձակվելուց՝ քեմալականները նախ շրջվեցին դեմի շրթայի թույլ օղակը՝ այսինքն Կիլիկիա, որտեղ բրիտանացիները, նախքան տարածաշրջանը վատ մարզված Ֆրանսիական բանակին զիջելը, թուրք դաշտոնյաների միջոցով անուղակի կառավարում էին ստեղծել: Սկսվում են 1919-ի նոյեմբերից Բեյրութում դաշտոնավարող, Լևանտում Ֆրանսիայի բարձր հանձնակատար, չափազանց թուրքամետ

գեներալ Գուրոյի և օրենքից դուրս համարվող թեմալականների գաղտնի բանակցությունները: Իրականում հաղորդակցական կառույց սկզբնավորել էր Գուրոյի նախորդը՝ ժորժ Պիկոն, որ թուրք ազգայնական առաջնորդների հետ հանդիպումներ էր ունեցել Կոնիայում ու Սեբաստիայում:

Ֆրանսիացիներին վճռելու համար, Մուստաֆա Քեմալը, հենվելով իր զինյալների վրա, մշակել էր հոգեբանական դատերազմով ուղեկցվող ռազմական հալածանքի մարտավարություն: Մարտավարությունն իրեն արդարացրեց նաև Ֆրանսիացիների՝ դատերազմից հոգնած լինելու դատճարով:

1920-ի սկզբին գրոհի ենթարկվեց Սարաշը: Ֆրանսիացիները գեներալ Քերթթի հրամանով լքեցին քաղաքը՝ երկու հազար հայերի թողնելով ճակատագրի քմահաճույքին: Նրանց մի մասը կկոտորվի, մյուս մասն էլ դաժան ծմեռվա դժվարին տայմաններում կմեռնի նահանջի ճանապարհին: Հայաստանի (հետո՝ 1919-ի հունվարից 1920-ի սեպտեմբերը՝ Կիլիկիայի) վարչական հանձնակատար Բրենոնն իր հուշերում Ֆրանսիայի հեղինակությունը վարկաբեկող կհամարի «այդ ահավոր քայլը»: Շլացած իրենց անակնկալ հաղթանակով, մասամբ էլ Ֆրանսիացիների անմարտունակությամբ, թեմալականները հարձակման անցան կրկնակի ռզևորությամբ: Այնթաղ քաղաքը մի տարվա՝ 314 օրվա ընթացքում, չորս անգամ տաշարվեց: Իրենց թաղերը քաշված հայերը հանգիստ, անաղմուկ սոսաում էին մինչև Ֆրանսիական բանակը հայտնվում էր ու կարգուկանոնը վերականգնում: Այնինչ, թեմալականների՝ զենքերը հանձնելուց և անձնատուր լինելուց մեկ ամիս անց, 1921-ի փետրվարի 9-ին, Ֆրանսիան, որ Այնթաղը և Կիլիկիայի ամբողջ արևելյան տարածաշրջանը վերահսկում էր Լոնդոնի 1921-ի մարտի 15-ի դաշնագրով, Այնթաղը զիջեց հակառակորդին: Փոխգնդապետ Անդրեան իր հուշերում «Անատոլիայի Վերդեոն» կհամարի

դիվանագիտական այդ շրջադարձը: Մեկ տարվա մարտական լարված գործողություններն ի չիք դարձան, բնօրրանները լքել չհասցրած հայերը հետևողականորեն կոտորվեցին:

Ամենաեականը՝ վերջնականապես դարձվեց, որ Փարիզում հովերը հակառակ ուղղությամբ են փչում. Ֆրանսիացիները թուրքերի հետ արդեն բացեիբաց էին բանակցում: Այդ երկկողմանի բանակցությունները զայրացնում էին բրիտանացիներին, բանի որ 1920-ի ամռանը թուրքերի ռազմական դրությունը բնավ փայլուն չէր: 1921-ին Լոնդոնի խորհրդածոդովը վերանայեց Սևրի դաշնագիրը, որը, անկախ, բայց շրջափակված Քուրդիստանի կողքին նախատեսել էր հայկական դեպարտման ստեղծել:

Վարչապետ Արիստիդ Բրիանը, որ մի տարի առաջ խորհրդարանում կրթոտ դաշտոյանում էր հայերի դատը, բոլորովին այլ դիրքորոշում էր որդեգրել: Նա բոլոր ճակատներում զիջեց, սահմանը տեղափոխեց Բեռլին-Բաղդադ երկաթգծի երկարությամբ, սիրիական մանդատին թողնվեց միայն Ալեքսանդրետի սանջակը: Պատմական Սիրիայի անբաժան մաս Այնթաղը 1921-ի մարտին մի անգամ ևս հանձնվեց: Այս կառավարությամբ Ֆրանսիական բանակի լեյտենանտ Մորիս Աբադիե (Maurice Abadie) իր հուշերում կգրի. «Այլևս ոչինչ չէինք հասկանում: Մենք գրավել էինք Հալեթի դատավարը՝ Այնթաղը: Հետո կորցրինք, հետո նորից գրավեցինք, նորից կորցրինք, վեց ամսվա մարտական գործողություններից հետո վերանվաճեցինք: Բայց դարձնում Բրիանը այն հանձնեց թուրքերին» [136]:

Թե՛ Այնթաղում և թե՛ Սարաշում իրադարձությունները կրկնվում են. Ֆրանսիական բանակը միջամտում է, դաշարումը վերացնում, հասնում է թուրքերի անձնատվությանը, որին հաջորդում է իրավիճակի կտրուկ փոփոխությունը շնորհիվ թուրքական դիվանագիտության գերակայության:

Ֆրանս-հայկական մի այլ ողբերգություն տեղի ունեցավ 1920-ի ապրիլին՝ հնադարյան Եդեսիայի՝ Ուրֆայի դարձումով: Ամիսների դաշարումից հետո Ֆրանսիական կայսրը հանձնվում է: Ի հեճուկս թուրքերի ադախովության խոստումների՝ քաղաքը թողնելիս Ֆրանսիացի զինվորները, ինչդեռ նաև ժամանակին փախուստի հնարավորություն չունեցած հայերը ծուղակն են ընկնում, դաժանորեն կոտորվում:

Դարձյալ նույն՝ 1920-ի ապրիլին, Սան Ռեմոյի խորհրդածողովը վերջնականապես որոշակիացնում է Սիրիայի ու Թուրքիայի սահմանը՝ այն իջեցնելով ավելի հարավ: Մարաշը վերջնականապես հանձնվում է: Նույնը տեղի է ունենում Չեթունի հետ, որի հայերը հերոսական դիմադրությունից հետո 1921-ի օգոստոսին կոտորվում են: Արիստիդ Բրիանի հանձնարարականով, իր բարեկամ, դատաւար ու նախկին նախարար Անրի Ֆրանկլին-Բույյոնը 1921-ի հոկտեմբերին կնքում է Անգորայի դաշմանագիրը, որը վավերացնում է Ֆրանսիական անհեռատեսությունը: Դիվանագիտական բանակցությունների բավականաչափ փորձ չունեցող, Մուստաֆա Քեմալի անձով հմայված Ֆրանկլին-Բույյոնը բացարձակապես անհավասար բանակցություններ է վարում, վավերացնում Կիլիկիայի լքումը: Ֆրանս-թուրքական այս բանակցություններն ընթանում են գաղտնի՝ առանց բրիտանական կողմին իրազեկ դարձնելու: Այն նաև հույների կոնակին հասցված դաշույնի հարված էր: Մինչ հույները արևմտյան Անատոլիայում մարտնչում էին ի նդաստ Չամաձայնականների, Ֆրանսիացիները ձրի ռազմաթերթ էին տրամադրում քեմալականներին, տեղեկություններ հաղորդում հելլենական բանակի դիրքերի, ռազմավարության մասին...

Չենքը մի ռաից մյուսին մետելով՝ Ֆրանսիան իրենց բախտին է թողնում հայերին, հույներին ու ասորիներին, մի փաստ, որը գնդապետ Բրենոնին ասել կտա՝ Կիլիկիան

լքելը «արժանի շարունակությունն է այն դավաճանության, որի հետևանքով Ֆրանսիան կորցրեց Յնդկաստանը, Կանադան ու Եգիպտոսը» [137]: Ֆրանսիացի սղաներին չէին տեղեկացնում քաղաքական փոփոխամտության դատձանների մասին. նրանց շնորհակալություն էին հայտնում ու տարհանում: Ֆրանսիան, առանց կամ համարյա առանց չնչին իսկ հատուցման, լքում է տարածքը: Աղա, որդես հեռանալու փոխարժեք, արժանանում է ռազմավարի՝ Ալեքսանդրետի տարածքի համար «հատուկ կառավարման վարչակարգ» է ստեղծվում, Փարիզի նշած մի խումբ դրամատերերի համար Բոզանտի-Նուսեյբին երկաթգծում առանձնաշնորհումներ են սահմանվում: Պետական շահերը դաշտդանելու հարց անգամ չի ծագում. Թուրքիայի ազգայնացումից օգտվում են միայն թուրք դրամատերերի արևմտամետ որոշակի խմբեր՝ Ֆրանսիայի տնտեսական գործընկերները: Պայմանագիրը նախադեղ է ստեղծում միայն մի առումով՝ օրինականացնում է դեռևս երերում վիճակում գտնվող ադատամբ իշխանությանը ու ադախովում նրա մուտքը միջազգային համակարգ:

Գոհ չլինելով հանդերձ բոնատիրական, ադատամբ ու այլախոհ իշխանությանը սատարելու համար՝ Փարիզը աչք է փակում սեփական կորուստների վրա: Ֆրանսիան բավարվում է առևտրական ու մշակութային ակնկալվող համագործակցության հեռանկարով, տնտեսական սոսկ մի բանի անորոշ դաշմանագրերով, փոքրամասնություններին դաշտդանելու խոստումներով, որոնց երեսդաշտորեն ձևացնում է, թե հավատում է:

Իրականում, Կիլիկիայից Ֆրանսիական զորամիավորումների հեռանալը հարուցում է խուճադախար փախուստը 175 հազար հայերի, որոնք հիմնականում ադատամում են Սիրիայում, Լիբանանում ու Ֆրանսիայում:

Չայկական լեգեոնի սղա Վահան Փորթուգայանը իր նա-

մակագրության մեջ հետևյալն է գրում Ֆրանսիացիների 1921 թվականի տարիանման մասին.

«Այսպես ուրեմն, Ֆրանսիան հեռանում է միլիոններ անմոտատակ մսխելուց, այս հողն իր լավագույն զավակների արյանք կարմրացնելուց հետո: Դեռանում է՝ հետևում թողնելով մի մոայլ գերեզմանոց, փլատակված երկիր ու վրդովված ազգաբնակչություն, որը նրան ուղեկցում է անեծքով: Դեռանում է տարտված: Ուրֆան, Սարաշը, Բոզանտին, Սիսը նրա փառքի տեղանունները չեն այլևս: Մխթարություն է գոնե, որ մեր քաջարի զինվորներն ու հիանալի սղաները չեն Ֆրանսիական դրոշի այսդիսի նվաստացման մեղավորները:

Չհնվորներն ու սղաները, որքան էլ անձնվեր լինեն, մարդիկ են, որ կարող են զոհվել, հրաշագործության ի վիճակի չլինել: Ասում էի՝ Ֆրանսիան հեռանում է անեծքովը քրիստոնյաների ու մուսուլմանների, որոնք հավատացին նրա խոստումներին ու ահա՛ խաբվեցին: «Դուք Կիլիկիա եք եկել, – մեզ հանդիմանում էին նրանք, – որդեսզի մեզ մսեմացներ, թշվառացներ, վերջում էլ մեր ոխերին թշնամու վրեժխնդրությամբ հանձնեք: Եթե դուք եկած չլինեիք, մենք թերևս կարողանայինք ատրել այնպես, ինչպես առաջ էինք ատրում: Բայց սրանից հետո Կիլիկիայում տեղ չունենք»: Ու նրանք իրավացի են: [...] Ֆրանսիան փոքրամասնությունների անվտանգությունը, ունեցվածքը, անձը լաշտողանելու մանդատ ստացավ: Բոլորովին վերջերս՝ հունիսի 11-ին, Բրիանը ամբողջ Եվրոպայի առջև հավաստիացնում էր, որ դա արժանադատիվ առաքելություն է, հանձին Դամասկոսյանական բոլոր ուժերի՝ դատվո առաքելություն: Իսկ հիմա Ֆրանսիան հեռանում է լքելով Սարաշի, Չեյթունի, Ուրֆայի, Դամրնի, Տավրոսից հարավ ամբողջ վիլայեթի, ամբողջ Ամանոսի քրիստոնյաներին, որոնք արմատախիլ եղած, դեգերում են աքսորի անորոշ ծամփաներին: Դեգերում են վերջին մնացորդները, որովհետև

կովող զանգվածը հեռացավ, չկարողացավ նրանց լաշտողանել, չկարողացավ փլուզված տները վերադարձնել, կողողոված ունեցվածքը վերականգնել: Կովող զանգվածը նրանց լքում է, հեռանում: Դեռանում է՝ անորոշ աղաժողովության մեջ թողնելով իր ոչ այնքան վաղուց գրաված երկաթուղու վերջին զորանոցներում աղաստանած քրիստոնյա փախստականներին: Ճիշտ է՝ Ֆրանկլին-Բույյոնը նրանց խոստանում է այն բոլոր իրավունքները, որ փոքրամասնությունները ձեռք են բերել Լեհաստանում ու Բալկաններում, բայց իր խոստումը հաստատելու համար վկայակոչում է թուրքերի խոսքը: Այդ լաշտանագիրը կնքողները կամ միամիտ են, կամ՝ հանցագործ: Թուրքերի խոսքը: Այդ ողբալի դիվանագետները, բացի Լոթիի [138] գրքերից, դատմության ուրիշ գրքեր կարդացել են [...]» [139]:

Գեներալ Գուրոն ծափողջուներով է դիմավորում 1922-ի նոյեմբերի 20-ին բացված Լոզանի խորհրդածրոջը, որը վավերացնում է Ֆրանս-թուրքական մեղրամիսը: 1923-ի հուլիսի 26-ին կնքված լաշտանագիրը նույնիսկ չի հիշատակում հայերին ու նրանց տառադանքը, այն դեռքում, երբ Ֆրանսիան չափազանց խիստ վերաբերվեց Գերմանիայի նկատմամբ՝ նրան լաշտադրելով վերսալի լաշտանագրի «թելադրված խաղաղությունը» և ծանր ռազմատուգանքներ... ճիշտ հակառակը քենալական Թուրքիայի նկատմամբ՝ վերաբերմունքի կտրուկ փոփոխության, որը մթագնեց հետդատերազմյան՝ հաղթանակած Ֆրանսիայի լուսադասակը:

Չզացմունքայնությունը թոթափելու լաշտալայում ակնհայտ է դառնում, որ Ֆրանսիայի թուրքական քաղաքականությունը ամենևին էլ հաղթանակածի չէ. Անգորայի համաձայնագիրը արտահայտում է ազգային ու մասնավոր շահերի միջև շփոթը:

Դարյուր տարի անց էլ համադատասխան դասերը քաղ-

ակամ այդ տարածքի բռնակցումը տեղի ունեցավ 1939-ին՝ ձևական հանրաքվեի հիման վրա: Դրանով ավարտվեց զիջումների անվերջանալի գործընթացը:

Սիրիացիներն այսօր ևս այդ անդամահատումը ընկալում են իբրև նվաստացում: Սանջակի քրիստոնյաների համար (հիմնականում՝ հայեր), բռնակցումը իրենց «ղաշտոյան-դահադանի» նոր դավաճանությունն էր, որով իրենք զրկվեցին քրիստոնեության օրրանը՝ Անտիոքը լուսաբանելու ամեն հնարավորությունից: Սկսվեց նոր արտագաղթ՝ այս անգամ դեղի Սիրիա ու Լիբանան:

Մուսուլը (որը Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի դրույթներով սկզբում նախատեսված էր՝ լիտի գտնվեր Ֆրանսիական ազդեցության գոտում) ու նրա քարյուղը զիջելուց, Կիլիկիան, Արևելքի տարածքները, Ալեքսանդրետի սանջակը, Անտիոքը... լքելուց հետո Ֆրանսիան, ականա, բնիկ ազգաբնակչությանը՝ ակիներին ու քրիստոնյաներին թողեց բռնի արմատախիլ լինելու ընտրությունը: Օսմանյան Պետությունից սերող հայերը ըստ էության երբեք չհամակերպվեցին այդ կորստի հետ: Կիլիկիայում ազգային օջախ ստեղծելու երազի հետ նրանք կորցրին ոչ միայն հայկական մշակույթի կարևորագույն մի օրրան, այլ նաև այդ ժառանգությունը լուսաբանելու հնարավորությունը սփյուռքում, որտեղ ձուլումը հարյուր տարի շարունակ անում է իր սև գործը:

Եթե Մերձավոր Արևելքում՝ Լիբանանին ու Կիպրոսին մոտիկ, Կիլիկիան որդես բաղաբաղական իրողություն գոյություն ունենար՝ Սիրիայի հարևանությամբ մի տեսակ բախարգել (tampon) ղեկավարում, արևելյան Միջերկրականի բարգավաճման ու կայունության օրրան կդառնար, երկրորդ Լիբանան՝ ավելի ընդարձակ ու տնտեսադաս ավելի կենսունակ, ադաստան կհամարվեր տարածաշրջանի հալածված փոքրամասնությունների համար: Կիլիկիայում

Ֆրանսիական մանդատը հավանաբար կնոյաստեր տնտեսադաս կենսունակ ղեկավարում գոյադամը՝ մասնավորապես բամբակի և գյուղատնտեսական արտադրությանը, իսկ տեղի ժրաջան ու Ֆրանսամետ բնակչությունը տարածաշրջանում Ֆրանսիայի կարևորագույն դաշնակցի կվերածվեր:

1920-ից ընդհուպ 2011-ը՝ Գալեոլ քաղաքը, որտեղ մշակութային ու անգամ խոհանոցային դարավոր ավանդույթների լուսաբանմանը հայկական կարևոր համայնք էր գոյացել, «փոքր Կիլիկիայի» տղավորություն էր թողնում: Սիրիական անվերջանալի լուսաբանումը այդ վերածնունդը ծվեցների վերածեց:

ՂԱՎԱՃԱՆԿԱԾ ԱՇՈՒՐՆԵՐԸ

Մի այլ ողբերգություն է 1922-ի սեպտեմբերի 26-ը միայնիայի աղետը, այդ շեն ու շենշող, բազմազգ ոստանը գոհ գնաց հաղթողների արյունոտ մոլուցքին: Համաձայնականների զինվորները զենքերն ուսերից չիջեցրին, հրամանը հստակ էր՝ չմիջամտել: Ազգային ուրիշ փոքրամասնություններ ևս տուժեցին Արևմուտքի խոստումների դրժումից: Ֆրանսիան միակ հզոր երկիրը չէր, որ կրեց այն համայնքները լքելու նախատիմքի խարանը, որոնց լուսաբանությունն ստանձնել էր՝ չնայած շարդերից վերադարձները Ֆրանսիական համազգեստով էին մարտնչել, կրկնակին վճարել իրենց արյամբ: Ինչ վերաբերում է աշուրիներին, նրանց դժբախտությունում քրիտանացիներն էլ լուսաբանադասության իրենց բաժինն ունեն:

1916-ի մայիսին, մինչ ցեղասպանությունը գրեթե բնաջնջում էր Անատոլիայի հայերին, աթոռամիստը Գալկարիի լեռնադաշտում գտնվող աշուրիների լուսաբանադաս Մար Շիմուն ԺԹ Բենիամինը (Mar Shimun XIX Beniamin) փորձեց

աշուրի կամավորականների մարտախումբ կազմավորել: Բուն ղատրվակն, իհարկե, ինքնադաշտադասակներն էր, բայց որոշեա հեռավոր նդատակ, աշուրիները ձգտում էին ազգային օջախ ձեռք բերել բրիտանացիների հովանու ներքո, մանավանդ որ բրիտանացիները, ինչդեռ մաս ուսները, խոստումներ էին շոայլում: Աշուրիների այդ փոքրիկ բանակը մի բանի հաղթանակ տարավ, բայց աղետը կանխել չկարողացավ:

1917-ին Ռուսական Կայսրությունը փլուզվեց, բուլշևիկները գերմանացիների հետ զինադադարի դայմանագիր ստորագրեցին: Պարսկաստանի կողմ խոյս տված աշուրիները ենթարկվեցին բուրդ հրոսակների հալածանքներին: 1915-1918 թվականների նախձիորների ընթացքում աշուրիների կեսը բնաջնջվեց: Ամենահամեստ հաշվումներով՝ նրանք 250.000 զոհ տվեցին:

Չայերի և աշուրի-քաղղեացիների ողբերգության ընդհանրությունն այն էր, որ Արևմուտքի գերիզորները նրանց նախ օժանդակ միջոց դարձրին, շլացրին անկախ կամ ինքնավար ղետության տեսլականով, ադա ստույգ մահվան մատնեցին: Չկարողանալով հենվել շիա արաբների թշնամաբար տրամադրված մեծամասնության վրա, բրիտանացիները մերձեցան բուրդ ու մանավանդ բրիտանացի փոքրամասնություններին: *Iraqi Levies* [141]-ի ձախողմանը հաջորդեց *Assyrian Levies*-ի կազմավորումը:

1924-ի օգոստոսին թուրքերի զանգվածային ներխուժումը Չակկարի ուղեկցվում էր աշուրիական գյուղերի կողոպուտով: 8000 աշուրիներ փախան Իրաք: Աշուրի մարտիկներն իսկույն փութացին դաշտադասելու Իրաքի դեռևս չորոշակիացած հյուսիսային սահմանը:

Նրանց շնորհիվ կանխվեց թուրքերի՝ Սուսուլ հասնելու փորձը: Բրիտանացիները շնորհավորում են կամավորականներին, հետո, մի տարի անց, հաջորդում է դադ ցնցու-

ղը. 1925-ի անգլո-թուրքական համաձայնագիրը Չակկարին զիջում է թուրքերին՝ փշրելով ազգային օջախ ունենալու աշուրիների հույսերը, որոնք հաստատվել էին այս լեռնադարում ու տարուբերվում էին Օսմանյան Պետության փլատակների վրա գոյառած երկու ազգ-ղետությունների՝ Իրաքի ու Թուրքիայի միջև [142]: Կրկնվում է Չայկական լեգեոնի ճակատագիրը, բրիտանական հրամկազմը դավաճանում է *Assyrian Levies*-ին, մարտիկներին որդես օժանդակ ուժ օգտագործելուց հետո՝ լքում նրանց: «Չովամավորների» ու դխերին թշնամիների կարճատև համաձայնությունը աշուրիներին թողնում է անորոշ վիճակում:

Չարյուր տարի անց, 2003-ին, ամերիկացիների Իրաքում հայտնվելը կրկնում է նույն տխուր սցենարը: Քրիստոնեական դավանանքի իրաքցիների ներառումը գրավման կառավարման զորախմբեր նրանց դարձնում է հիանալի, ամհամենաստ խոցելի թիրախ, բանի որ «խաչակիր» կան 5-րդ զորասյուն են համարվում:

Օսմանյան Պետության փլատակների վրա ձևավորվող նոր ղետություններին զուգընթաց՝ աշուրի-քաղղեացիների քաղաքական ինքնավարությունը Բաղդադի համար շարունակում է հիմնահարց մնալ: Ըստ Չիչազից վտարված Չաչիմյանների տոհմական նոր՝ արաբ-սուննիական իշխանության, այս փախստականները ձուլման ենթակա չէին: Իրավիճակը դրամատիկ շրջադարձ ունեցավ, երբ Աշուրական եկեղեցու դատրիարք Մար Շիմուն ԻԱ էշային (*Mar Shimun Eshai XXI*), ակնկալելով Լոնդոնի աջակցությունը, ինքնավարության դահանջ ներկայացրեց Ազգերի Լիգային: Ըստ դատրիարքի՝ Մեծ Բրիտանիան դատրավոր էր աջակցել, բանի որ իր հավատացյալներին զինվորագրել էր *Assyrian Levies*-ի շարքերում, որն ամենայն հավանականությամբ Իրաքի հյուսիսում հաստատված աշուրիական կղզյակի ադազա բանակի սաղմը

դիտի լինելը: Ինքնավարության դահանգի դահից՝ աշուրիների, բրդերի ու արաբների միջև հարաբերությունը չափազանց լարվում է: 1933-ի հունիսին Մար Շիմուն դատրիարքին հրավիրում են Բաղդադ՝ իբր Հիքմաթ Սուլեյմանի կառավարության հետ բանակցելու համար: Սակայն, նրան նախ ծերբակալում են, ադա Կիդրոս արտաքսում: Իրաքում անբաղձալի անձ (*Persona non grata*) համարվող դատրիարքը դատադարտվում է աքսորի ու նախնիների բնօրրանում վերահաստատվելու անհաջող փորձերից հետո, նա Արևելքի Աշուրիական Առաքելական Եկեղեցու աթոռանիստը փոխադրում է Չիկագո, որտեղ արդեն կարևոր համայնք էր գոյացել, մինչդեռ Իրաքում բրիտանյանների ջարդերը շարունակվում էին փակ դռների հետևում: 1930-ականներին՝ Ասորեստանին հարություն տալու ցնորական ծրագիրը մեռած տառ մնաց:

ՔՐԻՍՏՈՆՅԱԿՆԵՐԸ՝ ԻՐԵՆՋ ԴԺԲՎԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՎԱՎԴԱՏՎԱՆԱԿՆՈՒ

Արևմուտքի անվիճելի ու ավելի քան դատադարտելի բարոյական մեղքի կողքին, այդ ժամանակաշրջանն ուսումնասիրած դատմաբանները, չնչին բացառությամբ, շատ քիչ են անդրադառնում չափազանց զգայուն, անտեսված մի թեմայի՝ փոքրամասնությունների վերնախավի դատասխանատվությանը իրենց ժողովուրդների ողբերգական ճակատագրում: Հիրավի, 1915-ին զլխատված հայ մտավորականության ընտրանուց հազվագյուտ վերադարձներից ոմանք ինքնաքննադատաբար վերլուծել են ողբերգության դատաճառներն ու դատասխանատվությունները. հեղափոխական շարժումների արկածախնդրությունը, բրիտանական վերնախավի միամտությունը, ընդհանուր շահի գիտակցության բացակայությունը, քաղաքական անհետատեսությունը... Վերադարձների սերունդները ևս չեն շտաղում համաժողովրդական նահատակության դատմության վերանայումը անհրաժեշտություն համարել:

ՍԱՀԱՅՈՒ ՄԻԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

– 1915-ի առաջին ամիսներին, երբ Համաձայնականների ծովայինների հրանոթների որոտը դեռևս Ղարդաձեղի կողմից էր լսվում, – նշում է Գրիգորիս ծայրագույն վարդապետ Բալաքյանն իր հուշերում, – Կոստանդնուպոլսի հայկական լրագրերն արդեն ցնծում ու խոշոր տատերով ավետում էին Ֆրանս-բրիտանական հաղթանակը: Այդ նույն դահիին, Վանում թուրքերը թաքուն շարունակում էին հայկական ջարդերը, իսկ Կոստանդնուպոլսի հայերը, զսղվածություն դրսևորելու փոխարեն, տրվում էին «ցն-

րային լուսավորման գործընթացի համոզմունքները համոզմունքներով անհիմն խանդավառությամբ», մոռանալով, որ այդ կայսերական բանակը, չնայած նվաճել էր Գիմալայների գագաթները, ըստ բրիտանացի մի սղայի խոստովանության՝ «Անգլիական նավատորմը, ցավոք, չի կարող Արարատ բարձրանալ», – շարունակում է Բալթյանն ու հավելում հետևյալ ընկճող հաստատումը.

«Աենք յանցատր ենք. Արեւելքի քրիստոնեայ բոլոր փոքրամասնութիւններէն մասնատրաբար հայերս, հակառակ արթուն ցեղ մը ըլլալնուա, **Տիրաւոր աղոյշութեամբ մը եւ գիտազննչութեամբ յասուկ տարգամսութեամբ մը** կը հաւատայինք երոտացիներու՝ արդարութեան եւ իրաւունքի համար մղած յայքարին, կեղծ բառերուն եւ խաբէութեանց, առանց անդրադառնալու, որ միլիոնատր քրիստոնեայ ժողովուրդներու գոյութենէն աւելի Սուսուլի բարիւղները կը ծնչէին արդարութեան մտարին վրայ... » [143]:

Երբեմն կուրության հասնող նման դյուրահավատությունը անհիմն չէր և հետևանքն էր մասամբ իրականությունը ժխտելուն, մասամբ էլ՝ Լուսավորիչների գաղափարների ու «ասիական խավարամտության» միջև խարխալելուն: Դյուրահավատությունը հիմնված էր նաև ցեղաստանությանը մախորդած տարիների՝ հայկական բաղաբանական կուսակցությունների ու «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ղեկավարների կաղերի վրա: Տարագրությունում սերտացած նեղամտական հարաբերությունները, փոխադարձ հիացմունքի հասնող անկեղծ համակրանքը, մասնական ընդհանուր օթյակների տատանելիությունն արեցին մնացածը: 1909-ին, երբ երիտթուրքերի իշխանությունը սուլթան Աբդուլ Համիդի մերձավոր թախտակալների ղեկավարության հեղաշրջման փորձի առջև մի թախ ընկրկեց, ընդհատակ անցած իթիհադականներին, որոնց թվում հայկական ցեղաստանությունը կազմակերպած ու իրագործած գլխավոր թախտակալներից Թալեթին թաքցրին հայ ընկերները:

Թերևս արծարծվող թեման հոռետեսական խորհրդածությունների, ընդհուր վատթարագույն՝ մեղակցության ընդհանրացման հանգեցներ, եթե ուրիշ փաստեր չվկայեին, որ երիտթուրքերի ու Օսմանյան Պետության փոքրամասնությունների ընտրախավի ներկայացուցիչները մասնական միևնույն օթյակներն են համախել, Լուսավորիչների նույն առաջադիմական գաղափարներով սնվել: Երևույթն սկիզբ էր առել դեռևս 19-րդ դարի կեսերին, երբ «ազատական հայրենասերների» առաջին սերունդը տարվեց Լուսավորիչներով ու խանդավառվեց Ֆրանսիական հեղափոխության գաղափարներով: Իրենք՝ Կոստանդնուպոլսի հայերը մասնակցեցին օսմանցի հայերի «միլլեթի» [144] կամունադրության՝ 1863-ի «Ազգային սահմանադրության» խմբագրմանը: Երրորդ Հանրապետության սկզբնական տարիների Ֆրանսիական բաղաբանական ազդեցությունն այնքան մեծ էր Կոստանդնուպոլսի հայ թախտակալատուների ու մտավորականների վրա (մեծ մասը կրթությունը Շվեյցարիայում ու Ֆրանսիայում էր ստացել), որ նույնիսկ փորձեցին արհամարհանքով դատադարտել իրենց ձևավորած հասարակական-մշակութային միջավայրը: Հանրապետական աշխարհիկության այս ջատագովները մոռանում էին, որ Ֆրանսիայում Եկեղեցու և ղեկավարության անջատման գործընթացը հարյուր տարուց ավելի էր տևել:

Օսմանյան Պետությունում հոգևոր գործունի գերիշխող դերի չիմացություն, Անատոլիայի հասարակական իրավիճակի ու բարքերի անտեղյակություն, ինչդեռ նաև վերոհիշյալ թախտակալատուների կողմից՝ վեց դար շարունակվող համակեցության ու «դաշտոյանված» քրիստոնյաների նկատմամբ մոսուլման տարրի գերակայության անտեսում: 1908-ին նրանք կայսրության բոլոր հղատակների համար նույն իրավունքները թախտակալատուներին խանդավառությամբ: Ահա թե ինչու Հայ հեղափոխական դաշնակցության

ղեկավարներն ու իթթիհադական երիտթուրթերը 1908-ի «հեղափոխության» հաղթերթում, Թուրթիայի բոլոր բնակիչներին լիակատար (իրավական) հավասարություն խոստացան՝ թղթի վրա: «Մեր ընդհանուր կրոնը ազատությունն է»,– ասում էր փաստաբան, գրող ու խորհրդարանի անդան Գրիգոր Չոիրաղը՝ երիտթուրթերի՝ իշխանությունը վերցնելու, Արթուլ Գանդիի կախակայան 1876 թվականի սահանանադրությունը վերականգնելու երանության մեջ: Գանելի խոսքեր, մտքի փայլատակումներ: Բայց նա ու նրա նման շատ ուրիշներ իրո՞ք հավատում էին, որ իրենց ստրկության դատադարտան թուրք ու քուրդ հարևանները, ալելի ճիշտ՝ տերերը, մեկ օրից մյուսը ազատազրվելու են ու իրենք *զհմմիի* [145] կարգավիճակից անցնելու են քաղաքացու կարգավիճակի: Իրո՞ք կարծում էին, թե հնարավոր էր նույնությանը կրկնօրինակել եվրոդական անկրկնելի ձևանմուշը, ու մարդիկ բարեփոխվելու են վերևների որոշումներով: Նույն կերդ 1876-ի օսմանյան սահանանադրությունը ժողովրդի գերիշխանությունը չէ՞ր հոչակել՝ այն չափով, ինչ չափով որ այդ գերիշխանությունը կենթարկվեր սուլթանի կան իսլամի խալիֆի վերին հեղինակությանը: 1908-ի երիտթուրթերի հեղափոխության հոչական ազգային գերիշխանության հայեցակարգը, – որով օսմանյան հոդատակը հանաքաղաքացի էր դառնում՝ թղթի վրա, – հակասում էր կրոնական առանձնաշնորհումներին, տվյալ միջավայրում հավասարության ըմբռնումներին: Իսլանը շարունակում էր մնալ ղետական կրոն (սահանանադրության 11-րդ հոդվանը) և նրանից էր կախվան մյուս կրոնների դաշտանունքի ազատության ընձեռումը:

Գասարակության ըմտրախավը այդքան վե՞ր էր շրջակա միջավայրից, որ չէր տեսնում «ոտքի տակի հողը»՝ որ օսմանյան հասարակության բացարձակ ու միաժամանակ սահանակարգվան հիմքը իսլամական կրոնն էր: «Միութե-

յուն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդանները չհանարձակվեցին այդ կրոնը շահարկել, ինչդես վարվեցին Լուսավորիչների գաղափարների հետ: Ավելին՝ 1914-ի նոյեմբերին կայսրության քրիստոնյա ազգաբնակչության բնաջնջելու ծրագիրը հեշտությամբ իրագործելու հանար «սրբազան դատերագմի» կոչ արեցին: «Ժողովրդավարությունը հանրակառքի դես է. երբ հասնում են վերջին կանգառին՝ դիտի իջնես»՝ Ռեջեփ Թայյիփի էրդողանի 1990-ականներին արտաբերան այս խորհրդանշական ձևակերդումը բացառիկ հնչել արձագանք է գտնում այսօրվա Թուրթիայում:

Բուն իրականության անտեսումը, զուգակցվան անհետատեսության ու միանտության, հենց սկզբից՝ իշխանությունը վերցնելու դահից, կանխորոշեցին երիտթուրթերի՝ կայսրության քրիստոնյաների ադագա բնաջնջողների դիրքորոշումը: Գավելվեց մանավանդ ու հատկադես՝ այլազգի հանայնքային դատասխանատուների՝ դետության բնույթի ու նրա գործառույթների վերաբերյալ քաղաքական դատկերացումների մասնակի կան իսդառ բացակայությունը, մի հատկանիշ, որն ալա՞ղ, իր շարունակությունն ունեցավ Արևելքի փոքրամասնությունների վերնախավերի ու նրանց սփյուռքների հետևորդների մեջ:

ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ՝ ԵՂԲԱՅՐԱՍՊԱՆ ՊԱՏԵՐԱՉՍԵՐ

Լիբանանի դատերագմը բազմաթիվ երեսակներով բացահայտում է քրիստոնյա առաջնորդների անձեռնհասությունը: 20-րդ դարավերջը բոլորովին այլ ծիրում է հնչեցնում Լիբանանի մարոնի ավանդական վերնախավի տիրադետության մահազանգը: Պատերագմի քրիստոնյա առաջնորդների գործունեությունը կարելի է համեմատել խմբակային ինքնասոդանության հետ. դատերագմի վերջին փուլում տեսնում ենք, որ քրիստոնեական հանախան-

բունն ինքն իրեն է հռչակում: Հակամարտող ուժերի սխալ ռազմավարությունը քրիստոնյաներին ի վերջո հասցրեց լուրջ տարտության ու արտագաղթը արագացրեց: Քառսն իրեն զգացնել տվեց հատկապես լուրջագրի վերջում՝ 1990-ին, երբ գեներալ Սիշել Աունի ու Սամիր ժաաժաայի Լիբանանյան ուժերի կողմնակիցների միջև միջքրիստոնեական բախումները շարունակվեցին չորս ամիս և 740 սղանված, 2400 վիրավոր տվեցին:

Այս կորուստներին ավելացան վերքերի խոր սոխները, որոնք ժառանգություն էին մնացել մարոնիական ընտանիքների ու տոհմերի (հյուսիսում՝ Ֆրանժիեների, Լեոնալիբանանում ու նրա Շուֆի գավառում՝ Ջենայելների ու Շամունների) փոխադարձ թշնամանքից: Այս առումով դեռևս թարմ է եհդեմի 1978-ի սղանդը, երբ փաղանգավորների մի մարտախումբ, Լիբանանյան ուժերի աղագա հրամանատար Սամիր ժաաժաայի աղաջնորդությամբ, գլխատեց Ֆրանժիեների ընտանիքը և 28 համագյուղացիների՝ չնոռանալով նաև Շամուն ընտանիքի անդամների սղանությունը 1990-ին [146]:

Հոգեցնցված իրենց լուրջաղագու աղաջնորդների ինքնագլխատումից, քրիստոնյա՝ հիմնականում մարոնի դեկավորները, հետագայում երբեք ըստ տղայան չանդրադարձան այս եղբայրատղան լուրջագրին: Պատերազմի ավարտից հետո մարոնի ընտրախավը, լիբանանյան բաղաբական խաղատախտակի տարբեր ճգրտումների ընթացքում, ասես աղչած սուննի-չիա տարակարծությունների հակասականությունից, հետևողականորեն լուրջ:

Եթե Արևելքի քրիստոնյաները հետղատերազմյան Լիբանանի «հիշողղղայան կորստի» լուրջաղագու երկար ժամանակ խուսափում էին խոսել իրենց դժբախտղղայան համար իրենց իսկ լուրջատախտանաղղայան մասին, հետագայում, հատկաղղես այժմ, դրան ավելի ու ավելի հաճախ են անդ-

ղաղանում: Ուղագրավ էր, օրինակ, Սեն ժոզեֆ համալսարանում 2013-ին կայացած «Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյա համայնքները ճգնաժամի ընթացքում» թեմայով գիտաժողովը, որի մասնակիցները լիբանանյան լուրջատումների մեջ որևէ դրական միտում չտեսան: Ելնելով ընդհանուր շահը լուրջատղանելու անհրաժեղղղայանից՝ Մաղրեկի քրիստոնյաներն ստիղղած եղան դիմաղղավել բաղում ու դժվարաղղայն հակաղղակողղղների, որոնցից ոմանք «ամենայն հավանականղղայամբ իրենց իսկ դավանակիցներն էին»՝ գիտաժողովում մղեց Հորղղանանի արտաղղեմ գործերի նախկին նախարար Քամել Արու Ջաբերը: Հորղղանանցի բարձրաստիժան լուրջատղղայան անդրաղղարձավ հատկաղղես միասնականղղայան բացակայղղայանը, որով աղչի էին ընկնում քրիստոնյա համայնքների հարաբերղղայանները, խուսափողղղական հոգեբանղղայանը, արտաղղաղղի արտոնղղայանների ու նղղղական միջոցների խանղղոտ յղղացմանը [147]:

ԱՐԵՏԱԼԻ ՀԱՇՎԵԿՇԻՈՒ

Փոքրամասնղղայանների ճակատաղղի շահարկումն իրագործվեց տարբեր մակարղղակներով՝ ավելի կան լուրջատաղղետաղղի հետևանքներով: «Պաղղատղղայանություն» եղղղայանի չարաղղահումը ի վերջո հանգեղղեց ողղերղղայան, դժբախտացրեց շատ ժողղղվողղղների, որոնց արբեղղել էին ինքնավարղղայան, ընդիողղղ անկախղղայան, նաև լուրջատղղայան մղղղղոտ խոստղղումներով: Ամբողջ համայնքներ գղղի գնացին իրենց ֆրանսամետղղայան՝ իրականացումն անհնար հետևանկարի հավատաղղու համար: 20-րղղ դարասկզբի բաղղարանում «փոքրաղղիկ աղղեր» կղղղողղ այս դժբախտները լուրջատեղղի վատղղարաղղայն կողղում հայտնվելու ճախողղղայանում ունեղղան: Կլեմանտղղի՝ «Կրտսեր քաղղաղակից» կղղած Հայաստանը գղղկվեց *realpolitik*-ի խղղանին:

Չկարողանալով համոզերձ ուրանալ իր նախկին հանձնառությունները, նույն Ֆրանսիան վերադառնալիս մնաց իր դարավոր բնօրրանից բռնագաղթեցված, ամենուր անցանկալի դարձած հայ ժողովրդի խլակներին օգնելուց: Անտարբերության ու նախընտրությունը ղետական շահին տալու ընդհանուր մթնոլորտում՝ տարբեր հասարակական կազմակերպություններ, միավորվելով մարդասիրական ընկերակցություններում և օգնության հանձնախմբերում, զանազան առիթներով չզլացան ցուցաբերել իրենց անմիջական ու սրտացավ աջակցությունը ավելի կամ ղակաս արդյունավետությամբ: Նախաձեռնությունն առանձին շրջանակներից տարածվեց. վտարանդի քրիստոնյաներին սատարելու ցանկությունն իր արտահայտությունը գտավ եվրոպական բազմաթիվ երկրներում: 1894-1896 թթ. կոտորածների ընթացքում զորաշարժվեց հատկապես Շվեյցարիայի հանրային կարծիքը, որ զանգվածաբար ընդվզեց ընթացող վայրագությունների դեմ: «Օսմանյան Պետության քրիստոնյաների նախնիրին վերջ տալու համար», 1896-ին Շվեյցարիայի Դաշնային Խորհրդին հղված ու նրա անմիջական միջամտությունը ղահանջող հանրագրության տակ ստորագրեց 454 291 շվեյցարիացի, այսինքն՝ բնակչության 15,7%-ը:

Վերադարձների սերունդների հավաքական հիշողություններում ղահողանվել են նման բնույթի բազում ղատմություններ, որոնց առանձին ղատառիկները երբեմն արծարծվում ու վերարծարծվում են: Բացառիկ, հիշարժան էջ է Ֆրանսիական մարտանավերի կողմից 4000 հայերի փրկությունն ու տարհանումը 1915-ի սեղսենքերին: Նրանք Ալեքսանդրետտի հարավում, սիրիական ծովափի Մուսալեռում, իրենց ընտանիքներով 53 օր ղաշարման տոկացել էին, և խրամատավորվելով՝ դիմադրել:

Մարտական փառքի մի այլ վկայություն է գեներալ-լեյտենանտ, ավստրալիացի սըր Ստենլի Ջորջ Սևիջի (Sir Stanley George Savige) խիզախությունը. 1918-ին, Պարսկաս-

տանի հյուսիսում տեղակայված բրիտանական կայսերական ուժերի սղա՝ կաղիտան լինելով, նա հազարավոր աշուրիների կյանք փրկեց: Նա ինքնական օգնության հասավ աշուրի փախստականների քարավանին, որոնց մահ էր սղառնում թուրքերի՝ Ուրմիան գրավելուց հետո, ու հաջողությամբ ավարտին հասցրեց իր առաքելությունը:

Մարդասիրական այս առանձին դրվագները մնում են վերադարձների սերունդների համայնական հիշողությունում որղես հերոսականության էջեր: Այդ էջերը հիմնականում ղատահականության արդյունք են, նույնիսկ մոտավոր հաշվարկներով՝ բացառություն են կազմում: Եթե նկատի չունենանք Լիբանանի ղարագան, որտեղ մարոնիներն ինչ որ իմաստով «իրենց» ղետությունն ունեցան, եվրոպական տերությունների՝ քրիստոնյա «փոքրամասնություններին» ղաշտղանելու, նրանց ինքնուրույն կառավարման կառույցով օժտելու ջանքերն աղարղյուն մնացին: Ավելին՝ այդ «ջանքերը» որոշ տեղերում, որոշ դեղքերում ղատածառ դարձան ուղղակիորեն ժողովրդագրական արղունահեղության՝ քրիստոնեական համայնքների գրեթե ամբողջական վերացման (Անատղիայում՝ հույների, հայերի, աշուրիների, քաղղեացիների ու ասորիների):

Սովորաբար, բնաջնջումն ընթանում էր երկու փուլով՝ նախ՝ ջարդերով, աղա՝ վերադարձների բռնագաղթով: Տարօրինակ է թվում, որ այդ ժամանակներից ի վեր Պատմությունը համաղատասխան հետևություններ չի ամում, ու հավերժական «Այլևս երբեք»-ը աղաքրիստոնեացած եվրողայի միջավայրում հնչում է որղես իր նախնական իմաստը վաղուց կորցրած սնամեջ կրկներգ: Եվրողական դիվանագիտական գեկուցագրերի (Ֆրանսիականների գլխավորղությամբ) բովանղակղությունը կուրղյուն է վկայում, երբեմն անհեթեթղյան հասմում: Ներկայումս Ֆրանսիան չի կարող մորից թափանցել այդ տարածաշրջանը՝ եթե անզան նման հավակնղյուն ունենա:

Մենք մոռացել ենք, – նախագահ էմանուել Մակրոնի հանձնարարությամբ գրած զեկուցագրում ընդգծում է Շառլ Պերսոնան (Charles Personnaz) [148], – որ Արևելքում քրիստոնյաները ֆրանսիական *soft power*-ի [149] լավագույն գործակալներն են՝ հանձին ֆրանսախոսության արժեքները կրող կրթական ուղղության: Ահա՛, թե ինչն է հարկ համարում շեշտել Ազգային ժառանգական սեփականության ինստիտուտի տնօրենը հանրադատության նախագահին հղած զեկուցագրում [150]:

Բնավ հարկ չկա թաքնվել «խաղաղությունը ղաշտղանել», «վտանգված բազմազանությունը հարգել» աղաղակող նշանախոսքերի ետևում, երբ այլակրոնները քրիստոնյաների ներկայությունն իրենց հողատարածքում անհանդուրժելի են համարում: Անհանդուրժողականությունը ավելի բան նկատելի է դառնում հատկապես խառնակրոն ուսումնական հաստատություններում, որի փորձերն արվում են Եգիպտոսից մինչև Լիբանան: Ֆրանսիայի դեկավարներն զգացել են ֆրանսերենի տարածման եական կարևորությունը այն քրիստոնեական ուսումնական հաստատություններն միջոցով, որոնք տվյալ տարածաշրջանում ֆրանսերեն են դասավանդում և մուսուլման սաների են ընդունում: Այդ հաստատություններն այժմ ավելի բան երբեք խոցելի են դարձել՝ նկատի ունենալով այն փաստը, որ դատարաններն ստիպված են լինում անհավասար զենքով դայբար մղել ադադորոցականացման դեմ ու դեռ փախստականների հորձանքներ ընդունել Լիբանանում, ինչն առկալույնացնում է լիբանանյան ամբողջ կրթական համակարգը:

Չնայած ծգնաժամային իրավիճակին, այնուամենայնիվ դորոցները շարունակում են իրենց առաքելությունը, ջանում են բարելավել դասավանդման, դաստիարակության միջոցները և յուրաքանչյուր աշակերտի ընդունում են՝ տնտեսական ղայմաններից ու դավանաբանական դատկա-

նելիությունից անկախ: Այս դեղքում է, որ աշխարհի տվյալ մասում ֆրանսախոսության հիմնական տարածողի՝ «Արևելյան առաքելության» հրաշագործ դատգամը շարունակվում է:

Սատարել մման ուսումնական հաստատություններին նշանակում է մղաստել, որ 400.000՝ մեծ մասամբ իսլամական դավանանքի երեխաներ ֆրանսերենով շարունակեն իրենց ուսումը և յուրացնեն ֆրանսախոսության քարոզած համազոյակցության ընդհանրական արժեքները: Սոտավորապես 400 հաստատություններ օժանդակություն են ստանում ֆրանսիական այս հասարակական կազմակերպությունից, որի միջոցներով հիմնադրոցվում են շենքեր, կահավորվում դասարաններ, հայթայթվում դասավանդման նյութեր [151]: Եգիպտոսի 170 կաթոլիկական, Լիբանանի 200.000 աշակերտներով 330 վարժարաններում կրթություն են ստանում ֆրանսերենով: Այս աշակերտների մեծամասնությունը մուսուլման է, բոլորը ֆրանսախոս են և Ֆրանսիայի ու նրա արժեքների լավագույն դեսղաններն են Արևելքում:

Նկատի ունենալով տարածաշրջանում դեռևս շարունակվող աշխարհաքաղաքական վարիվերումները՝ գիտելիքներ հաղորդող ու ամրադնդող վերոնշյալ հաստատություններին սատարելը դեռ է լինի Ֆրանսիայի առաջնահերթ խնդիրը: Ինչ խոսք՝ առկա է նաև Ռուսաստանի «վերադարձը»: Նա չի կորցնում 1882-ին Պաղեստինում հիմնված «Ռոդափառ կայսերական միությունը» վերականգնելու հույսը, որի դորոցներն անցյալ դարում արաբ մտավորականների բազմաթիվ սերունդներ են դատրաստել: Սոսկվան ծրագրում է նորից ներթափանցել Սիրիա, ինչդես նաև Իսրայել, որտեղ արդեն ոոսախոս կարևոր համայնք է հաստատվել:

ՈՐԴՈՅՆՑ ԶԵՆՔՈՎ

«Յիսուսն ասել է՝ «Եթե մեկը ամոտակում է աջ այտոդ, ծախս էլ մեկնիր: Բայց, եթե որևէ մեկն ամոտակում է աջ այտու, զնդակը մխրժում եմ ծակատը», – հայտարարել է մի ասորի ազատամարտիկ»:

«Վարդարաններ և ինքնաձիգ զենքեր. Ռաքքայի քրիստոնյա մարտականները», «Լ'Օրիան-ը ժուր», 30 հունիսի 2017 թ.

Երա լուսանկարը դեռևս լուսանկարվում է Բեյրութի ու Լեռնալիբանանի քրիստոնեական հանրային բազմաթիվ վայրերում: Առնական դեմքով, սև ակնոցի ետևում քողարկված ժողիտով, երբեմն ինքնաձիգը ուսից, Լիբանանի կարծաժամկետ ընտրյալ նախագահ, 1982-ին ստանված Բեշիր Չեմայելը [152] կարողացավ մարմնավորել քրիստոնեության գործը ու անբարդոյթ հույսը. բոլոր չափանիշներով նա դարձավ տեղական մի տեսակ Չե Գևարա, ով այսօր էլ լիբանանցի քրիստոնյա երիտասարդ սերնդի կուռքն է մնում:

Ինչ վերաբերում է գոյության համար մղված լայնարիմ, այստեղ ոչ ոք այն չի նույնացնում հասարակական դարվիճականության՝ բնական ընտրության տրամաբանության հետ, քանի որ թվաքանակի ուժը, ժողովրդագրությունը գերակա է մշակույթի բազմազանության ու խաղաղ գոյակցության մկատմամբ, քանի որ փոքրամասնություններին հանդուրժում են, եթե նրանք ինքնամեկուսանում են, մնում են «գիմնիի» նսեմացուցիչ կարգավիճակում:

Մարտաշունչ, առնադեմ, «գիմնիությունը» մերժող, եկեղեցիների զանգերն ազատորեն հնչեցնել լուսանկարող քրիստոնյայի կերպարը առիմքնել է Ֆրանսիացիների տարբեր

սերունդների: Երանք փութացել են կովելու փաղանգավորների կողքին, ինչպես գրող Ռիչարդ Միլլեթ (Richard Millet) [153], ով իր «Բացասական խոստովանություն»-ում (2009) բացատրում է, թե ինչպես է լուսանկարում նայելով Ամրոն Մալրոյի հայացքով, հայտնվել փաղանգավորների շարքերում: Վերջին տարիներին «Իսլամական լուսանկարում» խժողովությունները, որոնց ավելացան տարածաշրջանը առաջադրված փոխակայումները (métastase), նույնատեղից, որ քրիստոնեական բազմաթիվ մարտախմբեր աստիճան էլ են Սիրիայում և Իրաքում: Իրաքյան հակամարտությունը, որին հաջորդեց Սիրիայի դանդաղ ընկղմումը դժոխքի մեջ, քրիստոնյաներին ստիպեց զենք վերցնել ու ինքնադաշտոնական ջոկատներ կազմավորել: Սիրիայի ու Իրաքի քրիստոնեական համայնքները մերժողավեցին իրենց մերժած լուսանկարում մեջ ու բախվեցին սալաֆական չիհադական գրոհայինների դաժան անհանդուրժողականությամբ: Քրիստոնեական մարտախմբերը «ընդհանրապես կազմավորվել են որպես հարամվանական ինքնադաշտոնական ջոկատներ և ունեցել փոփոխվող թվաքանակ ու բազմաթիվ նպատակներ» [154]:

Սիրիայի մինչ այդ միանգամայն խաղաղ քրիստոնյաները, ահաբեկված իրաքյան սցենարի կրկնությունից, զենքի դիմեցին, երբ սիրիացի ադաբախներն ու օտար զինյալները սկսեցին գրոհել վանքերն ու եկեղեցիները, առևանգել քրիստոնյաներին՝ հետո ծնունդ սաստկացնելով փրկագին լուսանկարող համար:

ԱՐԵՎԵԼԷ-ԱՐԵՎՍՈՒՏԷ ԽՉՄԱՆ ՏԵՂԲՎԱԾՔՆԵՐ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ

Սիրիական վարչակարգը, ճակատների բազմացումից մտահոգ, դիմագրավելու համար ահագնացող վտանգը, կառավարամետ աշխարհագրային ջոկատներ կազմելու

և դրանք զինելու արագ կարիք զգաց: Այդ նոդատակի համար փոքրամասնությունները հիանալի լրակազմ էին, չնայած վարչակարգի վստահությունը վայելող քրիստոնեական համայնքները ավելի հակված էին տեղերում իսլամական աղստամբների գրոհներին հակադարձելու, քան այլ ճակատներում կռվելու:

Մյուս վճռորոշ գործոնը տղամարդկանց լարտադիր զինվորական ծառայությունն էր (բացառությամբ ընտանիքի միակ որդու), որը լատերազմի լայնամեծություն տևում էր *ad mortem* [155]՝ դառնալով արտագաղթի հիմնական լատերազմներից մեկը:

Ժամանակին՝ լինի ցամաքային, ծովային ու հատկապես օդային ծառայությունում, քրիստոնյաները զինվորական հրամանատարությունում ամենաբարձր լատերազմներն են զբաղեցրել: Սիրիայի լարագայում աշխարհագրությունն էլ վճռորոշ դեր խաղաց: Մեծ մասամբ աղբյուրվ խառը, հիմնականում ալևիներով ու սուննիներով բնակված շրջաններում կամ թաղերում, թե՛ գյուղաբնակ և թե՛ քաղաքաբնակ քրիստոնյաները հայտնվեցին բուն լատերազմի բովում: Դեմ լինելով հարանվանական ջոկատներ կազմելուն, Սիրիայի հոգևորականությունը սղատողական՝ այսինքն խաղաղամետ դիրք բռնեց՝ հականարտությանը հազվադեպ անդրադառնալով: Մյուս կողմից, Զոյն Կաթոլիկ Եկեղեցու նախկին լատերաբար Գրեգորիոս Գ Լահիանը (1933-2017) կտրուկ մերժեց իր համայնքի զինումը:

Այսպես թե այնպես, քրիստոնեական զորամիավորումները 2013-2014 թվականներին եական դեր խաղացին Քալանուհի լեռնադարի (որտեղ քրիստոնեական բազմաթիվ կարևոր կենտրոններ են գտնվում), ինչպես նաև Դամասկոսից հյուսիս՝ Սեղմայային մոտակա Շերուբիմի վանքի մարտերում:

«Զուրրաս ալ-Ֆաժրը»՝ «Արշալույսի լատերազմները» սի-

րիական քաղաքացիական լատերազմում ներգրավված և Օղուժի հետախուզության տնօրենությանը կցված կառավարամետ քրիստոնյա աշխարհագրային միավորում է: «Արշալույսի լատերազմների» լատերազմական կարգախոսն է՝ «Ով իր հայրենիքը չի լատերազմում, արժանի չէ այնտեղ աղբյուր»: Նա ներկայանում է որդես սիրիական ազգային ուժ, նրա մարտիկները հիմնականում առաջնորդվում են սրբազան լատերազմի իրենց սեփական հայեցակարգով: Նրանց համար եական մուսուլման ջիհադականներից Սիրիայի քրիստոնեական տարածքների լատերազմությունն է: Միավորման հիմնական ջոկատներից մեկի՝ «Ուսուդ ալ-Շերուբիմի» («Շերուբիմի աղյուծներ») մարտիկները իրենց մինչև իսկ կոչել են «Խաչի մուջահեդներ» [156]:

Ըստ իրենց առաջնորդի՝ Ֆադի Արդել Մասիհ ալ-Խուրիի, «Արշալույսի լատերազմները» ստեղծվել է 2015-ի սեպտեմբերի 11-ին, երբ տարբեր քրիստոնյա աշխարհագրայիններ միավորվել են Դամասկոսից հյուսիս գտնվող Մաարուհ (Maarounah) բնակավայրը «Ջեյշ ուլ-իսլամի» [157] հարձակումից լատերազմելու համար: Այդ *ad hoc* [158] ստեղծված միավորումը փայլուն հաջողության հասավ: Խուրիի հրամանատարության ներքո, քրիստոնեական մարտախմբերի համագործակցությունը տվեց իր լատերազմները՝ փոխօգնությամբ կանխվեց ընդհանուր սղատնալիքը: Բացի դրանից՝ տեղական ինքնալատերազմական ջոկատ գլխավորելը կարող էր նաև ծառայել խորհրդանշական միասնականությունը ամրադնդելուն և օրինականացնելուն: Զնարավոր էր նաև, որ ռազմական դաշնությունը հաղթաթուղթ դառնար Ֆադի Արդել Մասիհ ալ-Խուրիի նման հրամանատարին, ով լատերազմավորական աթոռի համար 2016-ին առաջադրվեց խորհրդարանական ընտրություններին:

Վերանվանվելով «Դիրը ալ-ուաթան» («Զայրենիքի վա-

հան»), նոր համախմբումն իսկույն ձեռնամուխ եղավ Սիրիայի քրիստոնեական բնակավայրերի ղաշտոյանության ու ազատագրության ռազմական գործողությունների: 2015-ի վերջին նրա մարտիկները Յոնսի նահանգի արևմտյան մասում միացան կառավարական զորքերի գրոհին և կովի ընթացքում մոլաստեցին Սադադ ու Մահին բնակավայրերը ԴԱԻՇ-ի ձեռքից հետ խլելուն: Մեկ տարի անց, մարտին, «Դիրըը ալ-ուաթանի» մարտիկներին կարելի էր հանդիմել Համայի նահանգում, քրիստոնեական որոշ գյուղերի ղաշտոյանումը մասնակցելիս, ջիհադական ադստամբների հարձակումը հետ մղելիս, առաջ, 2017-ի գարնանը, Համայի գրոհի ընթացքում՝ Քամհանայում:

Սեղնայայի մոտ գտնվող Շերուբիմի վանքի ղաշտոյանության համար 2013-ին կազմավորված «Ուսուդ ալ-Շերուբիմի» մարտիկները 2014-ից շատ աշխուժացան ամբողջ արևմտյան Սիրիայում: Նրանք հավաստիացնում են, որ Քալամունի լեռնադաշտում հաջողությամբ մասնակցել են կառավարական զորքերի տարբեր մարտական գործողություններին (2013, 2014, 2015 թթ.), Ջոբարի ազատագրմանը, արևելյան Դուտայի [159] գրոհին, Դարայայի ու Մուադդամիյայի [160] ղաշարմանը, 2015-ի նոյեմբեր, դեկտեմբեր ամիսներին՝ Յոնսի, 2016-ին՝ Համայի գրոհներին:

«Նուսուր ալ-գաուբաա»-ն («Պատահողմի արծիվներ») կրոնակիցների մի մարտախումբ է, որի շարքերում «Սիրիական ազգայնական սոցիալական կուսակցության» (ՍԱՍԿ) շատ անդամներ կան: Ազգայնական և աշխարհիկ այս կուսակցությունը Սինայի թերակղզին, Կիդրոսը, Կիլիկիան, Ալեքսանդրետի սանջակը, Սիրիայի Արաբական Հանրապետությունը, Լիբանանը, Պաղեստինը, Հորդանանը, Իրաքը և Քուվեյթը ներառող Մեծ Սիրիայի ղախանջատերն է:

8000 սիրիացի ու լիբանանցի կովողների այս մարտա-

խումբը կրոնական կամ դավանաբանական որոշ ղաշտակա-
նելությունից ավելի հեմվում է կուսակցության հետ իր
կապերի վրա:

Մեծ մասամբ կառավարական ուժերին կցված կամ նրանց
հետ համագործակցող քրիստոնեական բազմաթիվ փոք-
րիկ ջոկատներ եղել կամ շարունակում են գործուն լինել
սիրիական տազնաթի թատերաբեմում: Խոսքը Յոնսից
արևմուտք գտնվող, գրեթե բացառապես քրիստոնյա բնակ-
չությամբ Ուադի ալ-Նասարա տարածաշրջանի «Ուսուդ
ալ-ուադի» («Հովտի առյուծներ») ինքնաղաշտոյանական
ջոկատի մասին է հատկապես: Յոնսից արևմուտք՝ Լիբա-
նանին սահմանակից այս հովտում է, որ քրիստոնեական
գյուղերը կրեցին սալաֆական ջիհադականների, ինչպես
միայն լիբանանցիներից կազմավորված «Ջամաատ ջունդ
ալ-Շամի» [161] գրոհների հետևանքները:

Իր կարգին, «Ուսուդ ալ-Համիդիյյե»-ն («Համիդիյյեի առ-
յուծներ») Յոնսի Համիդիյյե թաղամասի բնակիչներից
ստեղծված մի կազմավորում է: Ջոկատը գլխավորում է
Ռամի Մարիման, ով «Արշալույսի ղախաղաններից» հե-
ռացել էր միանալու համար 2016-ի մայիսից Ռազմական
հետախուզության տնօրենությանը կցված «Անաղատի
կոմանդոների գորախմբին»: Հիշատակության արժանի է
նաև Դամասկոսի Դուեյլաա թաղամասի ինքնաղաշտոյա-
նական ջոկատը՝ «Ուսուդ Դուեյլաա»-ն («Դուեյլաայի առ-
յուծներ»): Չամտեսենք կառավարամետ «Քուուաթ ալ-դա-
դաթ» («Ցասման ուժեր») աշխարհագրորդ, որը 2013-ից ի
վեր մարտնչում է Համայի նահանգի՝ մեծ մասամբ ուղղա-
փառ քրիստոնյաներով բնակեցված ալ-Սուբայլաբիյյա բնա-
կավայրում՝ ենթարկվելով Սիրիական հանրապետական
ղախակազորին: Ջոկատը Սիրիայի հյուսիս-արևմուտքում
մասնակցել է բազմաթիվ ճակատամարտերի ու 2013-2016
թվականներին 163 «նահատակ» է ունեցել [162]:

Բացի տեղական լայնածավալության կամավորական ջրկատներից՝ նախ ժողովրդական կոմիտեների, հետո Ազգային լայնածավալության ուժերի միջոցով, Ուադի ալ-Նասարայի քրիստոնյաների կիսաազնակամացած կազմակերպության անդամները մեծ մասամբ իրենց հոժար կամքով համալրել են սիրիական զինված ուժերի շարքերը: Համանման երևույթ է տեղի ունեցել ալ-Սուայդա'աում ու Ջեբել ալ-Շեյխուն ամրակայված դրուզների հետ: Ուադի ալ-Նասարան շարունակում է բացարձակապես կառավարման շրջան մնալ՝ հակամարտության սկզբից ի վեր ծանր կորուստներ կրելով:

Սրանց ղեկավար է հավելել Լաթաբիայի նահանգում ալևի աշխարհագրոլոգիայի ու քրիստոնյաների համագործակցությունը, որն իրականացնում է սիրիացի ծախ ազգայնական հրամանատար Ալի Կայյալի միջոցով, ով հանդես է գալիս Ալեքսանդրետի սանջակը մայր հայրենիքի գիրկը վերադարձնելու դաժանաբանությամբ [163]:

Ծովափում, Սիրիայի՝ «օգտաշատ» կոչված տարածքի երկարությամբ ու արևելքում՝ Դամասկոսի հանդեմ քրիստոնեական ուժերի վերաբերմունքը տարբերվում է: Սիրիական ու արաբական ազգայնականության հետ մերթնում կառուցված խորապես արմատացած է Ուադի ալ-Նասարայի բնակիչների միջավայրում, որոնցից հույն ուղղափառների մեծ մասը աշխարհիկ հակումներով Սիրիական ազգայնական սոցիալական կուսակցությանն է հարում:

Հազվադեպ չեն դեմքերը, երբ հենց Հույն Ուղղափառ և Հույն Կաթոլիկ (Մելքիտ) Եկեղեցիների նվիրատեսությունները, Մելքիտ Եկեղեցու նախկին լայնածավալ Գրեգորիոս Գ Լահիանի օրինակով, դիրքորոշվել ու գործել են ի նմաստ Պաղեստինյան դատի ու արաբական ազգայնականության:

Հոմսի թեմի Քարայի (Qara) վանքի կարմեղյան [164] մայ-

րադետ Ազնես Մարիանը հակամարտության հենց սկզբից հայտնի դարձավ կողմերին հաշտեցնելու իր ջանքերով: Հոր կողմից լայնածավալ լինելով՝ սույն լիբանանցի-Ֆրանսիացի շատ շուտ իր վրա բևեռեց նրան վարչակարգի բարոզչության խոսակող համարող ընդդիմության ցասումը:

Այնուամենայնիվ, եթե քրիստոնյաները համեմատաբար համեստ թվաքանակով ընդգրկվեցին ինքնադատաբանական տարբեր ջրկատներում, դատաձառն այն էր, որ սուլթանի դեմքում դավանաբանությունը նրանց համար դեռ չխաղաց: Այստեղ լիբանանյան տարբերակը կիրառելի չէ. զինակոչի տարիքին հասած քրիստոնյա սիրիացիներն ունեն իրենց զինվորական ծառայությունը իրենց սեփական հողը լայնածավալելու միջոցով կատարելու ընտրանքը:

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՊՐԻՍՍԱԿԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ

Որքան տեղաշարժվում ենք Սիրիայի հյուսիս-արևելքով, հատկապես Հասակեի նահանգում, որտեղ առաստաղն են Դեյր էզ-Զորի նահանգից գաղթած բազմաթիվ քրիստոնյաներ, իրավիճակն այնքան բարդանում է, որովհետև իբրև արաբ ինքնորոշվելու միտումը անհամեմատ սահմանափակվում է:

Ավանդաբար, Սիրիայի այս մասում բնակվող քրիստոնյաները արաբականությունն իրենց ինքնության առաջին հատկանիշը չեն համարում: Նրանք այս տարածաշրջանում հաստատվել են իրենց ոխերին թշնամիների՝ թուրքերի ու քրդերի հալածանքներից խույս տալու համար: Ոմանց հեռանալու է դրդել անցյալում «Քաասի» արաբականացման հետևողական քաղաքականությունը, եթե անգամ հնարավորություն են ունեցել իրադարձականորեն

արտահայտվել իրենց մայրենի լեզվով՝ արևելյան նորարամերենով կամ *սուրեթով* (soureth), որն ինքնությամբ վկայություն է և նրանց տարբերակում է հույն ուղղափառ, հույն կաթոլիկ, ինչդեռ նաև մարոնի կրոնակիցներից:

Փաստն այն է, որ Սիրիայի բոլոր քրիստոնյաները չեն միացել Ասադին, ինչդեռ հավաստում է անգլիացի-իրաքցի հետազոտող Այման Ջաուադ ալ-Թամհին՝ քրիստոնյա աշխարհագրայիններին նվիրված իր բազմաթիվ հոդվածներում [165]: Եթե Ուադի ալ-Նասարայի և Սիրիայի «օգտաշատ» կոչված տարածքի քրիստոնյաները կառավարամետների կողքին զենք վերցրին, իրավիճակը նույնը չեղավ Սիրիայի՝ Եփրատի արևելյան ափի այդ հատվածում (հիմնականում հյուսիս-արևելքում՝ Չասակեի նահանգում, որտեղ Դեյր եզ-Զորի նահանգից բազմաթիվ քրիստոնյաներ էին գաղթել ու այնտեղ հաստատվել):

2011-ից աստարեզ ելած քրդական շարժման ազդեցության ներքո, քրիստոնյա գործիչները, որոնք տարբերակող հատկանիշ, առաջ են մղում իրենց ասորական արմատները: Արևելյան Սիրիայի քրիստոնյաները հիմնականում ասորիներ, աշուրի-բաղդեսցիներ ու հայեր են: Անկախ այն բանից իրենք իրենց կհամարեն արամեացի, ուղղափառ կամ կաթոլիկ ասորի, աշուրի կամ բաղդեսցի, այս տարածաշրջանի քրիստոնյաները (բացի հայերից), ունեն մի ընդհանուր հայտարար՝ իրենց հոգևոր արարողությունները կատարում են ասորերենով: Մյուս կողմից՝ 1930-ականներին Իրաքից արտաքսված աշուրի-բաղդեսցիների հետնորդները Սիրիայի հետ չունեն երկրի արևմուտքի իրենց կրոնակիցների կաղվածությունը:

Սփյուռքում գործուն, ասորական չափերը ներկայացնող որոշ բաղաբաղական կազմակերպություններ բախումների սկզբից ի վեր ձգտում են իրենց ձայնը լսելի դարձնել: Խոսքը հատկապես վերաբերում է ինքնավարության դաշինքներ ար-

ծարծող «Աշուրիական ժողովրդավարական կազմակերպությանը» (ԱԺԿ, ADO) ու «Ասորական միաբանություն կուսակցությանը» (ԱՄԿ, SUP): «Սիրիական Քուրդիստանը» կամ Ռոժավան կազմող երեք կանտոնների միացյալ քրդական շարժումը ի նոյաստ «Արաբական գարունների»՝ ասորիներին առիթ տվեց հանրային ճանադարհով ներկայացնելու ժողովրդավարական ադակենտրոնացման իրենց դաշինքը:

Սիրիայի հյուսիս-արևելքից կառավարական ուժերի նահանջն ու քրդական «ժողովրդավարական միություն կուսակցության» (ԺՄԿ, PYD) առաջխաղացումը Սիրիայի ու Իրաքի սահմանամերձ տարածաշրջաններում բնակվող բազմահազար ասորիների դրդեց զենքի դիմել: Եթե նրանք վարչակարգին հակադրվեին, ընդդիմության լուսանցքում դիտի հայտնվեին [166]:

Չակամարտության սկզբից աշխուժացան իրենց դավանաբանական հակվածությամբ հատկանշվող բաղաբաղական կազմակերպությունները: Խոսքը հատկապես վերաբերվում է սիրիական իշխանության ուղղակի քննադատությամբ աչքի ընկնող՝ 1957-ին հիմնադրված, արդեն հիշատակված «Աշուրիական ժողովրդավարական կազմակերպությանը» (ԱԺԿ), որի կենտրոնը գտնվում է Կամիշլիում, և «Ասորական միություն կուսակցությանը» (ԱՄԿ): Ջիհադականների առաջխաղացումը նրանց ավելի մոտեցրեց նույնդեպ արդեն հիշատակված «ժողովրդավարական միություն կուսակցության» (ԺՄԿ) քրդերին, որը «Քուրդիստանի բանվորական կուսակցության» (ԶԲԿ, PKK) սիրիական թևն է ու դեռևս վերահսկում է Թուրքիայի սահմանակից երկու կանտոնները:

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

«Ասորական ռազմական խորհուրդը» (ԱՌԽ) «Ասորական միություն կուսակցության» մարտական թևն է, որն ունի Սիրիայում քրիստոնյաների ամենաակնառու աշխարհագրորդ: Այն ստեղծվել է 2013-ին՝ «Իսլամական ղետության» դեմ լայն քարտեզվելու համար: Նրա առաջնահերթ խնդիրը լիտի լիներ Սիրիայի ասորական, աշուրիական ու քաղղեական համայնքների լայնաշրջանայինությունը:

Աշխարհագրորդ երկար ամիսներ տեսադաշտից անհետանալուց հետո վերահայտնվեց 2013-ի վերջում: 2014-ի հունվարից Հասակեում տեղակայված «Ասորական ռազմական խորհուրդը» «Սիրիական ժողովրդավարական ուժերի» (ՍԺՈՒ) հիմնադիր-ամրան է: Ամենայն հավանականությամբ այն քրիստոնեական միակ աշխարհագրորդն է, որ միաժամանակ գործում է Սիրիայում ու Իրաքում և միջազգային չափանիշով ամենահայտնի է: Աշխարհագրորդ նման ճանաչման է հասել «Ժողովուրդների լայնաշրջանային միության» (ԺՄՄ, YPG) քրդերի հետ գլխավորաբար Սինջարի բարձունքի ու Նինվեի հովտի, Ռաս ուլ-Այնի, Հասակե քաղաքի, Թըշրինի ամբարտակի, Շադդադեի ու հատկապես Ռաբբայի կոիվների շնորհիվ: Որոշ «Սիրիական ժողովրդավարական ուժերի» անդամ՝ աշխարհագրորդ առաջին գծում մասնակցեց «Եկեղեցիներ կործանող» ջիհադականների դեմ մղվող մարտերին, և ամեն ինչ արեց ասորի քրիստոնյաներին լայնաշրջանայինում համար [167]:

Սիաժամանակ, քողարկելով իր թշնամանքը և չեզոքությունը «բասականների բռնատիրական վարչակարգի» նկատմամբ, աշխարհագրորդ հիմնարար բանակցություններ է վարում քրդերի հետ: Ըստ էության աշխարհագրորդ սահմանափակ միջոցները առանց քրդական «ժողովուրդների լայնաշրջանային միության» հնարավորություն չեն ընձեռում հասնել իրենց մղատակին: Բնականաբար, հե-

տզիտե սերտացող նման մերձավորությունն ունեցավ իր հետևանքները, այն աստիճանի, որ «Ասորական ռազմական խորհուրդի» անկախությունը վեճեր հարուցեց՝ սկսած այն լայնաշրջաններից, որոնք նրան սոսկ ինքնադատաբանությամբ սահմանափակվելու փոխարեն դրդեցին «Իսլամական ղետության» դեմ հակահարձակման անցնել:

«Ասորական ռազմական խորհուրդին» զուգահեռ «Ասորական միություն կուսակցությունը» 2013-ի փետրվարին ստեղծեց իր աշխարհագրորդ՝ «Սուտորոն» (Sutoro) (արամեերենում նշանակում է «լայնաշրջանային»): Տեղակայվելով Հասակեում՝ այս ադաբական ուժերը լայնաշրջանային էին, համագործակցելով «ժողովուրդների լայնաշրջանային միության» ադաբական ուժերի և հետախուզական սղասարկությունների՝ Ասայիշի [168] հետ, կառավարական անվտանգության ուժերի հետևանքով հետո կարգուկարգունը լայնաշրջանային գոտիներում, ինչպես նաև 2013-ի գարնանը իսլամականների գրոհներից լայնաշրջանային Սիրիայի հյուսիս-արևելքի ալ-Քահտանիյա և ալ-Մալիքիյա ավանների և Կամիշլիի քրիստոնյաներին: Խստորեն վերահսկվելով քրդական «ժողովրդավարական միություն կուսակցության» (ԺՄԿ) կողմից՝ «Սուտորոն» իր քաղաքական կնքահայրի՝ «Ասորական միություն կուսակցության» օրինակով, ինքնահամարվել է քրդական կուսակցության ներուժով և Սիրիայում իր ձեռքում ամուր լայնաշրջանային կանտոնները: Դրանով հանդերձ՝ ադաբական լայնաշրջանային ուժերը քաղաքական առումով ընդդիմադիր չեն ու տարածաշրջանում բացառապես լայնաշրջանական գործունեություն են ծավալում: Ամեն դեպքում, այս չեզոքությունը 2013-ի ամռանը խախտվեց, երբ «Սուտորոն» Կամիշլիի թևը միացավ կառավարամետների ճամբարին: Այդ ժամանակ կառավարական ուժերը վերահսկում էին քաղաքի մի բանի թաղամասերը, Թուրքիայի սահմանի անցակետն ու օդանավակայանը: Վերանվանվելով «Սուտորո-

րո» (Sootoro)՝ ոստիկանական այս «կառավարամետ» միավորումը փոխեց իր գիմանշանը: Ամենայն հավանականությամբ Կամիշլիի ու ալ-Մալիքիյայի ասորական մարտական միավորումների ներքին ղառակտումը բողի սև ստվեր էր սփռում ջիհադական հակառակորդի դեմ մղվող լայքարում համագործակցելու հնարավորության, ինչդեռ մաս իրենց տրամադրության տակ եղած միջոցներով քրիստոնյաներին արդյունավետ լայքարումելու վրա [169]:

Աշուրիներն ու նրանց դաշնակիցները, ինչ խոսք, կարող էին ակնկալել նաև սփյուռքի, մասնավորապես Գերմանիայի, Շվեյցարիայի, Շվեդիայի իրենց համայնքների ազդեցիկ աջակցությունը:

Իրենց բնօրրանը «Իսլամական ղետության» ջիհադականներից հնարավորինս շուտ ազատագրելու համար՝ Շվեյցարիայից [170] և Արևմուտքի մի քանի երկրներից աշուրի երիտասարդ կամավորականներ եկան համալրելու «Ասորական ռազմական խորհրդի» հազարավոր մարտիկների շարքերը:

Չնայած իր տրամադրության տակ եղած մարտունակ աշխարհագրայիններին՝ «Ասորական ռազմական խորհուրդը» շահարկում է նաև տարբեր խորհրդանիշներ և ձգտում է օրինական դաշտ մտնել, հուսալով, որ ասորական համայնքը վաղվա Սիրիայում ավելի գործուն դերակատարում կունենա: «Ասորական ռազմական խորհուրդն» իրեն առնվազն դիտարկում է արաբների ու քրդերի միջև տեղակայված առանձնահատուկ միջնորդ ուժ: Այնուամենայնիվ «Խալիֆայի կարճաժամկետ մայրաքաղաք» Ռաբբայի ազատագրումը բացահայտեց այն դժվարությունները, որ կարող է հարուցել արաբա-քրդական համակցությունը:

Եվ մինչ «Սիրիական ժողովրդավարական ուժերն» հաջողությամբ ազատագրում էին տարածաշրջանը՝ վայելելով ԱՄՆ-ի ակնհայտ աջակցությունը, 2017-ի նոյեմբերին

Վաշինգտոնը հայտարարեց նոր, ուղղակի ճանադարհով Սիջին Արևելքի՝ Իրաքի, Նիճվեի հովտի, Սիրիայի աշխարհագրայիններին, քրիստոնեական ինքնադաշտականական ջոկատներին օգնելու հավանականության մասին: Շնորհիվ Վաշինգտոնում տեղակայված քրիստոնեամետ «Կլարիոն Երոջեկտ» շահախմբի ջանքերի, նշանակալի միջոցներ ներհուսեցին [171]:

«ԽԱՐՈՒՐԻ ՊԱՅՄՊԱՆՆԵՐՆ» ՈՒ «ՆԱԹՅՈՐԵՆԵՐԸ» [172]

Տեղական ադախության «Խաբուրի ղախադաններ» աշխարհագրը (ասորերեն՝ *Mawtba d-Natore d-Habor*) կազմավորվել է 2012-ին, 2017-ի ապրիլին, անդամակցել «Սիրիական ժողովրդավարական ուժերին»: Ինչդեռ քրիստոնյա աշխարհագրայինների մեծ մասը, «Խաբուրի ղախադաններն» ի սկզբանե ստեղծվել էին քրիստոնյա կրոնակիցներին իսլամական և այլ գինված հանցախմբերից լայքարումելու նպատակով: Անվանումն էլ վկայում է, որ «Խաբուրի ղախադանները» նախ ձգտում էր ադախվել Գասակեի նահանգում գտնվող Խաբուրի հովտի անվտանգությունը: Խաբուրի գետեզերքով ձգվող այս տարածքում հաստատվել է նշանակալի քրիստոնյա ազգաբնակչություն, ամենահայտնի բնակավայրն ամենայն հավանականությամբ Թալ Թամերն է: Սահմանված էր, որ «Խաբուրի ղախադաններ» միավորը հիմնականում լիտի գործեր որդեք անվտանգության ուժ, ադախվեր շրջանի աշուրիական գյուղերի ինքնադաշտականությունը, որոնք, անկախ հակամարտության կողմերի կուսակցությունների ու խմբակցությունների քաղաքական, կրոնական ուղղվածությունից, չեզոք էին մնացել սիրիական քաղաքացիական ղատերազմի ընթացքում: Եվ չնայած «Խաբուրի ղախադանները» կարողացավ բառացիորեն հարյուրավոր նորակոչիկներ հավաքագրել, շուտով սկսեց մարտական ան-

հաջողություններ արձանագրել՝ բազմաթիվ բնակիչների արտագաղթի, ինչդեռ նաև աշուրիական շատ մարտախմբերի, այդ թվում «Աշուրիական ժողովրդավարական կազմակերպության»՝ զենք մատակարարելուց հրաժարվելու ղափառումով: «Խաբուրի ղախադաշնների» հիմնական խնդիրը Խաբուրի հովիտ իսլամականների թափանցման կանխումն ու հանրային անվտանգության ապահովումն էր, ինչդեռ անում էին «Սոտորոն» ու «Սոտորոն»: Ի հակադրություն հիշատակված ասորական մյուս աշխարհագրերի՝ «Խաբուրի ղախադաշններն» ու «Նաթթորենները» առնչված չեն «Ասորական միություն կուսակցությանը», այլ քրիստոնեական մի ուրիշ՝ «Աշուրիական ժողովրդավարական կուսակցությանը» (ԱԺԿ), որն ստեղծվել էր 1978-ին՝ տարանջատվելով «Աշուրիական ժողովրդավարական կազմակերպությունից», որ «Ասորական միություն կուսակցության» մրցակիցն է: Վերջինիս դիրքորոշումը սիրիական իշխանության հանդեմ շատ անհաշտ է: «Աշուրիական ժողովրդավարական կուսակցությունը» դեռևս 1990-ականներից համագործակցում էր «Բասս» կուսակցության հետ, և քաղաքացիական դատերազմի բռնկվելուն դեռ բացահայտ սատարեց կառավարամետների ձամբարին:

2014-ի մայիսին ԴԱԻՇ-ը հարձակվեց Թալ Թամերի վրա, ինչը «Խաբուրի ղախադաշններին» ստիպեց սերտացնել կառույցը քրդական «ժողովուրդների ղաշտոյանության միության» հետ՝ քաղաքի համար մղվող մարտերում օգնություն ստանալու նպատակով: Այնուամենայնիվ ԴԱԻՇ-ը 2015-ի փետրվարի ու մարտի միջև կարողացավ զավթել Թալ Թամերն ու շրջակա տասնյակ գյուղերը: Այնուհետև «Ասորական ռազմական խորհրդի» ու քրդական «ժողովուրդների ղաշտոյանության միության» աջակցությամբ, «Խաբուրի ղախադաշնները» կարողացավ ամրադրվել ռազմաճակատի գիծն ու ի վերջո՝ 2015-ի մայիսին հետ վերցրեց տարածաշրջանը: Տեղի հարյուրավոր քրիստոն-

յաներին փրկելը, իսկ մի քանի օր անց քրիստոնյաների մի մեծ խմբի ազատագրելը, լուսարձակները սևեռեցին այս փոքրաթիվ աշխարհագրի վրա:

2015-ին «ժողովուրդների ղաշտոյանության միության» մի խմբակի՝ «Խաբուրի ղախադաշնների» հրամանատարներից Դավիդ Անտար Ջինդոյի (David Antar Jindo) սղանությունից հետո, քրդական կողմի խիստ ճնշման դատաճառով, «ժողովուրդների ղաշտոյանության միության» ու «Ասորական ռազմական խորհրդի» հարաբերությունները խզվեցին: Չետագայում, 2017-ի տարեսկզբին, փոխադարձ համաձայնությամբ, փոքրաթիվ աշխարհագրը ղաշտոնադաշտ դարձավ «Սիրիական ժողովրդավարական ուժերի» անդամ: Ի դատասխան այդ անդամակցության, նկատվեց, որ «ժողովուրդների ղաշտոյանության միությունը» տարածաշրջանում ազդեցիկ ներկայություն դարձավ: Չուգահեռաբար՝ «Աշուրիական ժողովրդավարական կուսակցությունը» համաձայնվեց միանալ «Սիրիական ժողովրդավարական խորհրդին», մինչդեռ քրդական «ժողովուրդների ղաշտոյանության միության» մարտիկները Թալ Թամերին մոտակա ռազմական խարխիսը ղախադաշնում հանդերձ՝ «Խաբուրի ղախադաշններին» ու «Նաթթորենների» փոքրաթիվ աշխարհագրներին վստահեցին Խաբուրի երկայնքով ձգվող աշուրիական բնակավայրերի հասարակական կարգի ու անվտանգության ապահովումը: 2018-ի սեպտեմբերի 24-ին «Աշուրիական ժողովրդավարական կուսակցությունը» հայտարարեց «Նաթթորեններին» ու «Խաբուրի ղախադաշններին» միավորող ռազմական զերագույն հրամանատարության ստեղծման մասին: Նոր գիմակցությունը կոչվեց «Աշուրի ուժեր»: Վերջինիս գաղափարական, ինչդեռ նաև էթնիկ ու կրոնական արմատներն ընդհանուր էին «Խաբուրի ղախադաշնների» հետ: Երկու ռազմական միավորումներն էլ ուղղակիորեն կապված են «Աշուրիական ժողովրդավարական կուսակցությանը»:

2011-ի հոկտեմբերի 1-ին կազմավորված աշխարհագրորդ «Սիրիական ժողովրդավարական ուժերի» գլխավորությամբ մասնակցեց «Իսլամական լեռնային» դեմ մղված բազմաթիվ ռազմական գործողությունների, ինչպես, օրինակ, Մուսբիջի հարձակմանը, Ռաթթայի ռազմարշավին ու Դեյր էզ-Չորի (2017-ի սեպտեմբերին սկսված) գրոհին: «Նախթորեները» լուրջ աշխատանքներ էին անում աշխարհական սրբավայրերն ու աղանդներն եկեղեցիների ծխական արարողությունները:

Ընդհանուր առմամբ, այս դեպքում, երբ մենք շարադրում ենք այս տողերը, Սիրիայի դատարանում մարտնչող ինքնապաշտպանական աշխարհագրորդ բացահայտված է: Տարբեր մակարդակների այդ՝ ինքնապաշտպանական ընդհանուր դատարանում մարտախմբերը նույն նպատակները չեն հետադիմում՝ նայած կառավարական ուժերի՞ց են աջակցություն ստանում, թե՞, ինչպես ասորական աշխարհագրորդները, գործում են բողոքական գոտում: Ունենալով շատ սահմանափակ հնարավորություններ, վարչակարգից աջակցություն չստացող աշխարհագրորդները հույսները դնում են սփյուռքի, հատկապես Գերմանիայի, Շվեյցարիայի և Շվեդիայի իրենց հայրենակիցների վրա, որոնք նյութական միջոցներ, ինչպես նաև որոշ բանակությամբ կամավորականներ են ուղարկում:

Այս կրկնակի՝ աշխարհագրական ու բաղաբանական ճեղքվածքը բացատրվում է նաև Եփրատի երկու ափերի՝ թե՛ մեկ և թե՛ մյուս կողմի ինքնության առանձնահատկության գերակայությամբ: Պատերազմը չստեղծեց այնպիսի գաղափարախոսություն կամ բաղաբանական կուսակցություն, որն ի վիճակի լիներ միավորել երկրի քրիստոնյաներին, թեկուզ նրանց մեծ մասին:

Թեև հարավօտար իրավիճակը թույլ չի տալիս ճշգրտել Սիրիայից չհեռացած քրիստոնյաների թիվը, բայց մնա-

ցած ու զենք վերցրածներն ընտրության երեք հնարավորություն ունեն՝ կամ միանալ բողոքի դեկավարած համադաշնությանը, կամ «Սիրիական ժողովրդավարական ուժերին» ու նրա դաշնակիցներին, կամ էլ մարտնչել կառավարամետների շարքերում:

Մյուս կողմից, սուեյցիների գլխավորած չափավոր ընդդիմությունը նոյապատվոր արձագանք չգտավ քրիստոնյաների միջավայրում. «Աշխարհական ժողովրդավարական կազմակերպությունը» (ԱԺԿ, ADO) քրիստոնեական միակ կուսակցությունն է, որ հանդես եկավ ի նոյապատ սիրիական ընդդիմության համադաշնության (չնայած վերջինս բաղաբանապես դատարկված է ու լիովին կորցրել է ազդեցությունը): Քանի որ «Աշխարհական ժողովրդավարական կազմակերպությունը» չունի իր աշխարհագրորդ, կարող է միայն խորհրդանշական դերի հավակնել: Սրան ավելանում են քրիստոնեական աշխարհագրորդայինների՝ համագործակցելու իրենց հնարավորությունները խոչընդոտող մարտավարական ու ռազմավարական գործողությունների շուրջն առաջացած սկզբունքային տարածայնությունները՝ լինել կառավարամետների՞ ճամբարում, թե՞ «Սիրիական ժողովրդավարական ուժերին» կից:

Սիրիական կառավարությունը, որոշ բացառություններով, այդ աշխարհագրորդներն անհատաբար ծավալելու անհրաժեշտություն առաջադրեց, քանի որ մեծ մասամբ կազմավորված էին քրիստոնյաների տոկոսային բարձր համեմատություն ունեցող տարածքների քրիստոնյա մարտիկներից: Պետք է հավելել նաև իրենց տարածքների հետ աշխարհագրորդայինների սերտ կապվածության շահարկումը: Նույն մարտավարությունը կիրառվեց նաև ոչ միայն վարչակարգի վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներում, այլ նաև հյուսիս-արևելքում՝ Կամիշլիի կղզյակի շրջանում:

Դրան հակառակ՝ «Սիրիական ժողովրդավարական ու-

ժերն» այլ նոդատակ է հետադարձում՝ քրիստոնեական օժանդակ միավորումներին հիմնականում օգտագործում է ոչ քրիստոնեական գյուղերն ու քաղաքները թիրախավորելու ընթացքում, այսինքն՝ «չեզոք» ուժի միջոցով փորձ է արվում մեղմել արաբ-քրդական թշնամանքը: Կարճ ասած, մինչ վարչակարգը, քրիստոնյաների օգնությամբ դիմելով, դավանաբանական խաղաթուղթն է տարզում, քրդերի գլխավորած համադաշնությունը ձգտում է, նվազագույնը, միասնականության ու համագործակցության տղավորություն թողնել:

Ընդհանուր համադատկերում դիտարկվող հաջորդ երեկույթը սոցիալական ցանցերում գործունյա մի բանի աշխարհագրորդի՝ հաղորդակցական կաղը ուժեղացնելու ճիգն է: Անգլերենով հմտորեն վարվող քարոզչական քայլերը ընդարձակում են լսարանը՝ հնարավորություն ընձեռելով բարոյական, նյութական աջակցության հասնել, երբեմն էլ Արևմուտքից կամ ընդհանրապես արտասահմանից կամավորականներ զինվորագրել:

ՔՐԻՍՏՈՆԵՎԿԱՆ ԱՉԱԿՇՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՈՎՐՈՒՄՆԵՐԸ ԻՐԱՎԵՆՈՒ

«ՆԻՆՎԵԻ ՅՈՎՏԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՎՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ» [173]

«Աշուրիական ժողովրդավարական շարժումը» 2014-ին կազմավորել է «Նինվեի հովտի դաշտոնացության միավորումները» (ՆԳՊՄ)՝ իրաքյան բանակի նախկին զենքերաւմայոր Բենհամ Աբբուշի հրամանատարության ներքո: 1979-ին, իր հիմնադրումից ի վեր, այս շարժումը Իրաքի աշուրաքաղդեական ազգայնականության միգակն է: «Նինվեի հովտի դաշտոնացության միավորումները» ղեկավարում է, որ սկզբում ջոկատը հինգ հարյուր կամավորական է ունեցել, հինգ հազարը հետո են ավելացել: Նրանք թուրք զինյալների՝ փեշմերգաների [174] կողքին մասնակցել են քաղդեական Տեսքոթա (Teskorta) քաղաքի մարտերին, ավելի գործուն են եղել Նինվեի հովտում, որտեղ նշանակալի ազդեցություն են ունեցել տարածաշրջանի քրիստոնյա ազգաբնակչության վրա: Մյուս կողմից, «Նինվեի հովտի դաշտոնացության միավորումները» ձգտում է միանալ «Քուրդիստանի ժողովրդավարական կուսակցության» (ԲԺԿ)՝ քրդերով համալրված աշուրա-քաղդեական-ասորական «ժողովրդական խորհրդին» (վերջինս սերտորեն առնչվում է ԲԺԿ-ին, այն հիմնել է ԲԺԿ-ի աշուրի-քաղդեացի դատասխանատու, Քուրդիստանի ինքնավար շրջանի կառավարության ելևմուտքի նախկին նախարար Սարգիս Աղաջանը): «Նինվեի հովտի դաշտոնացության միավորումները» շարունակում է գործել փեշմերգաների հրամանատարության ներքո ու առայժմ տեղակայված է Նինվեի հովտի հյուսիսում: Չնչին բացառություններով, «Նինվեի դաշտոնացության ուժերը» սերտորեն կառված է ԲԺԿ-ին: 500 զինյալ ունենալ հավակնող մարտախմբի գլխավորն է

Ռոմեն Յակկարիմ, ով ծագումով էրբիլի նահանգի աշուրի-ական մի քաղաքից է: «Նիմվեի ղաշտոյանության ուժերը» ըստ էության նույնդեպ ենթարկվում է փեշներգաներին ու մասնակցում «Իսլամական ղետության» դեմ մղվող կոիվ-ներին:

«ԲԱՔԵԼՈՆՅԱՆ ԳՈՒՆԴԸ»

Այս գնդի առանձնահատկությունն այն է, որ 2014-ին՝ իր ստեղծումից ի վեր, ուղղակիորեն կախում ունի «Ժողովրդական զորահավաքի միավորումներից» (շիա աշխարհագորայիններից): Այս միավորը հաշվում է մոտ հազար մարտիկ, թվաքանակը գոյացել է սուեմի ու շիա խմբավորումներից կազմված ժողովրդական զորահավաքի ուժերի միջոցով: Ընդհանուր հրամանատարը կասկածելի անցյալով բաղդադցի երիտասարդ քաղղեացի Ռայան ալ-Քիլդանիմ է: Նրան դատադատողներից ոմանք մեղադրում են, որ նա յուրացնում է հանրային նյութական միջոցներն ու քրիստոնյաներին ղատկանող հողերը, իսկ ԱՄՆ-ում անհանգստանում են, որ «Բաբելոնյան գնդում» առկա է Իրանի ձեռքը, քանի որ գնդին հովանավորում է երկրի շիայական գլխավոր զինուժը [175]. արդարև, «Բաբելոնյան գունդը» մի մասն է «Բադր» կազմակերպությունից կախում ունեցող «Ժողովրդական զորահավաքի միավորումների» («Բադրը» Իրաքում իրանյան ազդեցության հիմնական հենարանն է): Քրիստոնեական համայնման նվազման ղատ-ձառով, «Բաբելոնյան գնդի» շարքերում ներգրավված են շաբակներ, ինչդեպ նաև շիաներ: Ռազմական գործողություններ ծավալելով հատկադեպ Թել Կեփիեում (Թալ Կայֆ) (Tel Kepe, Tal Kayf), այս աշխարհագորը Նիմվեի հովիտ մուտք գործեց ազատագրումից հետո՝ մրցակցելով «Նիմվեի հովտի ղաշտոյանության միավորումների» հետ: Տեղանքի վատ իմացությունը, Իրանի հետ ակնհայտ կադերն ու շիաների հետ համագործակցությունը սահմանափա-

կում են աշխարհագորի ծավալման հնարավորությունները:

Իրաքում մնացած և նախաղատվությունը գեներին տված քրիստոնյաներն այսօր մարտնչում են երեք ջոկատներում՝ «Ասորական ռազմական խորհրդում», «Նիմվեի հովտի ղաշտոյանության միավորումներում» և «Բաբելոնյան գնդում»: Նրանք համոզված են, որ ղարտավոր են կովել հանուն տարածաշրջանի քրիստոնյաների, նրանց բնօրրանը ակնհայտ թշնամու ձեռքից ազատել:

Այս ամենը՝ առանց Իրաքի հանրահայտ Եկեղեցու օգնության: 2019-ի հուլիսին, Քաղղեական Եկեղեցու ղատրիարքը ուղերձով ղաշտոնադեպ վերահաստատում էր «Իր վերաղադությունն ու որոշակի հեռավորության ղադողանումը իրաքյան բեմահարթակում որդեպ «քրիստոնեական աշխարհագորեր» հանդեպ գալ հավակնող զինված խմբերի գործողություններից»: «Ֆիդես» մամուլի գործակալությանն ուղարկած ղաշտոնական հայտարարությունում քաղղեացիների ղատրիարքն ընդգծում էր, որ քրիստոնեական զինված խմբերի կազմավորումը մինչև իսկ «հակասում է սիրո, հանդուրժողականության, ներողամտության և խաղաղասիրության զգացումների վրա հիմնված քրիստոնեական հոգեկանությանը» [176]:

Սի կողմից քրիստոնյաների թվաքանակը Իրաքում շագրեմու կաշվի նման փոքրանում է, մյուս կողմից այս երեք զինված մարտախմբերը հայտնվում են իրենց իսկ յուրայինների հարուցած դժվարին կացության առաջ: Ձուկատների գոյությունն իսկ վկայում է դարավոր բնօրրանում հարատևելու համար ղայքարը շարունակելու քրիստոնեական կամքը, սակայն նրանք բախվում են իրենց համայնքների բացահայտ ընդդիմությանը: Չաջորդ խոչընդոտը, որին ստիղված են դիմագրավել Նիմվեի հովտի քրիստոնյաները, Սեսուղ Բարգանիի գլխավորած ԹԿ-ի շահարկումներն ու խարդավանքներն են:

Ըստ քրդական շրջանային կառավարության՝ Բաղդադի հանդեմ գերիշխող դիրք գրավելու համար անհրաժեշտ է խստորեն վերահսկել քրիստոնեական աշխարհագրո-
յիններին: Նիմվեի հովտի քրիստոնյաներին ներքին ինք-
նավարություն շնորհելու ենթադրյալ խոստումը լավատե-
սություն չի ներշնչում: Այս տարածաշրջանի քրիստոնյա-
ների աղազան անորոշության մշուշում է:

ՔՈՐԴԻՍՏԱՆԸ ՓՈՔՐԱՍԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎՊՎԱՏՎՐՎՆ

Քրդերը տարածաշրջանի բռնադատական իշխանություն-
ների հավերժական զոհերն են, առանց լուրջության ամե-
նանեծ ժողովուրդը, միակը, որ իրենց իսկ բնօրրանում
դիմագրավում են ջիհադականներին ու «Իսլամական լու-
սությանը»: Դրա համար, նախքան ամերիկացի զործա-
կիցներից լքվելը, շատ թանկ վճարեցին. զոհված մար-
տիկների թիվը տասնյակ հազարների է հասնում:

Իրենց գերակայության ներքո շրջաններում քրդերը ղար-
ծենում են, որ փոքրամասնությունների լուրջագրաններն
են: Քրիստոնյաների թվաքանակը հույժ նվազած Բաս-
րայի, Բաղդադի և Մուսուլի փոխարեն հոյակերտ եկեղե-
ցիներ են հառնել Էրբիլում, Անկաուայում (Ankawa) և Նիմ-
վեի հովտում: Այս շարքում վերջինը 2019-ին Էրբիլում
օծված հայկական եկեղեցին է:

Քրդերը շատ շուտ հասկացան քրիստոնեական հաղթա-
թղթի կարևորությունն ու այն դարձրին քարոզչության
եական կռվան, որոշեցին հավատացնեն, թե իրենց երա-
զած Քուրդիստանը հանդուրժողականության ու համա-
կեցության օրրան կարող է դառնալ Իրաքի հալածված բո-
լոր ազգությունների ու հարանվանությունների համար:

Իրոք, Իրաքյան Քուրդիստանը Դորդանանի հետ լուրջայն
հիմնական աղաստարան է դառնում Իրաքից անդարձ հե-
ռացած քրիստոնյաների ու եզդիների վերջին վերադարձ-
ների համար: Նախադեպում հանդիսացող, անկա-
խության ձգտող քրդական այդ ինքնավար շրջանը փոք-
րամասնություններին աղախովել է քաղաքական ներկա-
յացուցչություն, իրավունքներ և անվտանգություն:

Լրագրողները, լինեն աջակողմյան դաշտակալներ, թե արմատական ձախակողմյան, ոչ առանց որոշ քննարկանության արտահայտել են իրենց հիացմունքը բուրդ կանանց նկատմամբ, որոնք, վարսերը քանոն, ժողիտը շրթներից, մարտնչում են «Իսլամական լեռնային» շիաականների դեմ: Նույնիսկ դարբերականների առանձին համարներ են նվիրվել քրդուհիներին: Գերմանամետ միջավայրում լրագրողները, խոհագիր Բեռնար-Անրի Լևիի գլխավորությամբ, փորձել են Քրդական դատը դարձաբանել ու «լուսաշող իսլամի» շլացուցիչ դատկեր են ստեղծել: Եթե հավատալու լինենք այդ կանխակալ հրատարակումներին, Արևմուտքի դաշնակիցներից անթիվ անգամ դավաճանված քրդերը շիաական բարբարոսության դեմ քաղաքակրթության վերջին դատմեջն են: Քաղաքական տարակարծությունը խախտում է նման միահամուտ հիացումը: Եթե ֆրանսիացի դեկավարները այդ նույն դատաճառով չեն սատարում քրդերին, նշանակում է տառադում են անբացատրելի կարճատեսությամբ, որին ավելանում է, ցավալիորեն, դատմության չիմացությունը:

ԱՐԱԳԸՆԹԱՑ ՔՐԴԱՑՈՒՄ

Նամակային բացիկի հակառակ կողմը անհամեմատ անհրաժեշտ դատկեր է դարձում: Որդես խաղաղության ու բարգավաճման նավահանգիստ ընկալվող առիթնող էրբիլը հակադրվում է ողբերգականորեն հայտնի Գալաթային, որտեղ՝ Իրաքում և Միջին Արևելքում սալաֆական շիաականության այդ բնօրրանում, Սադդամ Գուսեյնի գործակալները քիմիական զենք գործադրեցին իրենց իսկ խաղաղ բնակչության դեմ:

Արևելյան քրիստոնեության բնօրրանում, ինչպես նաև Գալաթայի եզրիների շրջանում, քրդերին համարում են իրենց ժողովրդի բնաջնջման անգութ դահիճներ: Քուրդ ավատա-

դետերը, հավատացյալ չլինելով հանդերձ, երկար ժամանակ շահարկել են թուրք-քրդական մուսուլմանական եղբայրությունը և կրոնը համարել են հիմնարար տարր, այն դեպքում, երբ հայտնի է նույն բուրդ ժողովրդի ներքին ծայրահեղ մասնատվածությունը:

Քրիստոնեական համայնքները չեն մոռացել համիդիե հեծելազորների [177]՝ հայերի 1894-1896 թվականների դահիճների արյունոտ մախճիրները: Նրանց մերօրյա հետնորդները, որպես գյուղերի դաշտակալներ [178] աչքի ընկան ՔԲԿ-ական զինյալների դեմ հաշվեհարդարներում: Քրդերը ջանասիրաբար մասնակցել են թե՛ 1915-ի հայաստանությանը և թե՛ կանանց ու երեխաների առևանգմանը, որոնց հաջորդել է բռնի իսլամացումը:

Երկու անգամ՝ 1843 և 1846 թվականներին, բուրդ ենիր Բեդրիսան բեկը դարձավ այն սղամդի մեղսագործը, որը զարհուրեցրեց համայն աշուրի ազգաբնակչությանը:

Թեև բուրդ քաղաքական առանձին դաշտակալներ կամ քաղաքացիական հասարակության որոշ դեմքեր անհատապես ընդունել են իրենց ժողովրդի դատասխանատվությունը 20-րդ դարասկզբին հայ, աշուրի-քաղղեացի և ասորի ժողովուրդների բնաջնջման մեջ, այնուամենայնիվ, հակաքրիստոնեական հալածանքները Անատոլիայում չեն դադարել: 1980-1990-ական թվականներին և նույնիսկ բուրդի վերջերս Թուր Աբիդինի կամ Մարդինի բնիկների՝ հատուկեմտ մնացած քրիստոնյաների կույսերի առևանգումները, հողատերերի սղամությունները, տարբեր բնույթի բռնաճնշումները սովորական առօրյա են, ընդ որում Ս. Գաբրիելի վանքի շրջակա գյուղերը արդեն վաղուց իրենց բուն բնակիչներից դարձվել են: Գալաթայի երկու կրակի միջև՝ Գալաթայի լեռնադարի աշուրա-քաղղեական գյուղերի քաղղեացիները ևս հեռացան ՔԲԿ-ի զինյալների գործունեությունը սաստկանալուն դեմ: Մնացողները մին-

չև հիմա կրում են միաժամանակ՝ թե՛ քրդերի և թե՛ թուրքական բանակի՝ այրած հողի և շորթումների բաղաբաղանուծյան հետևանքները:

Ինչ խոսք՝ ի տարբերություն թուրքերի, քրդերն իրենց բռնաճնշումների ցեղասպանական բնույթը չեն վիճարկում, չնայած շատ-շատերը իրենց մեղավորությունը չեն ընդունում, թաքնվում են բնաջնջումը հրահրող Օսմանյան Պետության միակ դատասխանատվության հետևում:

Իրաբուն, սալաֆական ջիհադականների կազմավորումն ու հզորացումը և 2003-ի ներխուժումը նոյաստեցին «ալ-Քայիդայի» քրդական թևի՝ «Անսար ուլ-իսլամի» ինքնահաստատմանը: 2001-ին քուրդ ջիհադական քարոզիչ Լաջնուդին Ահմադ Ֆարաջի (կոչեցյալն Սալա Ֆաթեյ Կրեկար, նաև Սոլլա Կրեկար) (Mala Fateh Krekar, Molla Krekar) սկզբնավորած այս սալաֆական շարժման կորիզը աֆղանական դատերազմի քուրդ նախկին մասնակիցներն եղան: Շարժումն օգտվեց Օոցի դատերազմից հետո Սադդամ Յուսեֆի վարչակարգի թուլացումից ու իր գլխավոր գորակայանը հիմնեց Իրաքյան Քուրդիստանի հարավ-արևելքում: 2002-ին «Անսար ուլ-իսլամը» ադաստան տվեց «ալ-Քայիդայի» թիվ 2-ին՝ Աբու Սուսեբե ալ-Չարբաուիին, ինչը նոյաստեց կազմակերպության հզորացմանը: «Անսար ուլ-իսլամը» Ուսամա Բեն Լադենից [179] ստացավ 300.000 ու 600.000 դոլար կանխիկ գումարներ, որոնք հատկացրեց գորավարժության ու դարենավորման ամհրաժեշտ միջոցներին: Միջազգային չափանիշով ջիհադականության երկրորդ սերունդ համարվող այդ շարժումը, տվյալ դասից սկսած, հավատարիմ է մնում ԴԱԻՇ-ին: Սեկ խոսքով, կարելի է ասել՝ «քրդական բացառիկություն», որդես այդդիսին, գոյություն չունի: Կենցաղի ու բարքերի բուռն արևմտականացումից անակնկալի եկած քուրդ երիտասարդության մի մասը տեղի տվեց այդ՝ առաջին հայացքից աննկատ, իրականում չափազանց բացահայտ

արմատականացման ահազանգի առաջ: Քրդական ազգային ինքնավարության դեմ ԴԱԻՇ-ի մղած դատերազմը, չնայած թաքցնելու ճիգերին, մերթընդմերթ բաղաբաղական դատերազմի էր վերածվում, ինչդեռ դատահեց Կոբանիի հոչակավոր ճակատամարտի այն դրվագում, որտեղ ջիհադական քրդերը առաջնագծում մարտնչում էին ՔԲԿ-ի ու «ժողովրդավարական միություն կուսակցության» եղբայր-թշնամիների դեմ: Ըստ քուրդ հետազոտող Ադել Բակաուանի (Adel Bakawan)՝ 5 միլիոն բնակչություն ունեցող Իրաքյան Քուրդիստանը «Իսլամական ղեկավարությանը» առնվազն երկու հազար ջիհադական է մատակարարել [180]:

Շուտով, Իրաքյան Քուրդիստանում, քրիստոնյաների առանց այն էլ ծանր վիճակը ծայրակետին հասավ: 2017-ի սեպտեմբերի 25-ին, երբ տեղի էր ունենում Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեն, «Աշուրիների եվրոդական համադաշնությունը» հրադարակեց վերլուծաբաններ Ռեյն Յաննայի ու Սաթեու Բերբերի զեկուցագիրը, որը որքան ծավալուն, նույնքան էլ համոզիչ էր ինչդեռ ինքնավար շրջանի, այնդեռ էլ Լիմվեի հովտի աշուրի-քաղղեացիների նկատմամբ ՔԲԿ-ի որդեգրած կեղեքչական բաղաբաղանության վերաբերյալ: Չեկուցագրում հեղինակները անդրադառնում են նաև աշուրիների նկատմամբ ինքնավար շրջանի կառավարության գործադրած լուրջ իրավախախտումների մտահոգող աճին: Դրա վկայություններն էին աշուրիների հողերի հետևողական յուրացումը Լիմվեի հովտի իրենց բնօրրաններում, ինչը տարածաշրջանի ծրագրավորված բռնակցման բաղկացուցիչ մասն է: Այս միտումն զգալի դարձավ հատկապես Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության 2017-ի հանրաքվեի կազմակերպումից հետո: Չեկուցագիրն անդրադառնում է այնդիսի հարցերի, ինչդիսիք են ընտրակեղծիքները, հողատարածքների հափշտակումները, ժողովրդավարությամբ ընտր-

ված ներկայացուցիչների մերժումն ու նրանց փոխարինումը ՔԺԿ-ի լոպտահական անդամներով, ինչդեռ նաև կուսակցության ինքնահամայրման ռազմավարությունն ու հովանավորչական համակարգը [181]:

ՔԺԿ-ի աղափոխության ուժերը խիստ քննադատության են ենթարկվում նաև մարդու իրավունքները խախտելու համար: 2015-ին կուսակցության տեղական անվտանգության ուժերը կուսակցության դեմ հողվածներ հրադարակելու համար ձերբակալեցին ու կալանավորեցին քաղաքական գործիչ Քամալ Սաիդ Կադիրին: Դրա համար նա 30 տարվա բանտարկության դատադատվեց: Որոշ գործիչներ լղվում են, որ Իրաքյան Քուրդիստանում «հարմար լուծում կամ համադատասխան կրթություն ստանալու համար» անհրաժեշտ է քրդական կուսակցությունների անդամ լինել: ԱՄՆ-ի Պետական դեմոկրատիայի գեկուցագրից մեջբերում կատարելով, փաստաթուղթը հավաստում է, որ քրդական իշխանությունները իրավագրվում և կտտանքների են ենթարկում հյուսիսի ազգային փոքրամասնություններին, այդ թվում՝ թուրքմեններին, սուեմի արաբներին, քրիստոնյաներին ու շաբակներին: Չաճախակի երեվոյթներ են այդ փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների դատական կարգով ձերբակալությունները: Սրանց ղեկավար է հավելել շարունակական ճնշումները փոքրամասնությունների կրթարանների վրա, դասավանդման լեզուն բացառադեմ քրդերենը լինելու դարտադրանքը: Կիրկուկում մնացած քրիստոնյա փոքրամասնությունները «արաբների ու թուրքմենների նման հալածվում են քրդական անվտանգության ուժերի կողմից»:

Քրիստոնյա աշուրիները 1998-1999 թթ. էրբիում բազմաթիվ ուժեղացումների թիրախ դարձան, սակայն քրդական իշխանությունները հետաքննություններն անհետեվանք թողեցին: Տարածաշրջանում քուրդ ահաբեկիչների դավադիր գնդակից ընկած քրիստոնյա լոպտոնյաների

ցանկը երկար է: 1993-ին բոնարարքի գոհ դարձավ «Աշուրիական ժողովրդավարական շարժման» ակնառու դեմքերից մեկը՝ Ֆրանսիս Յուսեֆ Շաբոն (Francis Yousef Shabo): ՔԺԿ-ի հանրածանոթ անդամ ահաբեկիչը ամենակիմ կաշկանդած չէր թվում, ազատ-համարձակ շրջում էր: Քուրդ ազգայնականների ձեռքով սղանված մյուս աշուրի անձանց թվում հիշատակելի են ՔԺԿ-ի քրիստոնյա առաջնորդ Ֆրանսո Չարիրին (Franso Hariri), ում ահաբեկեց «Անսար ուլ-իսլամի» մի իսլամական զինյալ և Մարգարետ ժորժ Շելլոն (Margarit George Shello)՝ փեշմերգայի առաջին կանանցից մեկը (սղանված է 1969-ին): Տարօրինակն այն է, որ զոհերի մեծ մասն սղանվել է քուրդ ղեկավարների հետ իրենց ունեցած մտերմական հարաբերություններից անկախ:

Դժգոհության մի այլ լուստձառ է աշուրի-քաղղեացիներին լուստկանող հողերի բոնախլումն ու զավթումը: Երբ վերջիններս իրենց արղարացի լուսահանջներն են ներկայացնում, քրդերը նորանոր օրենքներ են հողինում օրինական տերերին սեփականությունից զրկելու համար:

Քուրդիստանի ինքնավար շրջանում, ինչդեռ նաև Սիրիայի հյուսիս-արևելքում, քրիստոնյաները դժգոհում են դղրոցական ծրագրերի քրդացումից: Աշուրիները բողոքում են, որ մինչ քրդական ուսումնական հաստատությունները նյութաղես շատ լավ աղափոխվում են, իրենք գործնականում ոչ մի օգնություն չեն ստանում: Աշուրիները դժգոհում են նաև այն բանից, որ քրդերը դղրոցական ձեռնարկները խեղաղություն ու կեղծում են՝ ավանղական քրիստոնեական անունները փոխարինելով քրդականներով: Երբեմն, քուրդ հեղինակների կողմից լուստմության վերաշարղրումը ծայրահեղ չափերի է հասնում. դասագրքերի հեղինակները որոշ աստվածաշնչյան կերղարների քրդական ծագում են վերագրում:

«ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՎԱԿԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ»

ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՉՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՆԱԿԱՐԳԸ

Ըստ «Աշուրիների եվրոպական համադաշնության» զեկուցագրի՝ ՔԺԿ-ն փոքրամասնություններից ներկայացուցիչներ ընտրելու ու նրանցով ինքնահամալրվելու քաղաքականություն է վարում՝ նրանց անունները կուսակցության ցուցակում ներկայացնելու և կարևոր դաշտոններում առաջադրելու համար: Երկրորդ փուլը այդ նույն անձանց ծառայեցնելն է իր քաղաքական օրակարգերին, միաժամանակ դարձնելով, որ կառուցվող հանդիսանալու կուսակցության ու իրենց կրոնակիցների միջև՝ այսինքն իրենց արևմտյան գրուցակիցների մոտ «օգտակար աղուշի» դեր խաղան:

Հետադարձելով Նինվեի հովտի բռնակցման ծրագիրը, քուրդ դաշտոնյաները երկդիմի ռազմավարություն են վարում, դիմում են ինքնահամալրման ու դարձադարձության: Քուրդ դաշտախանատուները հովանավորչության միջոցով շահում են առանձին աշուրի-քաղդեսցի ցեղախմբերի ու քաղաքական առաջնորդների վստահությունը, որով և սադրում են տվյալ համայնքի դաշտակալին: Հովանավորչության համակարգը հովանավորյալին աղաչում է կանոնավոր եկամտով, որը հաճախ «կուսակցական աշխատավարձ» է կոչվում: Տվյալ անձանց դաշտակալությունն է դառնում համայնքի ներսում, հրադարակայնորեն կամ անհատապես, դրվատել ու հավանության արժանացնել ՔԺԿ-ի գործունեությունը: Հույժ կասկածելի արդյունավետություն ունեցող նման ռազմավարության դաշտակալ, փոքրամասնությունների միջավայրում նախ անվստահություն է առաջանում կրոնական ու քաղաքական ղեկավարների օրինականության նկատմամբ, հոգևորականներն ու աշխարհիկ գործիչները հավասարապես սկսում են համարվել «հերձվածողներ», համայնքի ներսում հետզհետե

արմատավորվում են հուսախաբությունն ու իրենց իսկ առաջնորդներից լքված լինելու զգացողությունը:

Հովանավորչության այս քաղաքականության մի այլ օրինակ է Նինվեի հովտի քաղաքապետական խորհուրդների ամրամնների ու քաղաքապետների փոխարինումը ՔԺԿ-ի վստահությունը վայելող, հաճախ որևէ փորձառությունից զուրկ անձանցով: Բնորոշ օրինակ է ՔԺԿ-ի երիտասարդ աշուրի անդամ Լարա Յուսեֆը, ում շնորհիվ Ալքոշի (Al-qosh) քաղաքապետի դաշտոնը: 2017-ի ամռան ընթացքում կուսակցությունը դաշտոնանկ արեց Նինվեի հովտի երկու կարևոր քրիստոնեական քաղաքների քաղաքապետերին՝ Ալքոշի Ֆայեզ Աբեդ Չահվարեին (Faiez Abed Jahwareh) ու Թել Կեփիեի (Թալ Կայֆ) Բասիմ Բելլոյին (Basim Bello): Այս դաշտոնանկությունները հասկանալի են դառնում Նինվեի հովտի բռնակցման ծիրում:

Քուրդիստանի ինքնավար շրջանի իշխանությունները կարողացան օգտվել անգամ 2014-ի ամռանը հովիտ «Իսլամական ժողովրդական» ջիհադականների ներխուժումից: Սուսուլից կախում ունեցող քրիստոնյա դաշտոնյաներն ու ժողովրդի ընտրյալներն ստիպված եղան հեռանալ ՔԺԿ-ի ազդեցության տակ գտնվող գոտի՝ Դոհուկ, որի հետևանքով մեկընդմիջտ կտրվեցին իրաքյան կենտրոնական իշխանությունից: Վարչական միջոցների դիմելու այս կերպը, որի նպատակը ընդդիմության ծայրը խլացնելն էր, ի հայտ եկավ նաև Նինվեի նահանգապետարանից կախված Սինջարի տարածքում: Այս շրջանում տեղակայված իրաքյան ուժերը հաճախ գլխավորում էին ՔԺԿ-ին հավատարիմ բրդեր, ինչը կուսակցությանը հետագայում հնարավորություն ընձեռեց տեղում աղաչվել փեշմերգայի ու Ռոժավայի անվտանգության և ստիկանության ուժերի՝ Սսայիշի ներկայությունը: Վերջիններս ձևավորվել էին քաղաքացիական դաշտերի ընթացքում՝ 2012-ին ու կառվել «Քրդական ժողովրդավարական միություն» կուսակցության հետ:

Սիմջարում ուղղակի և քաղաքական մեծ գերակայություն առաջադրելով, ՔԺԿ-ն առանց ընտրություն անցկացնելու էլ կարող էր տեղական կառավարման ղեկավարներում տեղավորել յուրայիններին: ԴԱԻՇ-ի ձեռքից ազատվելուց քիչ անց Սիմջարը դուրս մնաց Նիմվեի տեղական կառավարության վերահսկողությունից, չնայած հովիտը մնում էր մույն մահազառեցության մյուսական առաջնությանն առաջադրված շրջանակում:

Կենտրոնական կառավարության իրավասության մերթք գտնվող շրջաններ ՔԺԿ-ի յուրայինների ներթափանցումը, քաղաքային խորհուրդների մերթքին քայքայումը, կամայական ղեկավարման մեթոդներն ու կարևորագույն ղեկավարներում կուսակցության անդամների նշանակումը առանց խորհրդակցության, զանազան ինքնահամալրումները ուղղված են Նիմվեի հովտի ուղղակի ու վերջնական բռնակցմանը...

ԵԶՂԻՆԵՐԻՆ ԶՈՒՆԵԼ ԵՎ ՕԳՏԱԳՈՐԾԵԼ

Եթե աշխարհները ավել կամ ավելի հաջողությամբ դիմադրում են քրդական ուժերի՝ Նիմվեի հովտը բռնակցելու, եզդիներն անհամեմատ անօգնական են: Խնդիրն այն է, որ նրանք քրիստոնյաներին համահավասար էթնո-դավանական կարգավիճակ չունեն: Ըստ քուրդ ազգայնականների ղեկավարման տեսակետի, եզդիները քրդերի մեջ ձուլված են, միմյանց այդ համայնքը անեն կերպ ձգտում է ինքնավարության ու ազատագրության:

Լինելով քրդախոս՝ եզդիները մախադատությունը տվել են ինքնամեկուսացման ու ինքնահամալրմանը, մի կարգավիճակ, որն ամբողջովին քայքայել է համայնքային կառավարման ավանդական կառույցները (ցեղապետեր, հոգևոր առաջնորդներ և մտավորականներ): Դրա հետևանք

քով, եզդիները գրեթե զրկվել են իրենց խնդիրները բարձրաձայնողներից: Ու չնայած եզդիները Քուրդիստանի ինքնավար շրջանի խորհրդարանում ներկայացուցիչներ ունեն (քուրդ էլ ՔԺԿ-ի անդամ), քուրդ ղեկավարները նրանց վերաբերվում են գիշողանտությամբ: Որդես փոխհատուցում՝ եզդի ղեկավարները ՔԺԿ-ի նկատմամբ համայնքի մերսում հնչած դժգոհություններին լուրջությամբ էին արձագանքում երկար ժամանակ:

Դրան հակառակ, աշխարհական անկախ կուսակցությունների գոյությունը ճնշումներին անհամեմատ արդյունավետ դիմադրություն հնարավորություն ընձեռեց աշխարհներին, միմյանց Քուրդիստանի ինքնավար շրջանի կառավարությունը եզդիներին արգելում է դավանաբանական հիմքով կուսակցություններ ստեղծել՝ ելնելով այն դրույթից, որ քուրդ եզդիները քրդեր են, ուստի, եթե ուզում են խորհրդարանում ներկայացուցիչներ ունենալ, ղեկը է անդամակցեն գոյություն ունեցող քրդական կուսակցություններին: Տարօրինակն այն է, որ այդ մույն խորհրդարանում հավասար հիմունքով իրենց ներկայացուցիչներն ունեն քրդական իսլամական երեք կազմավորումներ՝ այն մույն ղեկավարներով, որ ղեկավարում են եզդիները...

Խուսավարելու հնարավորությունից ու քաղաքական գործունեությունից զրկված Սիմջարի եզդիները, որոնց ՔԺԿ-ի ուղղությամբ չէին էլ արժանացրել, հայտնվեցին վաղանցիկ «Բարեփոխության ու առաջընթացի շարժման» մեջ, որը փորձեց կառուցել հաստատել ուղղակի Բաղդադի կենտրոնական իշխանության հետ և դաշնային խորհրդարանում աթոռ ունեցավ: Ամբողջ աշխարհն է հիշում եզդի կին ղեկավարներին և իրենց արձագանքները, ով Իրաքի խորհրդարանում 2014-ի ամռանը գործընկերներից խնդրում էր հանդես գալ «Իսլամական ղեկավարության» ջիհադական հավանությունների դեմ: Ավելի քան տասը տարի ՔԺԿ-ն դաժանորեն ճնշեց «Բարեփոխության ու առաջընթացի

շարժումը», չվարամեց անդամներին սղառնալ, վիրավորել, նույնիսկ ձերբակալել: Երբ ՔԺԿ-ի փեշմերզաները հետ գրավեցին Սիմջարը, «Բարեփոխության ու առաջընթացի շարժումը» դադարեցրեց իր գործունեությունն այդ տարածաշրջանում:

Ամեն դեպքում եզրիների ու Բարզանիի «Քուրդիստանի ժողովրդավարական կուսակցության» միջև շփման եզր կա: Կուսակցությունը քաղաքական մղատակներով ամեն կերպ շահարկում է ԴԱԻՇ-ի՝ 2014-2016 թվականներին եզրիական համայնքը բնաջնջելու ծրագիրը: 2017-ին Քուրդիստանի ինքնավար շրջանի վարչապետ Նեչիրվան Բարզանին որսաց զոհերին հիշատակելու հնարավորությունը՝ Բաղդադին մեղադրելու համար, ընթացքում մոռանալով ՔԺԿ-ի փեշմերզաների դատասխանատվությունը 2014-ի ամառվա իրադարձություններում, եզրիների անլուր ամեծքներն իրենց դավաճանելու համար:

Հետզհետե ակնհայտ է դառնում, որ քուրդ հեղինակություններն անձնական մղատակների համար շահարկում են փոքրամասնությունների տառադանքը: Միշտ կրկնվում է նույնը՝ Նինվեի հովտի քաղաքապետերին ահաբեկում են, սղառնում, ձնշում, որդեսզի իրենց համայնքներում սատարեն հանրաքվեին: Այս հարկադրական ռազմավարությանը զուգահեռ, հանրային հարաբերությունների առանձնահատկությունները, Քուրդիստանի ինքնավար շրջանի կառավարության անդամների շահախնդրային գործունեությունը ակնհայտ են դարձնում ՔԺԿ-ի քուրդ դատասխանատուների հնարագիտությունը՝ հենց որ հարկ է լինում եվրոդական ու ամերիկյան լսարաններին ներկայացնել իրենց փոքրամասնությունների իրավիճակը:

ՈՐԺԱՎԱՅՈՒՄ «ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱԴԱՆՆՈՒԹՅԱՆ» ՓՈՐՁՈՒԹՅԱՆԸ ՍԱՏՆՎԱԾ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԸ

Հարևան Սիրիայում, ՔԲԿ-ի աջ թևն եղող «ժողովրդավարական միություն կուսակցության» (ԺՄԿ, PYD) քրդերը իրենց տարածքը դաժնում են երկաթյա բռունցքով: Համակված անհիշխանականության դատարանքային, սեփական մեկնաբանությամբ՝ ժողովրդավարական համադաշնությունն առաջադրում է մի աննախադեպ համակարգ՝ քրդական համայնքայնությունը: Բանտախցում Աբդուլլահ Էռջալանի [182] (Abdullah Öcalan) մշակած տեսության վրա հիմնված համակարգը շարժման հասարակական ու գաղափարական հիմքն է: Ըստ արգելափակված գլխավոր առաջնորդի խնկարկունների՝ խոսքը ՔԲԿ-ի սառեցրած մարքսիզմ-լենինիզմը շրջանցելու, ազգ-դեմոկրատիայի մերժումը մասին է՝ այն որոշակի տրամաբանության շրջանակում, որն ակնհայտ է դարձնում քրդական աշխարհաբաղաքական մտայնությունը, միաժամանակ՝ ազգայնականության բոլոր դրսևորումները: Մի խոսքով՝ սահմանվում է «ազատական քաղաքապետականությունից» [183] սերող հավաքական բնույթի ժողովրդավարական մոր ծրագիր, որը տեղերում դիտի իրականանա ներիկացի նեոմարքսիստ ու քաղաքական բնադաժողան Մյուրեյ Բուկչինի (Murray Bookchin) ժամանակին առաջադրած ձևով: Քուրդ հեղափոխականները սնվում են նաև ներշնչանքի մի այլ աղբյուրից՝ Մեքսիկայի գաղատապականների [184] ինքնավարության փորձառությունից:

2005-ին ՔԲԿ-ի ընդունած ժողովրդավարական համադաշնության ծրագիրը որդեգրեց նաև նրա սիրիական թևը՝ «ժողովրդավարական միություն կուսակցությունը»՝ նախքան 2012-ին Սիրիայի հյուսիսը քրդական վերահսկողության ներքո անցնելն ու քրդական ինքնավարության հաստատումով գործնական կիրառություն ստանալը: Խոս-

քը Ռոժավայի մասին է: Ու միմչ ակնհայտ է դառնում, որ իրականում ժողովրդավարության լուրջ արձագանքը, դավանանքների ու ազգությունների համակեցության գեղը խաղաղ ընթացքով չի հոսում, «ժողովրդավարական միություն կուսակցության» անդամները, թուրք ընդդիմադիրներին վտարելուց հետո, երկաթյա բռունցքով են լուրջ հարձակումներ անում իրենց կանտոնները: Նրանք իրենց հիմնավորված տարածքներում համընդհանուր վերահսկողություն սահմանելու հույս են փայփայում և չեն էլ մտածում քաղաքական բազմակարծություն հաստատելու կամ «Ափո»-ի (Արդուլա էռջալանի անվան փաղաքշական ձևն է) գաղափարակիցների նվիրական լուրջ արձագանքներին համադատասխանող ծրագիր մշակելու մասին:

Բարձրագույն «Քուրդիստանի ժողովրդավարական կուսակցությանը» միացած քաղաքական ուժերը փոքրամասնություններից առաջ են համադատասխան միջոցների դիմում: Հատկապես Ռոժավայի կանտոններում հաստատված «ժողովրդավարական համադաշնության» ինքնակառավարման վարչաձևը բախվում է այլ, ավելի վարկաբեկիչ իրականության՝ իշխող կուսակցության կողմից հասարակությունը աստիճանաբար միատարր դարձնելուն: Այդ կուսակցությունը ձգտելով միաժամանակ իշխանության, որոշ թուրք տարրերի «Իսլամական լուրջության» գիրկն է նետում: 2015-ի հոկտեմբերին հրադարարկված 32 էջանոց զեկուցագրում «Միջազգային ներում» (Amnesty International) հասարակական կազմակերպությունը բազում փաստաթղթեր է հայթայթել, որոնք վկայում են բռնի տեղահանությունների, տների ավերման, ՔԲԿ-ի սիրիական թևի՝ «ժողովրդավարական միություն կուսակցության» գլխավորած ինքնավար վարչակարգի սադրած այնուհետևի բիրտ գործողությունների մասին, որոնք «դատաբար հանցագործություն» են որակվում: Չեկուցագիրը վավերագրում է նաև «հազարավոր խաղաղ բնակիչների բռնի տեղահա-

նումը, որն ուղեկցվել է «ժողովրդավարական միություն կուսակցության» վերահսկողության տակ գտնվող գյուղերի հիմնովին ավերումով»: Ռոժավայի ինքնակառավարման վարչակարգը առաջին անգամ հայտնվում է մեղադրյալի աթոռին, իսկ դա միջազգային հանրությանը բնավ չի հուզում: Լուրջան մատնվում են նաև այլ իրողություններ, օրինակ՝ քրդական «ժողովուրդների լուրջության միություն» կողմից աշուրի առաջնորդ, «Խաբուրի լուրջության միություն» աշխարհագրորի հրամանատար Դավիդ Անտար Ջինդոյի սղանությունը 2015-ին: Նա ու նրա օգնականը հայտնվել էին ահաբեկիչների ծուղակում: Օգնականը վիրավորվել էր և աղաքինվելուց հետո վկայել էր իրողությունը:

Օրեցօր ծանրանում է ճնշումը Ռոժավայի ոչ-թուրք բնակչության վրա: Հանրությանը որդես Սիրիայի քրդերի մայրաքաղաք ներկայացվող Կամիշլի քաղաքը նույնպես աշուրիների հնամյա օրրանն է: Այստեղ դարձյալ, նոր իշխանության լուրջադրած լուրջաններից բացի ուրիշ բանի մասին խոսք չի կարող լինել: Ռոժավայի չտեղահանված հայ և ասորի համայնքներին մտահոգում է «ժողովրդավարական միություն կուսակցության» վարած մշակութային ծուլման քաղաքականությունը: Սույն քաղաքականության հետևանքով սեփականագրվում են որոշ համայնքային շինություններ (վարժարաններ, ակումբներ...): Ռոժավայի՝ սիրիական վարչակարգի հովանավորյալ համարվող քրիստոնյա փոքրամասնությունները չեն կարողանում ձերբազատվել օսմանյան «միլլետի» տրամաբանությունից: Ամեն դեպքում, ընդդիմություն ձևավորվում է: Աշուրիական շարժումները, օրինակ՝ «Աշուրիական ժողովրդավարական կուսակցությունը» (ԱՄԿ) բնադատել է Ռոժավայի իշխանություններին, որոնք այդ ժամանակ ուղղորդում էին հյուսիսային Սիրիայի քրդերը: Կուսակցության նախագահը՝ Նինոս Իշոն (Ninos Išo) 2014-ի տարեկա-

քին հայտարարել էր. «Տրամաբանական չէ թույլ տալ, որ բնակչության 30%-ը (այսինքն՝ քրդերը) իշխի մնացած 70%-ին (արաբներին ու աշուրիներին)» և «Քրդական քաղաքական խմբավորումները ղեկավարում է համակերպված իշխանության արդար բաժանմանը» [185]: Չանգակի նույն ձայնը հնչեցրեց շահախմբային, Լիդերլանդներում հիմնված «Արամեացիների համաշխարհային խորհրդի» նախագահ Ջոնի Մեսոն (John Messo): Սակայն ասորական սփյուռքը նրա տագնապին չարձագանքեց: Երբ դատադարտվեց Ժնևի խաղաղության բանակցություններին Սիրիայի փոքրամասնությունների ինքնուրույն մասնակցելու արգելքը՝ «Ժողովրդավարական միություն կուսակցությունը» փորձեց յուրովի ահաբեկել ու սղաոնալ իր վերահսկած շրջանների քրիստոնյաներին: Չմայած Ռոժավայի քաղաքական տարբեր կառույցներում ներկայացված լինելուն, աշուրիները, քրդերի հետ համեմատած, շատ քիչ իրավունքներ ունեն: Բոլոր կարևոր վճիռները կայացնում են ՔԲԿ-ի սիրիական թևի քուրդ ղափախաձաձառուները:

2018-ի օգոստոսին, Յասակեի քահանաների համախմբումը հանդես եկավ միասնական հայտարարությամբ՝ դատադարտելով շրջանի եկեղեցիների ու քրիստոնեական դպրոցների նկատմամբ ասայիշների գործադրած ոտնձգությունները, ինչդեպ նաև ԴԱԻՇ-ի հալածանքների զոհ քրիստոնյաների, մասնավորապես՝ աշուրիների ունեցվածքը դատական կարգով բռնագրավելու փորձերը, որից հետո քուրդ զինյալները, աշուրի հանցակիցների օգնությամբ, նրանց վտարում են իրենց բնօրրաններից:

Ռոժավայի քրիստոնյաներին հուզող հաջորդ հարցը, ինչդեպ 2008-ի օգոստոսի զեկուցագրում նշում է «Մարդու իրավունքների դիտարան» (Human Rights Watch) [186] հասարակական կազմակերպությունը, քրդական «Ժողովուրդների ղաշտադաձաձառության միության» փախստականների

ճամբարներում առաստանած քրիստոնյա երեխաների գաղափարախոսական մշակումն է, հատկապես՝ քրիստոնեական ուսումնական հաստատություններին տեղական ղեկավարության ղաշտադաձառած քրդերեն ծրագրերով առաջնորդվելու ղաշտադաձառքը, այն դեպքում, երբ, ընդհանուր առմամբ, Սիրիայի կրթության նախարարության ծրագրերը դեռևս կիրառվում են: 2018-ի սեպտեմբերին քրիստոնյաների ու քրդերի միջև լարվածությունը բարձրակետին հասավ՝ ղաշտադաձառող գաղափարախոսությանը հակադրվող ուսուցիչներին ղաշտոնագրվելու ղաշտադաձառով: 2018-ի օգոստոսին դրան նախորդել էր իշխանությունների՝ ալ-Մալիքիյայի, Կամիշլիի, Դըրբասիյեի և Յասակեի հայկական ու Դամասկոսում ասորի ուղղափառ ղաշտադաձառանին կաղված ասորական մասնավոր դպրոցները կամայականորեն փակելու գործընթացը՝ քրդական կրթական ծրագրով ղաշտադաձառվելու անհեթեթ ղաշտադաձառությամբ: Խոսքը վերաբերում էր Սիրիայի կրթության նախարարության հաստատած ծրագրով ղաշտադաձառող դպրոցներին: Մասնավոր դպրոցները փակվելու առաջին ալիքը, - որին հիմնականում զոհ գնացին սուեմի արաբների դպրոցները, - վրա էր հասել դեռևս 2017-ի հուլիսին և մեծ լարում առաջացրել կառավարամետների ու քրդերի միջև:

«Ժողովրդավարական միություն կուսակցության» վարչական հրահանգով, փակվելու սղաոնալիքով, Ռոժավայի քրիստոնյաները ղաշտադաձառ էին իրենց եկեղեցիներն ու դպրոցները «վերագրանցել» քրդական համադաձառախան իշխանությունների մոտ: Դա առնչվում էր մոտ 7000 աշակերտի, որոնց ուսումնառությունն ընդհատված էր ու կախված էր քրդական իշխանությունների քմահաձույթից: «Վշուրիական ժողովրդավարական կուսակցությունը» ընդվզեց «ահաբեկելու» այդօրինակ քայլերի դեմ և Ռոժավայի իշխանություններին դատադարտեց «ուսումնական ղաշտա

տաղիր ծրագիրը սեփական գաղափարախոսությանը ծառայեցնելու նույնպես կրթությունը արժեզրկելու համար»։ Սեպտեմբերի 4-ին «Աշուրիների եվրոպական համադաշնությունն» իր հերթին բննադատեց «ժողովուրդների լուսնադարձության միության» աշխարհագրայինների ու «Սուտորոյի» (ասորական քրդամետ աղանդության ուժեր) տարրերի միջոցով քրիստոնեական դոկտրինների դեմ իրականացվող քրդական նոր հարձակումները։

Նման լարվածություններով լի տարածաշրջանում հնարավոր է փոքրամասնությունների հիմնախնդիրների քաղաքական լուծում ակնկալել։ 2011-ին՝ դատմականորեն քրիստոնեական Չասակե քաղաքի բնակչության 10%-ն էր քրիստոնյա։ Պատերազմի մի քանի տարվա ընթացքում թիվը երեք անգամ նվազեց։ Ինչպես Խաբուրի հովտի գյուղերում, դատմաբան քրիստոնեական նոր ներխուժման վախն ու քրդերի բռնատիրական քաղաքականությունն էր, որի բուն նպատակը բնիկների հողերի հափշտակումն էր։ Քրիստոնյաներից շատեր տեղերում մնացին հենց իրենց հողերը չզիջելու համար։

Իրաքում, ինչպես և Սիրիայում, քրդացունը շարունակվում է։

ՀԱՂԹԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՓՈՔՐԱՍԱՍՆԱԿԱՆ ՈՒ «ՄԻԼԼԵԹԻ» ԿՎՐԳՎՎԻՃՎԿԸ

«Չի կարող մշակույթ լինել այնտեղ, որտեղ յուրաքանչյուրն իրեն «տարբեր» չի զգում ու «տարբերությունները» օրինական ու անհրաժեշտ չի համարում»։

Ռենե ժիրար (René Girard), «Քաղության նոխազը», «Գրասե» (Grasset) հրատարակչություն, Փարիզ, 1982, էջ 33

«ՉԻՄՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԹՈՒԹԱՓԵԼ

Այս՝ 21-րդ դարի սկզբին, «Արաբական գարնան» երկրները կործանած ավերիչ ցունամին խզում է առաջացրել ավանդական կարգավիճակի ու սերնդից սերունդ փոխանցված առատելների միջև։ Բացի սիրիական դատերազմի ընթացքում նկատված՝ մի քանի, իրենց դարձնալով համաարաբական ազգայնականներից, արաբական միասնականության կոչը հեռավոր հիշողություն է։ Դեռ 1982-ին Իսրայելի ներխուժումը Լիբանան ու Բեյրութի ավերումը թույլ արձագանք գտավ Մավրիտանիայից մինչև Քուվեյթ։ Արաբական ազգայնականությունը արմատական փոփոխություն կրեց Օսցի առաջին դատերազմի ընթացքում ու անհաղորդ մնաց այն սառը դատերազմի տարիներին, որն ընթանում էր շիա ու սուննի աշխարհների հիմնական բևեռների միջև, նույնիսկ այն բանից հետո, երբ 2006-ին, լիբանանյան Չեզոքության առաջնորդ Իսրայելի դեմ տարած հաղթանակի հաջորդ օրն իսկ ինքն իրեն ղեկնեց փառաբանման՝ սոսկ դավաճաբանական բնույթ չունեցող լուսադրականով։ Ոգևորությունից մի քանի ամիս անց արաբական ժողովրդական շարժումը ծակատաշարի միասնականության հույս ու հավատ ներշնչեց։ Սակայն, դեռևս 2011-ի

փետրվարին Հուսեյն Աղան (Hussein Agha) և Ռոբեր Մալեյը (Robert Malley) գուժեցին արաբական աշխարհի մահվան բոթը [187]: Դա արաբական միասնականության դազաղի վերջին գամը դարձավ, արաբական միասնականություն, որը որդես գաղութատիրության բոլոր դրսևորումներից ձերբազատվելու միջոց այնքան դրվատում էին նորաթուխ բասասկաններն ու արդելնասերականները: Իրաք ներխուժմանը համակերպվելը, Իրանին հակակշռելու միտումով Իսրայելին լոելյայն սատարելը, քաղաքական ու հասարակական ռազմավարության բացակայությունը... միասնականության գաղափարը ղատրանքայնության վերածեցին:

Այս հանգամանքը սիրիացի նախկին դիվանագետ Հուսեյն Ալիին ասել կտա. «Արաբական աշխարհը, որդես քաղաքական միասնականություն, երբեք գոյություն չի ունեցել: Ամենաշատը գոյություն ունի «արաբախոս» աշխարհ, որտեղ աղորոզ մարդիկ միշտ չէ, որ լավ են արտահայտվում այդ լեզվով, ու մշտական վեճերի մեջ են՝ առանց ընդհանուր քաղաքականության, հատկադես՝ առանց ընդհանուր նդատակի» [188]:

Բացի ակադեմիական կենտրոններում ու դարբերականներում հատուկենտ մտավորականների մերթընդմերթ ի հայտ եկող ընդդիմությունից, համաարաբական քաղաքականության բասասկան ու արդելնասերական տարբերակների ծրագիրը չբացել է: Բայց արաբականությունը չի վերացել: Արաբականության մահը հաստատելը իրականությունից հեռու գաղափարական մտազարություն է: Նույն լեզուն, նույն դատմությունը, հատկադես՝ ընդհանուր շահեր ունեցող արաբ ժողովուրդները որոշակի տրամաբանությամբ են միաբանված: Մադրեբում իսլամը մնում է ընդհանուր հայտարարը, մինչդեռ Մաշրեկում արաբականությունը գերակայում է էթնիկ բաժանումների: Ի հեճուկս փոթևոտ եզրահանգումների՝ արաբականությունը այս կամ

այն կերդ մնում է հնազանդ սիրիացու ազգայնականության կարգավիճակում, որը մարտնչում է Սիրիայում՝ միավորելով թունիսցի, դադեստիցի, լիբանանցի, եգիդտացի կամավորականներին:

Քրիստոնյաներին անմղաստ մյուս գործոնը մեծ թվով քրիստոնյաների կրած դադեստիցյան աշխարհիկ ազգայնականության ձգնաժամն է, որը վկայում է դավանաբանական տարակարծությունները հաղթահարելու փորձի ձախողման մասին: Փոքրամասնականության տրամաբանությանը առաջնորդվող նման խուսամավումը քրիստոնեությունից, բացահայտում է, թե ինչ աստիճանի են ինքնության սկզբունքները հենվում դատրանքայնության, այլատեսության, մինչև անգամ ժխտողականության վրա: Իրենց ներփակ բնույթով հայտնի բասասկան ու արդելնասերական վարչակարգերը, իրենց ազգային գաղափարախոսությունն ունենալով հանդերձ, ի վիճակի չեղան համարվել ո՛չ արաբական, ո՛չ էլ իսլամական մշակույթները՝ եթե նկատի չունենանք չնչին բացառությունները: Ձգտելով անտեսել տարածաշրջանում ստեղծված ու վերստեղծված քաղաքակրթական մի բանի հաջորդական փուլերը, այդ իշխանություններն իրենց դատմությունը հիմնեցին խախուտ հիմքի վրա՝ առանց հաշվի առնելու միջինարևելյան տարածաշրջանը կերդարանավորած քաղաքակրթությունները: Ստեղծվեց դատմության նոր կառույց, որը մերժեց իսլամին նախորդած քաղաքակրթական փառահեղ անցյալը ու չսկսեց իր բնույթով բնավ էլ նեղկրոնական չեղած ասորական ժառանգությունից: Բնաշխարհիկ՝ Արևելքում սկզբնավորված ու ադա ամբողջ աշխարհում տարածված քրիստոնեությունն իր հավերժական արդիականությամբ ու հարստությամբ սնել է իսլամին: Այդ անբավ ժառանգությունից օգտվելու փոխարեն՝ համաարաբականության առաջալուները սահմանափակվեցին իսլամի երևակայածին տրամաբանությամբ ու նրա առաքելությամբ, որն ուզեցին արա-

բականացնել, դրանով էլ նաև ուղի հարթել համախալամականության երևույթի համար, որը լիտի գերիշխեր 1967-ին Իսրայելից կրած ամոթալի լայնության հաջորդ օրն իսկ:

Այս դարագայում՝ հա՞րկ է լայնացրել նոր բարեխոնացիներ կամ աշուրիներ արարել: Ավելին՝ արձագանքել փյունիկյան ժամանակներ վերադառնալ երազող արմատական մարտի քրիստոնյաների գեղադանույծ ցնորքների: Իհարկե՝ ոչ: Փոխարենը արժե մոռացության մատնված բազմահազարամյա ժառանգությունը վերաբացահայտել ու վերայուրացնել: Այս տեսակետը հետևողականորեն լայնացրել է ֆրանսիացի, ծագումով աշուրի-քաղդեացի լայնամասն ժողովուրդ, ում համար արաբական ազգայնական մտածողությունը Արևելքի մշակութային բազմազանության ժխտումն է: Նրա կարծիքով, անհրաժեշտություն է դարձել վերանայել արաբականությունը, ասել է թե այն ծավալել Սիրիայում ու Իրաքում: Ըստ նրա՝ արաբական ազգայնական գաղափարախոսության երեքունությունը, մտավոր մոլորություններն ու փնտրությունները, չնայած դարավոր կենսափորձին, չեն հեշտացրել քրիստոնյաների համարկումը Արդել Նասերի օրոք՝ Եգիպտոսում, հատկապես՝ Սիրիայում, ու, իհարկե, Սադդամի օրոք՝ Իրաքում [189]:

Ուրեմն հարկ է անդրադառնալ ազգայնականության արևմտա-կենտրոնամետ չափորոշիչներին ու այդ չափորոշիչների Արևելք ներմուծմանը: Քենալական Թուրքիայի անկման կորագիծը հասել էր իր վերջնակետին, առերեսվել իրականությանը, որը և բացահայտել էր երկրի կառուցվածքային անկայունությունն ու սաստկացրել համատարած բռնաճնշումը: Գետոսմանյան ձևանմուշից ձերբազատվելն ու բոլոր հողատակների համար նոր ներառական համաքաղաքացիություն ադախովելը ենթադրում են նոյապետել ասորերենի հիմնավոր դասավանդմանն ու տարածմանը, սատարել նրա իբրև լայնացրած կամ

ազգային լեզվի ընդունմանը՝ ինչպես Իրաքում, այնպես էլ Սիրիայում: Անցյալում ասորիները հունական գիտություններն ու մտածողությունը արաբականին փոխանցելու միջնորդի, թարգմանչի դեր են խաղացել: Այս իրողությունը դեռևս հաշվի չի առնվում:

Նման մշուշոտ իրավիճակում ինչպիսի՞ ուղիներ լիտի որոնել, որպեսզի դարեր ի վեր, եթե ոչ ավելի երկար շարունակվող ստորակարգության, արհամարհանքի վնասակար տրամաբանությունը վերջ գտնի: Վերջ գտնի այս *գիմ-միություն*-ը, որը թաքցնում է իր բուն անունը: Մի այլ դիրքորոշում կլիներ բացառումը որպես գործառույթ ներկայացնելը, այսինքն՝ փոքրամասնություններին հեռվից շրջանցելը, մի դիրքորոշում, որ կարող է կամայականությամբ ընդդիմացող կամ տիրակալի քիմքին հաճելի չթվացող յուրաքանչյուրին սղառնալ: Այս իրականությունն ընդունելը համարժեք չէ՝ դեռի տառադանքի գերակայությունը մերժելու վրա հիմնված եզրահանգում կատարելու առաջին քայլին:

Իրենց սփյուռքի հայրենակիցներից ու դիտորդներից այսպես ընկալված փոքրամասնություններն ավելի ու ավելի դժվարությամբ են համակերպվում միջագետքյան տարածաշրջանում իրենց նետած խոր արմատներն անտեսող վերաբերմունքին: Փոքրամասնական լինելն անենկին դյուրին չէ, երբ աղողում են բացառապես միատարր կամ բռնության միատարր դարձած տարածաշրջանում, տարածաշրջան, որտեղ ժողովրդավարությունը արևմտյան ձևանմուշին չի համադաստիսանում, որտեղ գոյություն ունեն փոքրամասնական տարբեր տեսակարգեր, ընդ որում՝ տարբերությունները միայն եթնո-դավանաբանական կամ լեզվական չափանիշներով չեն սահմանափակվում: Գանրորեն ընդունելի ձևակերպման բացակայության դատաճառով դժվար է դառնում լայնացրած կամ որևէ հայեցակարգ սահմանելը: Կարելի է գոհանալ փոքրամասնությունների մասին 1992-ին ՄԱԿ-ի ընդունած հայտարարագրով, որը

փոքրամասնություններին սահմանում է որդես ազգային, էթնիկ, մշակութային, դավանաբանական, լեզվական ընդհանրությամբ խմբեր, որոնց ղաշտոյանության երաշխավորությունը վերադառնում է ղետությանը: Ամեն ձևակերպում հարկ է, որ հիմնվի նախ ընդհանուր գործոնների, - ինչոյիսիք են լեզուն ու կրոնը, - աղա մասնավոր գործոնների վրա՝ սկսած այն առանձնահատկությունների մշտունից, որոնցով նրանք իրենց տարբերում են մեծամասնություններից: Քրդախոս եզրիները փոխներթափանցման օրինակ են հանդիսանում՝ այն դեղքում, երբ քրիստոնեական համայնքում հոյն ուղղափառը փոքրամասնություն չի համարվում, ի տարբերություն ասորու, որն առաջնային է համարում իր էթնիկ ինքնությունը՝ մանավանդ էթե սփյուռքում է գտնվում:

Առաջին քայլերից մեկը ղետք է լինի եզրոյթը փոխելը, որովհետև «փոքրամասնությունը» զուգակցվում է տկարության, խոցելիության, բացառության հետ: Հակադրված լինելով քաղաքացիության բոլոր տեսակներից՝ հասկացությունը հայտնվում է վտանգավոր գահիթափում, շահարկվում է մարդու իրավունքների անունով, լայն դոներ բացում արևմտյան նոր ներթափանցումների առաջ: Քանի որ եզրոյթը բոլոր առումներով խոցելի է, չղե՞տք է հրաժարվել նրա կիրառումից: Չղե՞տք է շրջանառել հասարակական ընկալմամբ ավելի ընդունելի եզրոյթ, արաբերեն՝ *mukawwinat ijtima'iyya* (հասարակական բաղադրատարրեր) կամ *mukawwinat ash-shu'ub* (ժողովուրդների բաղադրատարրեր):

Ֆրանսիական օրինակը վկայում է, որ քաղաքացիության կառուցումը բազմաթիվ դարեր տևող երկար ու արյունոտ գործընթաց է: Իսլամական միջավայրում քաղաքացիության մասին բանավեճերը ղետք է հիմնված լինեն մեծամասնականությունը փոքրամասնության դեմ մահացու զույգի մերժման վրա: Քանի որ արևմտյան ձևանմուշը չի

ներդրվել, օսմանյան ձևանմուշը՝ «միլլեթը» այս համայնքները երկար ժամանակ ղաիել է ժամանակավորեղ մեկուսացման մեջ, մի իրավիճակ, որն իր խոցելիությամբ հանդերձ, ոմանց ձեռնտու է եղել:

Ինչղես տեսանք՝ արաբական երկրների իրավական հանակարգում *Շարիաթի* հետզհետե հաստատում արմատավորումը խոչընդոտել է քաղաքացիության զարգացմանը: Աբդել Նասերի մահից հետո իսլամական իրավունքը դարձել է ղղտիների հայրենիքն եղող Եգիպտոսի սահմանաղղության հիմնական ակունքը: Բոլորովին վերջերս նույնը տեղի ունեցավ Սիրիայում, որտեղ 2018-ի սեղտմբերի որոշումը հուզումներ առաջացրեց կառավարամետների, մասնավորաղես քրիստոնյաների միջավայրում: Պատճառը՝ օրենքը ակնհայտորեն կրոնական գործերի նախարարության (*Աուկաֆ*) իրավասությունների տիրոյթին հանձնելն էր: Եթե նման որոշումն առաջին հայացքից թվում է, թե նղաստում է սիրիական հասարակության իսլամացման գործընթացին, ակնհայտ է դարձնում նաև ղետության՝ երկիրը կրոնական կաղանքներում կաշկանդելու միտումը [190]:

Այս երկրներում ըստ դավանանքի տարբերությունների սահմանակարգումը քաղաքացիների միջև խտրականության խրամ է բացում: Իսլամի ուրացումը ղատժվում է մահվամբ, խղծի ազատության երաշխիքը կասկածելի է դառնում, հավատորսության ամեն դրսևորում խստորեն հետաղղվում է, իսկ ինքնամեկուսացումն ու համայնքանացումը ավելի ու ավելի են բարղացնում «փոքրամասնականների» համարկումը իրենց իսկ հասարակություններում:

Արաբական տիրաղետության մյուս հետևանքը քրիստոնյա բազմաղարյան վերնախավի ղուրսմղումն է ի նղաստ հորղ հորձանքով ասղարեզ ելնող, հոզևորականներից կախում ունեցող ղահղանղղական հոսանքի: Եվ երբ հարց

է ծագում այլևս Արևելքի ու Արևմուտքի միջև միջնորդ չեղող փոքրամասնությունների աղազայի մասին, այս տագնա-
ղայի ահազանգին գոհացուցիչ դատասխաններ ավելի ու
ավելի հազվադեպ են հնչում:

ՄԵԿ ՍԻՆՈՂ ՈՒ ՔԱՌԱՍՈՒԼՉՈՐՍ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արաբական խոսվածքների առաջին բռնկումներից մի
քանի ամիս առաջ, 2010-ի հոկտեմբերին, Բենեդիկտոս ԺՉ
ղաղը Արևելյան կաթոլիկ եկեղեցիների աղազային նվիր-
ված սինոդ հրավիրեց: Խորագիրն էր՝ «Կաթոլիկ եկեղե-
ցին Միջին Արևելքում. Սուրբ Հաղորդություն և վկայու-
թյուն»: Պատի մոլատակը «Միջինարևելյան մախորինակով
եկեղեցական Հաղորդության և վկայության մասին» խոր-
հրդածություն ծավալելն էր, հիշեցնելը, որ այդ տարածա-
շրջանը չափազանց թանկ է բոլոր քրիստոնյաների համար,
քանի որ Տերը այնտեղ է ծնվել, այնտեղ է մահացել ու հա-
րություն առել: Հավաքում հնչեցին 44 առաջարկություն-
ներ, սկսած կառչածությունից այն հողին, որը քրիս-
տոնյա տարրը երբեք չդետք է լքի, քանի որ բնօրրան է:

*«Լկատի ունենալով, որ հարազատ հողին կառվածությու-
նը հիմնարար տարր է ամձանց ու ժողովուրդների հա-
մար, և որ հողը ազատության տարածք է, մենք մեր հավա-
տացյալներին ու կրոնական համայնքներին հորդորում
ենք՝ չտրվել անշարժ սեփականությունը վաճառելու փոր-
ձությանը» (6-րդ առաջարկություն)...*

*... ինչդեռ մաս անհրաժեշտ միջոցներ հայթայթել, որոնք
քրիստոնյաներին կօգնեն բնակարաններ գնել կամ վար-
ձել՝ փոխանակ դիմելու արտագաղթի, որին Սուրբ Աթոռն
ու եկեղեցին դեմ են:*

Այս թեման, ինչդեռ մաս հարակից՝ Էկումենիկ և հուդայա-
կանության ու հատկապես իսլամի հետ միջկրոնական երկ-

խոսությունների անհրաժեշտության թեմաներն արծարծ-
վեցին սինոդի ամբողջ տևողության ընթացքում: Հարաբե-
րությունները անշրջելի ու հիմնարար են Միջին Արևելքում
քրիստոնյաների ներկայության ու աղազայի համար, տա-
րածաշրջան, որտեղ «քրիստոնյաները մուսուլմանների
հետ կիսում են մույմ կյանքն ու մույմ ծակատագիրը:
Երանք միասնաբար են կառուցում հասարակությունը»:
Այդ իսկ դատաճառով, նրանց հարաբերությունները սոսկ
բարոյական կամ կրոնական մակարդակից լիցք է բարձ-
րանան, տարածվեն հասարակական ու քաղաքական
ոլորտների վրա: «Կարևոր է արծարծել քաղաքացիու-
թյան, մարդ անհատի արժանադատության, իրա-
վունքների ու դատարանությունների հավասարության,
դաշտամունքի ու խղճի ազատությունը ներառող հոգևոր
ազատության հիմնախնդիրները»: Դրա համար անհրա-
ժեշտ է մերժել խուսանավման, ինքնամեկուսացման, փո-
խադարձ ատելության բոլոր դրսևորումները: «Միջին
Արևելքի քրիստոնյաներին կոչ ենք անում գործնական
երկխոսություն սկսել մուսուլմանների հետ, երկուստեք ան-
տեսել բացասական մախադաշարումները, փոխադարձ
հարգանքով ու սիրով համակվել», որի շնորհիվ «աշ-
խարհն ականատես կլինի արդյունավետ հանդիպման,
ականատես կլինի այդ կրոնների ներկայացուցիչների հա-
մագործակցությանը, կրոնի անուճով ամեն տեսակ արմա-
տականության ու բռնության միասնաբար մերժմանը»
(42-րդ առաջարկություն):

Առաջարկությունները խոսում էին, եթե դրանք դիտարկենք
Իրաքում այդ օրերին փոքրամասնությունների թիրախա-
վորման ծիրում: Թունիսի բռնկումից երկու ամիս առաջ
հրավիրված սինոդը մոռացության մատնվեց: Մնում է հիմ-
նահարցն այլ տեսանկյունից դիտարկել: Իսկ եթե արաբա-
կան տարածաշրջանի քրիստոնյաների քաղաքացիական
համարկման խնդրի լուծումը հիմնվի լիբանանյան-մերձա-
վորարևելյան ակամավոր մտածողների դեռևս անցյալ

դարում հղացած համաբնագրային աստվածաբանության սկզբունքների վրա՝

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՀԱՍԱԲԵՆԱԳՐԱՅԻՆ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

1970-ականների սկզբներից՝ Վատիկանի Բ համաժողովը [191] մրցակցություն նախաձեռնեց արևելյան Միջերկրականի ափերին: Տարբեր հարանվանությունների դասակարգող լիբանանցի աստվածաբանները, ելնելով իրենց քրիստոնեական հավատից ու իրենց գտնված հասարակական-քաղաքական միջավայրից (Պաղեստինյան հիմնահարց, քրիստոնյա-իսլամ երկխոսություն, քաղաքական դավանանքայնություն...), սկսեցին գրել «համաբնագրային աստվածաբանության» մասին, մշակել կրոնական թեմաներով բանախոսություններ, որոնցում, բացի կադադովյան հայրերից ժառանգություն մնացած հնագույն բնագրերից ու հազարամյա ավանդությունից, հիմնարար տեղ էին հատկացնում ուղղակի համաբնագրին: Տվյալ իրավիճակից ելնելով, Աստծո խոսքը՝ Ավետարանը, քրիստոնեական ավանդույթը հասկանալը ավելի բան երբեք դարձել է տվյալ ժամանակի իրականությունն ընկալելու, այդ իրականության առաջադրած որոշակի հիմնախնդիրներին տատախանելու միջոց: Դա արել են Ազատագրության աստվածաբանության առաջալույսները, ովքեր փորձել են քրիստոնեական գրույց ծավալել բոնադեպական վարչակարգերի կամայականություններից ու սահմանակարգված հասարակական անարդարությունից տառադող Լատինական Ամերիկայի թշվառությունում:

«Աստվածաբանությունը չի կարող և չդեռ է լինի ավանդության կրկնությունը, ոչ էլ մինչև իսկ արդիականացումը, որովհետև ամեն սերունդ իր ուրույն փորձառությունն ունի Աստծո՝ Հիսուս Քրիստոսով Հայտնության մեջ [...]»,- գրում

է թեման արծարծող առաջին հեղինակներից մեկը՝ իմաստասեր ու աստվածաբան Ամտուան Ֆլեյֆելը [192]: Իհարկե, աստվածաբանությունը ավարտում չէ, չի կարելի գոհանալ սոսկ նախկինների՝ դարեր շարունակ մեզ ավանդած կանոններով: Անհրաժեշտ է դրանք դարբերաբար վերախմաստավորել, եթե, իհարկե, ուզում ենք գտնել Մաշրեկի քրիստոնյա կամ մուսուլման ժողովուրդների արծարծած մշակութային, քաղաքական, հասարակական-տնտեսական հիմնախնդիրների անմիջական դասախանը: Եթե որոշակիացված լինեն նույն մարտահրավերները՝ քրիստոնյա-իսլամ երկխոսություն, սիոնականություն և Պաղեստինյան դատ, Լիբանանում դավանանքայնություն և աշխարհիկություն, քաղաքացիական դատերազմ, Արևելքի Եկեղեցիների աստվածաբանության վերաթարմացում ու բարեփոխություն, և այլն, դատասխաններն աչքի կընկնեն որքան ուշագրավ, նույնքան էլ հասարակության լայն խավերին թիչ հայտնի դատողություններով:

Եվ եթե խզում է նկատվում դաշտոնական կոչվող աստվածաբանության հետ, դատաճառը վաղմջական դարերից ժառանգություն մնացած ավանդույթը միալար կրկնելով չգոհանալն է, ինչը դրդում է ճշտել տեղական հիմնախնդիրներին չառնչվող բնագրերի թարգմանության վավերականությունը: Արաբական Արևելքի իրականության մեջ քաղաքական ու կրոնական ոլորտների միջև նկատվող բացահայտ տարանջատումը շատ հնարավոր է դարձնում սոցիալական ու քաղաքական ոլորտներ կրոնականության ներթափանցումը: Ուրեմն անհրաժեշտ է վերջ տալ տարանջատմանը: Նման մտածողները աստվածաբանական գրույցները որոշիչ չեն համարում ու դարձյալ վերադառնում են Աստվածաշնչին, ավանդությանը, հատկապես համաբնագրին: Այստիպին է արաբական համաբնագրային աստվածաբանության բովանդակությունն ու տիպությունը, որի մեկնությամբ վերջին քառորդ դարի ընթացքում զբաղ-

վում են բացառիկ դեմքեր, անձինք, ովքեր արդի իրակա-
նության մեջ իրենց Եկեղեցին համարում են շարժման մեջ
գտնվող գործընթաց, որոշակի միջավայրում իրարխառ-
նման (օսմոսային) դրական ուժ: Սա նորից ի հայտ եկած
աստվածաբանությունն է այն փոքրամասնության, որը
դաժանչում է ժամանակի հիմնարար հարցերին դատաս-
խանելու իր իրավունքը, ինչդեռ նաև իսլամը վերաբն-
դելու ցանկությունը՝ յուրաքանչյուրն ըստ իր մոտեցման:
Անտուան Ֆլեյֆելն այդ աստվածաբանությունը հիանալի է
մեկնաբանել իր հիմնական աշխատությունում [193]: Նա ջա-
նացել է ցույց տալ, որ տեղական՝ արաբական ու լիբանան-
յան աստվածաբանություններն առանձին-առանձին ունեն
իրենց հատուկ տրամաբանությունն ու յուրահատկությունը:
Արաբական համաբնագրային աստվածաբանության ամե-
նահայտնի դեմքերից հարկ է նշել Մարունի Եկեղեցու հա-
մար՝ Միշել Չայեկին ու Յուակիմ Մուբարակին, Յույն Ուղ-
ղափառ Եկեղեցու եղիսկոպոս Ժորժ Խողրին, Բեյրութի
Յույն Կաթոլիկ Եկեղեցու արքեպիսկոպոս, Եկեղեցու սո-
ցիալական դերի վարդապետությանը ներշնչված Գրեգորի-
ոս Չադդադին, Ֆրանսիացի-լիբանանցի նշանավոր
իմաստասեր ու աստվածաբան Մուշիր Բասիլ Աունին
(Mouchir Basile Aoun):

Ուսհիաբականության ու աղանդավորության հնարավոր
բոլոր դրսևորումներով համակված արաբական-մուսուլմա-
նական միջավայրում քրիստոնեական տարրի համարկ-
ման շուրջ բանավեճը երկարած գել՝ կնշանակի վերստին
այժմեականացնել արաբականության գերազանց աստ-
վածաբան, Պաղեստինյան դատի ու Արևելքի քրիստոնյա-
ների, - մարունիների գլխավորությամբ, - արաբականու-
թյան և իրենց ասորական արմատների երդվյալ դաշտ-
դան մարունի քահանա Յուակիմ Մուբարակի (Youakim
Moubarac) (1924-1995) միտքը: Իսլամագետ Լուի Մասին-
յոնի (Louis Massignon) (1883-1962) և լիբանանցի մտածող,

դիվանագետ Հասան Սաաբի (Hassan Saab) (1922-1990)
այս հետնորդը իսլամ-քրիստոնյա երկխոսությունից բխող
եզրակացությունների ընդհանրացման մեջ որքան նշանա-
կալի, նույնքան էլ քիչ հայտնի դեր խաղաց Լիբանանում:
Նա դա սկսել էր ձևակերպել 1975-ի դատերազմից շատ
առաջ: Վատիկանի Բ համաժողովի նդաստավոր եզրա-
հանգումից ելնելով՝ Յուակիմ Մուբարակը իսլամի համար
բարձր կրոնի կարգավիճակ էր դաժանչում ու դրդում էր
Մարունի ու Յոնմեական Կաթոլիկ Եկեղեցիներին առնչվել
«արաբական» կրոն համարվող իսլամի միաստվածու-
թյան դավանությամբ: Իր մի խումբ կրոնակից մվիրյալնե-
րով, նա դարձավ գաղութատիրության բոլոր դրսևորում-
ների երդվյալ հակառակորդը, դաշտդանց Լիբանանի
դեմոկրատիայի աշխարհիկ հայեցակարգը, ընդհուդ արտա-
սահմանից շահարկվող անջատողականության դեմ առա-
ջադրեց դատական ընդհանուր մշակույթը: Նա խորադեմ
համոզված էր, որ Մայրիների երկիրը չի կարելի «այլոց
դատերազմի» մարտադաշտ դարձնել, որ Լիբանանի խա-
ղաղությունը «Մերձավոր Արևելքի խաղաղության հիմնա-
քարը» լիտի դառնա՝ ավելի բարձրամակարդակ հավա-
սարակչությունների համար վերածվելով փոքրիկ ձևա-
մուշի, որը նա «լիբանանյան կենսասիրություն» էր կոչում:

Նշանակալի է Լիբանանի դատերազմի քաղաքական լուծ-
մանը Մուբարակի գորակցությունը: Նրան ենք դարտա-
կան ոչ միայն ազգային ուխտի նախագծի խմբագրումը
(«Իսլամ-քրիստոնեական հնգաբանյա», «Լիբանիկա»),
լիբանանյան դատերազմի դարագլուխներին բանակցու-
թյունների դրդելու տարբեր փորձերը, այլ նաև Պաղեստին-
յան դատի համար մղած բուռն դաշքարը, որը դասկվեց
սիոնիստական մի հրադարակման ջախջախումով ու հու-
դայականության մասին նրա տեղեկագրով:

Իր Եկեղեցու հիմնամորոգմամբ մտահոգ Յուակիմ Մուբա-
րակը փորձեց նաև արդիականացնել Մարունի Եկեղեցու

կանոնական արձատական հայեցակարգը, Դոմի հետ միավորման ղայմանները՝ միշտ ջանալով Անտիոքի խաչվառի ներքո մերձեցման ճգտել ուղղափառների հետ: Նա նույնքան խորունկ մտածումներով լուծումներ որոնեց արաբական տարածաշրջանում իր Եկեղեցու մշակութային ու աշխարհագրական արձատավորման համար՝ վերահաստատելով հանդերձ նրա ինքնության անտիոքյան ու ասորական հիմքերը: Այլ կերոյ ասած՝ ամեն ինչ արեց ի չիք դարձնելու համար ազգային մարմնում մարոնիական համայնքի «օտար» լինելու տարածված գաղափարը: Այսօր, ըստ Յուսուբ Մուբարակի, արաբականությունը ղիտի հաղթահարեր հարանվանական սահմանները: Արաբականությունը երեք միաստվածական կրոնների համար ընդհանուր տարածք ղիտի դառնար, իսկ արաբերենը՝ այդ մշակույթի ընդհանուր հայտարարը: Այդ արաբականությունից արաբական աշխարհիկ տեղանքի մի ձևանմուշ ղիտի ծնվեր:

Տեսանող ու քիչ հայտնի Յուսուբ Մուբարակի գրական կոթողային ժառանգությունը, որոշես տարածաշրջանային ու համաշխարհային խաղաղության երաշխիք, նախատել է իսլամ-քրիստոնյա մշակութային, հոգևոր ու քաղաքական մերձեցմանը՝ համարվելով Արևելքում բազմազգությունը, Արևմուտքում կայունությունը ղահողանելու առաջին նախադայման: Նրա աշխատությունները շրջանային քաղաքականության ենթաիմաստային գարգացման առումով վիճելի լինելով հանդերձ, մտավոր խթանման, նաև «ճգնաժամը հաղթահարելու» միշտ ուղի են առաջադրում: Դրանք դեռևս լայն ճանաչում չեն գտնում՝ չնայած սաների ու բարեկամների ջանքերին [194]: Յուսուբ Մուբարակը մահացավ 1995-ին՝ Մոնթելիեում: Նրա ժառանգությունը անտիոք է մնում ինչոյես Լիբանանում, այնոյես էլ Ֆրանսիայում, որտեղ նա իր կյանքի մեծ մասն աղոյես՝ դասավանդելով:

Նշենք նրա «աբրահամական» կրոնների հավասարական ընթերցանությունը: Մուբարակն այդ կրոնները բարձրացնում է միաստվածական Դայտությունների մակարդակին: Նման մոտեցումը հակադրվում է ամեն բնույթի հավատորությունը և երկու կրոնների հավատացյալներին հրավիրում է միմյանց փոխհարստացնելու և իրենց հավատը հիմնելու փոխադարձ շփման վրա: Ֆրանսիացի-լիբանանցի աստվածաբանի հաջորդ մեծ ներդրումը կարելի է համարել նրա բազմաբնույթ գործունեությունը: Նա ջանքեր է ներդրել հատկաոյես Մարոնի Եկեղեցու հիմնանորոգման համար, այն հեռանկարով, որ բարեփոխումը տարածվի Արևելյան բոլոր Եկեղեցիների վրա՝ ներառնելով քրեդաական հաշվետվություն, տեղական սիմոդ և վերադարձ արձատներին: Բարեփոխումները Մարոնի Եկեղեցու նախամորը՝ Անտիոքի ղատրիարքարանին ու ամբողջ Արևելքին հոգևոր ու մտավոր վերածնունդ կհաղորդեն և էկումենիզմի նոր ուղի կհարթեն Արևելյան Եկեղեցիների միջև ներքին երկխոսության մակարդակում: Վերջաոյես, բարեփոխումները կորոշակիացնեն անտիոքյան տարաբաշխ ինքնությունը՝ այն ընդհանուր հիմքը, որ նախորդում է լատինական ու բյուզանդական ազդեցություններին:

Մուբարակի քաղաքական աստվածաբանությունը բազմազգության ու բազմակարծության միջավայրում հավասարաղաշտություն և սոցիալական արդարություն է քարոզում, ինչոյես նաև տեղական իրականությանը համաղատասխանեցված մարդասիրություն ու աշխարհիկություն, հարգանք կրոնական ու մշակութային ղատկանելիություններին, բացառիկ հավակնոտություն իր՝ դեռևս չկայացած երկրի հանդեղ, որի անղարփակ հնարավորությունների մի չնչին մասն է միայն գիտակցվել:

Դույն ուղղափառ եղիսկողոս, Բիբլոսի ու Բոթրիսի [195] (Լեռնալիբանան) արթեղիսկողոսության մետրողոլիտ, լիբանանյան հեղինակավոր «ան-Նահար» օրաթերթի ազ-

դեցիկ սյունակագիր ժորժ Խողրը ծնվել է 1923-ին՝ Լիբանանի հյուսիսային, հիմնականում սուննիներով բնակեցված Տրիպոլի քաղաքում: Սույն հռչակավոր աստվածաբանը բազում երկերի հեղինակ է, «Իսլամական համագումար կազմակերպության» առաջատար բանախոսներից, Սիրիայի ու Լիբանանի Հոյն Ուղղափառ Եկեղեցու բարեփոխման նախաձեռնողը 20-րդ դարի երկրորդ կեսում:

Ըստ *logos*-ի [196] հայեցակարգի անդրադառնալով իսլամին, այն ընկալելով որդես իմաստային ու բանադաշտական մտածողության անհրաժեշտություն, ժորժ Խողրը քարոզում է, որ Բանի սաղմերը կեցության մեջ ամենուր են, բնականաբար՝ նաև իսլամում:

Հատկապես Խողրի շնորհիվ Սիրիայում ու Լիբանանում ձևավորվեց ուղղափառ երիտասարդական շարժումը: Լինելով լայնախոհ անձնավորություն, իսլամի փայլուն գիտակ, ժորժ Խողրը համակված է Եկեղեցիների մերձեցման շարժմամբ, իսլամական կրոնի հետ երկխոսությամբ: Խուսափելով բանավեճների որոգայթից՝ ի հեճուկս այնուդեպի արևելագետների, ինչուիսին է ասենք Լուի Մասինյոնը, - որոնց նախադասությունը քրիստոնեությունն է, - նա իսլամի նկատմամբ նոր մոտեցում առաջադրեց: Չափազանց տեղին դիրքորոշում՝ այն դահին, երբ ուսհիաբականությունն ու աղանդավորությունը, հավելվելով հասարակական-տնտեսական խորունկ ճգնաժամին, բանախոսություններն ու գործնական երկխոսությունները, ինչդեպ նաև համակեցության մշակույթը հեռացնում են աստվածաբանական ու իմացաբանական նդատառողվածությունից: Այս իմաստով, ժորժ Խողրի ու նրա շիա հայրենակից Մահմուդ Այյուբի գործունեությունը համահունչ է իսլամ-քրիստոնյա երկխոսության մշակույթին՝ տարանջատել քաղաքականությունն ու կրոնը, ի հակադրություն ծայրահեղական խմբավորումների կողմից կրոնի չսահարկմամբ Աստծո հավատացյալներից կազմված «բազմակրոն

հասարակություն» ստեղծելուն: Կողմնակից լինելով խորհրդադաշտական ու իմաստաբանական, բայց նաև համաբնագրային ու ազատագրական աստվածաբանությանը, Խողրը ջատագովում է քրիստոնյա ու մուսուլման հավատացյալների միջև երկակի երկխոսություն՝ կեցության երկխոսություն ու մտածողության երկխոսություն: Ըստ նրա՝ ման երկխոսությունը դիտելով ընթանա զիջողամտությամբ՝ կարևոր տեղ հատկացնելով այլախոհական դիրքորոշումներին: Այնուամենայնիվ, որդեսգի հարևանության կարգավիճակից երկխոսության կարգավիճակի անցնելը հնարավոր լինի՝ մետրոպոլիտ Խողրը տարաբնույթ բազում դրույթներ է թվարկում: Առաջինը իսլամական երկրներում կրոնական ազատության ու ժողովրդավարության հաստատումն է: Այս կադակցությամբ Խողրը հարկ է համարում հիշեցնել, որ ուղղափառ վարդապետությունը կրոնական բացարձակ ազատություն ու բազմակարծություն է քարոզում: Կրոնական բացարձակ ազատությունը թելադրում է անցում դեղի քաղաքական ժողովրդավարական համակարգի արմատավորում, որը բոլոր հարանվանությունների համար աշխարհական ու իրավական հավասարություն կադահովի:

Իր հայրենակից ու կրոնակից Յուակիմ Մուբարակի ման, համաբնագրային աստվածաբան Միշել Հայեկը (1928-2005) աշակերտել է Մասինյոնին: Իսլամի տարբեր ընթերցման կրողը լինելով՝ սույն լիբանանցի մարոնի քահանան ու աստվածաբանը հեղինակ է Ֆրանսերեն կոթողային աշխատության, որտեղ ջատագովում է մասնավորապես իսլամի վերականգնումը՝ ըստ նրա «աբրահամական» արմատների [197]: Միաժամանակ նա սատարում է Արևելքում քրիստոնյաների ամրադնդմանը ոչ թե հավատորսության կան նոր խաչակրաց արշավանքի միտումով, այլ որդես բազմազգության, ազատամտության շարունակական վկայություն [198]:

Անդրադառնալով քրիստոնյաների և մուսուլմանների միջև 1943-ին կնքված, Լիբանանի Հանրապետության հիմնարար հավաստագիրը դարձած Ազգային ուխտին, Միշել Հայեկը նշում է, որ Լիբանանը իր գոյությամբ իսկ ոչ թե արաբների հաջորդական ձախողումների թատերաբեմը, այլ «*հաղթության մի վկայություն դարձավ՝ տազնադի մատնելով ամեն տեսակի մոլեռանդներին ու ազգայնամուլներին*» [199]: Լիմելով Լիբանանի դավանանքայնության հակառակորդ, նա իր երկար կյանքի ընթացքում լայնաշուրջ և ազնվամտ միջավայրում քրիստոնյաների խաղացած հիմնարար դերը: Գիտակցելով իր ժամանակների բազմաթիվ խոչընդոտներն ու առանձնահատկությունը՝ Հայեկն առաջադրեց իրեն ու դիմացինին ճանաչելու վրա հիմնված աստվածաբանական լուծում: Իսլամ-քրիստոնյա հոգևոր ուղիով մերժեցման այս առաքյալը միաժամանակ աղոթել է իր ժամանակի մեծ ու ողբերգական իրադարձությունները:

Ընթերցելով Հայեկի քրիստոսաբանական էջերը, Ֆրանսիացի-լիբանանցի իմաստասեր ու աստվածաբան Ամտուան Ֆելեյթելը եզրակացրել է, թե ինչո՞ւ է Քրիստոսը համարվել արևելյան մարդուն ազատագրելու ունակ միակ անձնավորված կերպարը [200]: Փրկչին ներկայացնելով որդես խորհրդանշան, նա հավելել է. «... *Երա առաջին ողբերգությունը հենց մեր մեջ է խնդրվել: Երա խոցերը խորացրել են ամեն խոց: Քրիստոսի մահը մեր ներկա ողբերգությունն է: Բայց մենք իմացե՞լ ենք, որ Քրիստոսը մեր մեջ է, անդրադարձե՞լ ենք մեր իսկ մահվան բուն իմաստին: Եթե միայն իմանայինք ու իմանայինք՝ հասկանալու համար, թե ինչդեպ մեռնենք Երա մահով, ինչդեպ է նախկին մարդը մեռնում մեր մեջ, ինչդեպ է ամեն ինչ մեռնում, որդեսգի իրական հարությանը, ծշմարիտ հարության առեղծվածով հայտնվի նոր մարդը*» [201]:

Աստծո՝ Քրիստոսի մարմնացմամբ հայտնության լայն-

մությունը Արևելքում է լայնացվել ու դեռևս արդիական է: Տիրոջ տառադանքները Արևելքի տառադանքներն են, Արևելքի տառադանքները՝ Տիրոջ տառադանքները:

«*Սակայն, Արևելքի խնդիրը Քրիստոսին չընդունելն է, որովհետև, եթե մարդիկ իրենց գոյությունը հիմնեին Երա՝ անձի, Երա՝ մարդկայնության վրա՝ Երանով կնորոգվեին, Երանով էլ հարություն կառնեին: Այդդեպով ամբողջ Միջին Արևելքը հարություն կառներ, որովհետև Քրիստոսի մահով ու հարությամբ՝ ամեն հին բան մեռնում է, իսկ ամեն բան, որ հառնում է, նոր է*», – գրում է Ամտուան Ֆելեյթելը [202]:

Քրիստոնյաներին վիճակվեց արաբ մարդու առաջա կացարանի հիմքն արարելու առաքելությունը՝ ղոնդելով իրենց ճակատագրերի միավորման վրա և բաժնեկցելով ահաբեկչությանը զոհ գնացած մուսուլման եղբայրների տառադանքները, սուրմիական ու շիայական հանրությունների բախումների ծանր հետևանքները (*Ֆիտնա*):

Լիբանանյանից բացի գոյություն ունի լայնաշուրջ կարևոր համաբնագրային աստվածաբանություն՝ հանձնես բազմաթիվ գիտական կենտրոնների ու Լայիմ Աթիբի (Na'im Ateek), Միտրի Ռահիբի (Mitri Rahib) ու Ջրիես Խուրիի (Gerjes Khoury) նման տեսաբանների:

Այս կենտրոնների մտավոր ու հոգևոր ժառանգությունը բազմահարուստ գանձ է մերօրյա հավատացյալների ու աստվածաբանների համար: Մեզ մնում է հիշեցնել, որ այդ Արևելյան Եկեղեցիները ամբողջովին ու լիովին գտնվում են Սարդու տիրույթում: Մանավանդ՝ առանձին անձանց ձևակերպած նման հանդուրը ընդհանրական է այն առումով, որ մերժում է թանգարանայնությունը, անցած՝ ենթադրյալ ոսկեդարից կառչելու հեռանկարներն ու բանահյուսամոլությունը, որոնք կարող են զայթակել միայն Արևմուտքի այցելումներին: Երա նախանձախնդիրները բարեփոխումների ձգտեցին իրենց իսկ Եկեղեցիների ներսում, որոնք, անշուշտ, լայնամակարված են սինոդների

դիրքորոշմամբ: Այնուամենայնիվ, նախանձախնդիրները դեռ երկար ծանաղարի տիտի անցնեն իրենց լուսավորչական գործունեությունը հնարավորինս շատերին հասցնելու և սփյուռքի իրականություններին հավասարադաս համադասարանացնելու համար: Սույն համաբնագրային աստվածաբանության հաջորդ մարտահրավերը գիտական և աստվածաբանական իմացությունները լուսավորչական գործունեության մեջ ներդրելու է՝ նկատի ունենալով լիբանանյան բաղաձայնական լուսավորչական ընթացքում սրբերի (սուրբ Գևորգ, սուրբ Եղիա...) լուսավորչական վայրերի դյուրամատչելիության հետևանքով քրիստոնեական լուսավորչական աղավաղումը: Ավելի մտահոգող է այն, որ ընդհանրացնող հիմնադրույթները բացակայությունը կամ անբավարարությունը նկատելի է դարձնում համաբնագրային աստվածաբանության ջանքերի վաղվա անխուսափելի ճգնաժամը:

ԻՍԼԱՄ-ՔՐԻՍՏՈՆԵՅԱ՝ ԻՆՉՊԻՍԻ՞ ԵՐԿՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ամեն անգամ իսլամ-քրիստոնյա երկխոսությունները վերջին թվականներին բախվում են աստվածաբանական կամ կենսական, համընդհանուր կամ տեղական առօրեական անակնկալների: Մասնակիցների ընդգրկման շրջանակներում է սահմանափակ՝ առանց ինքնազարգացման, թերևս առանց համալսարանական կրթության այնպիսի հանրություն, որն սկզբունքորեն մերժում է ուսուցանողական գործունեության հավակնոտ արժևորումը: Այնուամենայնիվ, մեծ երկխոսություններ նախաձեռնող կառույցները հիմնականում կազմված լինելով կրոնական և ակադեմիական վերնախավի ներկայացուցիչներից, արդյունավետ են գործում, ադրում են Լիբանանի ու Միջին Արևելքի լուսավորչական արատավոր շրջան խզելու մտահոգությամբ: Այդ առումով Լիբանանը բացառիկ ու նախընտրելի հող է թե՛ իր բաղաձայնական համակարգի բնույթով և թե՛ մտավոր կյանքի բազմազանությամբ [203]:

Թվարկենք «Իսլամ-քրիստոնյա երկխոսության ազգային կոմիտեի», ինչպես նաև «Ադյան» [204] հիմնադրության «Իսլամ-քրիստոնյա երկխոսության արաբական խմբի» աշխատանքները, չնոռանալով ակադեմիական հաստատությունների կից բաժինները, ինչպես Սեն ժոզեֆ համալսարանի՝ հիսուսյաններին ու մուսուլմաններին միավորող, 1977-ին հիմնված «Իսլամական և քրիստոնեական ուսումնասիրությունների ինստիտուտը», հույն կաթոլիկ Պողոսյան հայրերի միաբանության 1994-ին հիմնած՝ Զարիսայի (Harissa) «Իսլամ-քրիստոնյա երկխոսության հետազոտությունների կենտրոնը» և 1995-ից իսլամ-քրիստոնյա հարաբերությունների բարձրագույն վկայական շնորհող ակադեմիական հաստատությունը՝ Բալանանդի հույն ուղղափառ համալսարանը:

Հավելենք ժամհուրի Նուր Դամ քոլեջի շրջանավարտից միության հոգևոր հանձնախմբի մեծ նախաձեռնությունները: Հանձնախմբում 2009-ին նախատես, որպեսզի լիբանանյան կառավարությունը մարտի 25-ն ընդունի որպես իսլամ-քրիստոնյա հանրության միացյալ ազգային տոն [205]: Այն հանընկնում է քրիստոնյաների Ավետման տոնին, չնայած մեկը մյուսին չի փոխարինում: Այս տեսակետից, երկու միաստվածյան կրոնների մեծարած սրբուհին՝ Կույս Մարիամը առավելապես հանդիսանում է ազգային միասնականության խորհրդանիշ: Սույն նախաձեռնությունը կարող է օրինակ հանդիսանալ բազմակրոն այլ երկրների համար: Դարձյալ Լիբանանում, Ավետման տոնի միացյալ նշումը տեղի է ունենում Բեյրութի հյուսիսում՝ Զարիսայի Ս. Մարիամ Աստվածածնի մեծ սրբարանում կամ հիսուսյանների ժամհուրի Նուր Դամ քոլեջում, որտեղ «Միասին սրբուհի Մարիամի շուրջը» թեմայով միջոցառումներ են կազմակերպվում: Այս շատ ժողովրդական ձեռնարկները լայն արձագանք են գտնում մամուլում և միջազգային մեթոդական առիթներ ստեղծում, որի վկայություններից են արաբա-

կան ու արտասահմանյան (ալ-Ազհար...) լուսավորությունների ներկայությունն ու մասնակցությունը:

Խաչով խարանված Սուրբ Երկրի ու Ամտիոքի Եկեղեցու քրիստոնյաները լուսավորություն ունեն վկայելու ոչ թե որևէ օտար, այլ՝ իսլամի լեզվով: Վկայության մասնակցությունը համահունչ է սեմական հայրենիքի քրիստոնեական ժառանգությունը արաբերենով մատուցելու գիտակցությանը: Այս բազմաչարչար հողում մնալը յուրաքանչյուր քրիստոնյայի համար մշակակում է ամսացորդ դառնալ խաղաղության ու երկխոսության ջատագով ամենուր, որտեղ էլ գտնվելիս լինի:

ՍՈՎՈՐՈՒՅԹ ՈՒԹՒՆ ԲԱՆՎՈՂ ՔԱՂԱՔԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Նահդային սատարող քրիստոնյա մտավորականները հասկացել էին, որ միմիայն չահելու են նախադասությունը կրոնի չտալով և աշխարհիկության ու քաղաքացիության առաջնահերթությունը կարևորելով: Կրոնական լուսավորությունը չէր բացառում արաբ քաղաքացի լինելու իրողությունը. բոլորն էլ վայելում են իրենց հայրենիքի քաղաքացին լինելու իրավունքները: Այդ առումով՝ աշխարհիկությունը դավանանքային կաշկանդումներից ձերբազատվելու միջոց էր դառնում: Մտայնությունն իր արտահայտությունը գտավ ինքնության փաստաթղթում՝ կրոնական լուսավորության հիշատակման վերացումով: Սիրիան արաբական առաջին երկիրն էր, որ անկախության հռչակման հաջորդ օրը հասավ դրան, որին, թեև շատ ավելի ուշ, հետևեց Լիբանանը: Թուրքական ինքնության փաստաթղթերը դեռ հիշատակում են կրոնը:

Մերձավոր ու Միջին Արևելքում, անկախության սկզբնական շրջանում, դավանանքով լայնամակարդվող ինքնությունը փոխարինվեց քաղաքացիությամբ լայնամակարդված իրավական երաշխիքներով: Արաբական մշակութա-

յին համայնքին լուսավորելը քրիստոնյա քաղաքացիներին հնարավորություն էր ընձեռում ավելի լավ ընթացել իրենց առանձնահատկությունն ու ասոցիալական երկրում ձևավորել ուրույն աշխարհահայացք. քաղաքացիությամբ լինելով իրաքցի, սիրիացի, եգիպտացի կամ լիբանանցի, մշակույթով՝ արաբ-մուսուլման, դավանանքով մնալ քրիստոնյա: Արաբականությունը՝ ժառանգված, թե որդեգրված, ինքնության առաջին վկայությունն է: Դրան ամեն ոք կարող է հավելել Իբերական թերակղզու նվաճումից հետո արաբացած քրիստոնյաների՝ մոզարաբների ինքնությունը, որոնք մինչև մեր օրերը հետքերը դեռևս նկատվող մշակակալի արվեստ ու ճարտարապետություն զարգացրին:

Բայց դրոշակ ծածանող այս աշխարհիկ ազգայնական վարչակարգերի ամկումը նվազեցրեց խաղաղ ու բեղուն համակցությունը շարունակելու հնարավորությունները: Ներամփոփումը, համայնքային մեկուսացումը նույնպես անհնարավորության ու ամեն տեսակի արմատականությունների [206] տարածմանը, զուգընթաց հարուցեցին ավանդույթի իրավունքի հարց ու քրիստոնյաներին՝ իրենց *aggiornamento*-ն [207] ամելու անհրաժեշտությունը:

Ավանդության իրավունքը՝ օսմանյան «միլլեթի» ուղղակի ժառանգությունը լուսավորելու-չլուսավորելու հարցը դեռևս հրատառ է մնում Արևելքի Եկեղեցիների օրակարգում: Չաճախ ի հեճուկս ներկա իրականության՝ ավանդության իրավունքն է գործում վեճերի (ամուսնալուծում, ժառանգականություն և այլն) կանոնակարգման, Եգիպտոսում՝ դոկտրինայի ստանդարտների լուսավորում՝ նրանց դատադարտելու կամ արդարացնելու վճիռներում: Սակայն, ավելի ընդհանրական մոտեցման դեմքում հարկ է նշել, որ արաբական շատ երկրներում, Եգիպտոսից սկսած, հետզհետե ավելի ու ավելի հաճախ՝ Սիրիայում, Շարիաթն ազդում է ավանդության իրավունքի վրա: Երբ իրավական վեճ է ծագում, սովորաբար Շարիաթի սահմանած կանոնա-

կարգն են կիրառում ոչ-մուսուլմանների կամ ոչ-սուննիների նկատմամբ [208]: Նկատի ունենալով ներկա իրավիճակը՝ ակնհայտ է, որ նման մոտեցումը վիճահարույց է:

Ավելի լայն առումով՝ արաբական-մուսուլմանական միջավայրում քաղաքացիության վեճերը սահմանափակվում են Արևելքի Եկեղեցիները չչրջանցող գաղաշարիկային կաշկանդումներով, մինչդեռ քաղաքացիությունը մի հարց է, որը միայն փոքրամասնություններին դիտարկելի է չհազարգոհ, մանավանդ որ առկա են այնպիսի կարևորագույն հանգամանքներ, ինչպիսիք են հարգանքը իրավական ղեկավարման նկատմամբ, որևէ դատարանի կողմից ունեցող քաղաքացիների նկատմամբ խտրականության վերացումը, սեռերի իրավահավասարությունը, խոսքի ազատությունը, գործունե ժողովրդավարությունը, խորհրդարանական ներկայացուցչությունը... Սի խոսքով՝ շահագրգռությունները շատ-շատ են: Հարկ է հավելել Մերձավոր Արևելքում բրիտանական ու ֆրանսիական զերուժերի առկայության հետևանք հանդիսացող՝ տարադավան իսլամական համայնքների (ալևի, դուրգի) անձնական իրավունքի վերականգնումը: Գաղութային մայրսկին քաղաքականությունը լիովին համադաստասանում էր «միլլեթի» սկզբունքներին: Օսմանյան Պետությունը համարվում էր ու առ այսօր համարվում է սուննի ուղղափառության դաժնադար. սուննիները առանձին «միլլեթ» չէին համարվում:

Հեռու լինելով զոհի կարգավիճակում կաշկանդված մնալու հեռանկարից, քրիստոնյա փոքրամասնությունները աշխատում են ձեռքբազատվել երկու անելանելիություններից, որոնցում նրանց ներփակել են հակասական իրադրությունները: Իսկ փոփոխությունները դեռ է տեղի ունենան մահ ու մասնավորապես Եկեղեցու ներսում: Մարոնիների հեռատես դատարարը՝ Բշարա Ասիին 2017-ի հունիսին Լիբանանում իր Եկեղեցու սինոդի ժամանակ բառերը չծածկեց. նա դատադատեց քահանաների կազմավորման մեջ

մարդկային ու հոգևոր «բացթողումները», ինչպես նաև նրանց «գիտական ու աստվածաբանական գիտելիքների ակնհայտ ցածր մակարդակը» [209]:

Քաղղեական Եկեղեցու ներսում լարվածությունն աճում է այն չափով, ինչ չափով որ ԱՄՆ-ի սփյուռքի հոգևորականների մի մասը ուզում է ձեռքբազատվել միմյ այդ անվիճելի ժողովրդականություն վայելող դատարարի հսկողությունից: 2014-ին, երբ Նինվեի հովիտը կրակի ու արյան մեջ էր, Ամերիկայում հաստատված քաղղեացի քահանաներին բանադրանքի սղառնալիքով երկիր վերադառնալու նրա կոչը այնպիսի խուճաղ հարուցեց, որ խաղաղարարի խնդրանքով հարկ եղավ դիմել Ֆրանցիսկոս դառին [210]:

Հնարավորին չափ արագ վերադարձի համակցված ռազմավարության բացակայության զուգընթաց, սփյուռքի քաղղեական ընկերակցությունների օժանդակությամբ շարունակ աճում է ադաստան խնդրողների թիվը: Այսպես, ԱՄՆ-ում հաստատված իրաքցիների 85%-ը քրիստոնյաներ են [211]: Գործելով մարդասիրական վիզաներ ու տեղում դաշտդանություն խնդրողների միջավայրում, սփյուռքի շահախումբը հակասական շահերի է բախվում Իրաքի և Ամերիկայի միջև:

Սփյուռքի անընդհատ մշանակալի դարձող կշիռը հարուցում է ուժերի հարաբերակցության փոփոխություն՝ ի նդաստ Արևմուտքում հաստատված համայնքների: Այլևայլ ծրագրերի, ռազմավարությունների դատադատով նորանոր ձեղբվածքներ են ի հայտ գալիս: Ամեն դեպքում, երկվության առջև հայտնված, երկու մշակույթով ձևավորված հոգևորականությունը հույս է ներշնչում, որ ներկա փոփոխությունների քանին բարենդաստ կլինի: 2019-ի մայիսին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Բ-ի ձեռքով Հայ Առաքելական Եկեղեցու ԱՄՆ-ի արևելյան թեմի առաջնորդ Դամիել Ֆրնդրկյանի երկսկողոսական ձեռնադրությամբ Ասորի Ուղղափառ քույր Եկե-

ղեցու ղատրիարք, Նորին սրբություն Իզնատիոս Աֆրան Բ Քարինի մասնակցությունը առանձնակի խորհուրդ ուներ. առաջին անգամ առաջնորդ էր ձեռնադրվում Հայ Առաքելական Եկեղեցու՝ ԱՄՆ-ում ծնված մի սղասավոր:

Ինչդեռ իր աշխատություններում դիտարկել է Բեռնար Հեյբերգերը (Bernard Heyberger), խնդրո առարկա հոգևորականները փոխազդում են միմյանց վրա, իրենց քարոզները (միմչև իսկ ինքնությունները) ամրադնդում են փոխլրացմամբ, նմանակմամբ, մրցակցությամբ: Բաղդադի քաղաքաբնակ արաբախոս քաղղեացին գաղթելով Դետրոյտի արվարձան, իրեն ավելի մտերիմ է զգում լիբանանցի մարոնիին, քան ուրմիացի, իրանահոյատակ, արամերեն խոսող աշուրիին: Նույնը կարելի է ասել Հայեդում ծնված կաթոլիկ հայի ու նրա՝ մախկին խորհրդային Հայաստանից գաղթած հայրենակիցների մասին, որոնց բարբերը բնավ չեն համատեղվում:

Այսդիսին է այլաբնույթ մտքերի ու փաստարկների շրջանառության բարդույթը: Արևելքի քրիստոնյաների հիմնախնդիրը չի կարող երկար ժամանակ Արևելյան հարցի տասներորդական այլակերպությունը համարվել. այն Մերձավոր ու Միջին Արևելքի հասարակությունների ժողովրդավարացման ճշգրիտ չափիչն է: Հարկ է նաև, որ տարածաշրջանի ու սփյուռքի ընտրախավերն իրենց մեջ գտնեն համադատասխան եռանդ ու դառնան դերակատարը նոր վերածննդի, որն այսուհետ կդրսևորվի քաղաքացիության նոր ձևերով, դրանով իսկ ամեն բնույթի խավարամտությունների դեմ մարդկային արժանադատության ղաշտողանությամբ:

ԵՆՐՎՅՈՒՆ

ՊԱՏՐԱՍՏԿԵԼ ԲԱՆԱԿԵՏԻ

Հիշենք ֆրանսիացի-լիբանանցի իմաստասեր Մուշիր Աունի հիանալի ձևակերպումը. «Արևելքի քրիստոնյաները ենթարկվում են ամարդարացիորեն մեղադրվողի ու ինքնակամ արձատախիլ լինելու կրկնակի մարտիրոսություն» [212]: Եթե սառնասրտորեն դիտարկենք, թե ո՞ր կողմն է հակվում Արևելքի տարածաշրջանի բազմազգության վայրէջքը, մեր տարածություն-ժամանակը բնավ լավատեսություն չի ներշնչում: Ներկայի անկայուն իրավիճակում զարգացումները կարող են ընթանալ նաև ձգանի սկզբունքով: Ժամանակը չէ՞ դասեր քաղելու անցյալից, նորից դիտարկելու ղատմության սև խոռոչները՝ նույն փորձությունների նորից ու նորից չենթարկվելու համար, և վերջադեռ հասկանալու համար, որ Արևմուտքից ոչ մի ավետիս չի հասնելու, որ ամեն դեդքում, Արևմուտքը խաչով խարանված համայնքների դժբախտության միակ մեղավորը չէ: Արևմուտքի օգնությունը որքան էլ դրվատանքի արժանի ու անհրաժեշտ լինի, նման ջանքերը չեն կարող որոշիչ լինել: «Այլևս երբեք»-ը հմչելու է յուրաքանչյուր ահաբեկչության, սղանության, յուրաքանչյուր եկեղեցու հրղեհման հետ... Վրդովմունքի աստիճանը կարող է փոփոխվել, սակայն գործնական ձևը անընդհատ կրկնվելու է ծիսական շարականի դեռ:

Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրից ժառանգված կարգի կործանումը հարցականի տակ է դնում հետօսմանյան այս տարածաշրջանի հավասարակշռությունը: Եկեղեցիները հաղադում են տարածաշրջանը զրկել այն ամենից, ինչը կարող է «միլլեթի» զանազան թերությունները բացահայտել: Այսօր եկեղեցիները շարունակում են լողալ առանց դեկի ճոճվող նավակի նման՝ ամեն ինչ թողնելով ղատա-

հականությանը, մինչդեռ խնդիրներն իրար հաջորդում են, սկսած փոքրամասնությունների կարևորագույն՝ քաղաքական կարգավիճակից մինչև քաղաքացիության՝ մշտնջենական դարձած խնդրի լուծման որոնումները: Մնում է ստեղծել այնպիսի օրինական շրջանակ, որը կկարողանա ադապտվել փոքրամասնությունների ոչ միայն անվտանգությունը, այլ նաև բարգավաճումը, այսինքն՝ ժողովրդավարական իրավահավասարությունն ու մարդկային արժանադատությունը: Ձևացնել, թե իբր նրանց ադապտ կախված է իրենց իսկ ինքնավստահությունից ու քաղաքացիության մի տեսակ երրորդ ուղի առաջադրելու իրենց կարողությունից, միաժամանակ կնշանակի լիակատար ու ամբողջական համարկում, Արևելքում փոքրամասնականի ծուլման մերժում և նրանց վերջնական ծուլում Արևմուտքում:

Հիշատակելով հանդերձ մի քանի հոյանցիկ հաջողություններ, այնուամենայնիվ հարկ է նշել, որ զենքի ընտրությունը ինչդեռ անցյալում, այնդեռ էլ ներկայում, բացահայտեց այդ կռվանի սահմանափակ հնարավորությունները: Ուստի հարկ է հետևողականորեն վերադառնալ քաղաքացիությանը, այնդեռ անել, որ արաբ քրիստոնյան ոչ թե «փոքրամասնություն», «իրավահավասար» լինի, ոչ թե հավերժական զոհ կամ «Արևմուտքի 5-րդ զորայունը» համարվի, այլ արժանանա սիրո, խաղաղության շնորհիմ: Փոքրամասնություններին վիճակված՝ Արևելքի ու Արևմուտքի միջև միջնորդի դերը ժամանակավրեժ դարձավ միջազգային տնտեսության համաշխարհայնացման ու ծավալման դատաճառով: Պատմական ու աստվածաբանական լրջագույն դաշարով բեռնված, միաժամանակ ադապայի նկատմամբ աներեր հավատով համակված համաբնագրային աստվածաբանությանը հետևելու ջանքերը անշուշտ ոչ-կատարյալ, բայց այնուամենայնիվ Արևելքի Եկեղեցիների բարեփոխման անհրաժեշտության հավաստիքներ են: Համաբնագրային աստվածաբանությունը խթանիչ է այն չափով, ինչ չափով որ ինքնաքննադատությունը, չոր

վարդապետությունից ու սովորութամոլությունից հեռավորության դահդանումը փթթումի որոշակի աղբյուր են դառնում, որին ավելանում է տեղական իրականությանը խորթ արտաքին ազդեցություններից ազատագրությունը: Այս բոլորը կմղաստեն առողջ, տևական, ինքնության ներկայացուցչականություններից ու առաստելներից զերծ հարաբերության հաստատմանը:

Ահա այստեղ է, որ սփյուռքն ու նրա անդրազգային ցանցի ուժը կարող են միջամտել, նույնիսկ անդրել մահատակվող, բայց դեռևս կանգուն քրիստոնեության վերքերը, բուլրի համար շահեկան մի առաքելություն, որն ի վիճակի է նաև ասոցիակն հանրություններում ճշմարտացի տեղեկատվություն ադապտել, իրենց անմիջական շահերի դաշտումանությամբ կուրացած արևմտյան որոշ կառավարությունների անհարիր քաղաքականությունը մի տեսակ հավասարակշռել:

Սփյուռքի ընտրախափի վրա ծանրանում են բազմաբնույթ դարտականություններ՝ վտանգված ու իմաստախախտված ազգային ժառանգությունը փոխանցել իրենց համայնքներին ու նրանց գտնված երկրներին, դատությունից դասեր քաղել, նդատակը որոշակիացնել և նրան քաղաքական իմաստ հաղորդել, այլ կերոլ ասած՝ ներկա ժամանակներին համահունչ՝ իմաստավորված ու բննադատական մոր քաղաքականություն որդեգրել:

Վերջապես, այս հիմնահարցը ներկայումս միայն հոգևորականների և փոփոխվող չափանիշերով բարոյականությանը հլու դիվանագետների ու այլ «փորձագետների» իրավասությունը չի կարող լինել: Տարիների անտարբերությունից հետո եկել է փոխհատուցման ժամանակը՝ եզրահանգումներն իրենց երկար են սդասեցնել տալիս: Ավելի ու ավելի անհադաղ է թվում աշխարհիկանացնել այն ամենը, ինչը դեռ կարելի է ու, հատկապես, բանավեճի դատրաստվելը:

Հնորհակալիք

Այս գիրքը ծնվել է լուսավորության հոսանքի և հասարակական գիտությունների զարգացման ևս մի հարցի վրա: Գիրքը շատ տարտակա՞ն է մաս իր հարգարժան նախորդին՝ հատկապես «Արևելքի քրիստոնյաների» լուսավորման, որո՞հետք Բեռնար Չեյթերգերին: «Համաբնագրային աստվածաբան», ներհուն իմաստասեր Անտուան Ֆլեյֆելը բարյացակամությունն ունեցավ իսկույն լուսավորությանը ու առանձնակի հոգատարությամբ ուղղորդեց գրքի կայացման ճանապարհը:

Իր հերթին, ֆրանսիացի-սիրիացի մտավորական Մաջեդ Նեհմեն (Majed Nehmé) անգմահատելի աջակցություն ցուցաբերեց ձեռագրի վերջին փուլում, կիսելով իր համադարձակ իմացությունները, որին թերևս համարժեք է միայն իր համեստությունն ու Միջերկրականի երկու ափերին աղբաձուլարիների հարուստ կենսափորձը: Արա դիտողություններն ու ճշգրտումները մեզ համար շատ թանկ էին: Միջին Արևելքի ներքին առանձնահատկություններին քաջատեղյակ արաբագետ լրագրող Դոմինիկ Ֆերրանդինին (Dominique Ferrandini) ձեռագրի ուշադիր ընթերցումից հետո մեզ հետ կիսեց իր արժեքավոր դիտարկումները: Մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում նրան:

Չենք մոռանում մաս Աստղիկ Չամբերթենին (Astrig Tchamkerten), ով ջանք չխնայեց ձեռագիրը վերընթերցելու համար:

Վերջապես, հեղինակն ուզում է իր խոնարհումը բերել աշխարհագրագետ ու Սիրիայի փայլուն մասնագետ Ֆարիս Բալանչին՝ այնքան խնամքով լուստրաստած քարտեզի համար:

Գրքի համար շատ շնորհակալ ենք Վառլամ Բաբայանին, որը համարում է իր լուսավորչական աշխատանքի մասնակցին:

Մեզ համար շատ շնորհակալ ենք Վառլամ Բաբայանին, որը համարում է իր լուսավորչական աշխատանքի մասնակցին:

Այս գիրքը ծնվել է լուսավորության հոսանքի և հասարակական գիտությունների զարգացման ևս մի հարցի վրա: Գիրքը շատ տարտակա՞ն է մաս իր հարգարժան նախորդին՝ հատկապես «Արևելքի քրիստոնյաների» լուսավորման, որո՞հետք Բեռնար Չեյթերգերին: «Համաբնագրային աստվածաբան», ներհուն իմաստասեր Անտուան Ֆլեյֆելը բարյացակամությունն ունեցավ իսկույն լուսավորությանը ու առանձնակի հոգատարությամբ ուղղորդեց գրքի կայացման ճանապարհը:

Իր հերթին, ֆրանսիացի-սիրիացի մտավորական Մաջեդ Նեհմեն (Majed Nehmé) անգմահատելի աջակցություն ցուցաբերեց ձեռագրի վերջին փուլում, կիսելով իր համադարձակ իմացությունները, որին թերևս համարժեք է միայն իր համեստությունն ու Միջերկրականի երկու ափերին աղբաձուլարիների հարուստ կենսափորձը: Արա դիտողություններն ու ճշգրտումները մեզ համար շատ թանկ էին: Միջին Արևելքի ներքին առանձնահատկություններին քաջատեղյակ արաբագետ լրագրող Դոմինիկ Ֆերրանդինին (Dominique Ferrandini) ձեռագրի ուշադիր ընթերցումից հետո մեզ հետ կիսեց իր արժեքավոր դիտարկումները: Մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում նրան:

Չենք մոռանում մաս Աստղիկ Չամբերթենին (Astrig Tchamkerten), ով ջանք չխնայեց ձեռագիրը վերընթերցելու համար:

Վերջապես, հեղինակն ուզում է իր խոնարհումը բերել աշխարհագրագետ ու Սիրիայի փայլուն մասնագետ Ֆարիս Բալանչին՝ այնքան խնամքով լուստրաստած քարտեզի համար:

Գրքի համար շատ շնորհակալ ենք Վառլամ Բաբայանին, որը համարում է իր լուսավորչական աշխատանքի մասնակցին:

Մեզ համար շատ շնորհակալ ենք Վառլամ Բաբայանին, որը համարում է իր լուսավորչական աշխատանքի մասնակցին:

ուղղորդող գրականություն

Mouchir Basile AOUN, *Le Christ arabe: Pour une théologie de la convallité*, Paris, Cerf Patrimoines, 2016 (Մուշիր Բասիլ Աուն, «Արաբ Քրիստոսը - Վասն համակեցության աստվածաբանության», «ՍերՖ դատրիմուան» հրատարակչություն, Փարիզ, 2016):

Adel BAKAWAN, *L'impossible État irakien: Les Kurdes à la recherche d'un État*, Paris, l'Hamattan, 2019 (Ադել Բակաուան, «Անհնարին իրաքյան ղետություն. Քրդերը ղետության որոնման մեջ», «Յարմատան» հրատարակչություն, Փարիզ, 2019):

Grigoris BALAKIAN, *Le Golgotha Arménien, de Berlin à Der ez-Zor, Mémoires en deux tomes*, traduit de l'arménien par Hratch Bédrossian, Chamigny, Le Cercle d'écrits caucasiens, 1959 (Գրիգորիս Բալաքյան, «Յայ Գողգոթան Քեռիմից միմշև Դեյր էզ-Չոր», հիշողություններ՝ երկու հատորով, հայերենից թարգմանեց Յրաչ Պետրոսյանը, «Կովկասյան գրական շրջանակ»ի հրատարակչություն, Շամինյի, 1959):

Aurore BRUNA, *L'Accord d'Angora de 1921: Théâtre des relations franco-kémaliste et du destin de la Cilicie*, Paris, Cerf Patrimoines, 2018 (Օրոր Բրունա, «Անգորայի 1921-ի դայմանագիրը - Ֆրանս-քեմալական հարաբերությունների և Կիլիկիայի ճակատագրի թատերարեմը», «ՍերՖ դատրիմուան» հրատարակչություն, Փարիզ, 2018):

Jean CORBON, *L'Église des Arabes*, Paris, Le Cercle d'écrits caucasiens, 1977 (ժան Կորբոն, «Արաբների եկեղեցին», «Կովկասյան գրական շրջանակ»ի հրատարակչություն, Փարիզ, 1977):

Georges CORM, *Youakim Moubarac, un homme d'exception*, Beyrouth, Librairie Orientale, 2004 (ժորժ Կորմ, «Յուակիմ Մուբարակ՝ մի բացառիկ անձ», «Արևելյան գրադարան»ի հրատարակչություն, Բեյրութ, 2004):

Sébastien de COURTOIS, *Le nouveau défi des chrétiens d'Orient, d'Istanbul à Bagdad*, Paris, Jean-Claude Lattès, 2009 (Սեբաստիեն դը Կուրտուա, «Ստամբուլից միմշև Քաղաղ՝ Արևելքի քրիստոնյաների նոր մարտահրավերը», «ժան-Կլոդ Լատտես» հրատարակչություն, Փարիզ, 2009):

Vincent DUCLERT, *La France face au génocide arménien*, Pa-

ris, Fayard, 2015 (Վենսան Ղյուլլեր, «Ֆրանսիան հայոց ցեղասպանության դեմ-հանդիման», «Ֆայար» հրատարակչություն, Փարիզ, 2015):

Antoine FLEYFEL, *Le théologie contextuelle arabe: Modèle libanais*, Paris, l'Harmatan, 2011 (Անտուան Ֆլեյֆել, «Արաբական համաբնագրային աստվածաբանությունը - Լիբանանյան օրինակը», «Յարմատան» հրատարակչություն, Փարիզ, 2011):

Antoine FLEYFEL, *Géopolitique des chrétiens d'Orient: Défis et avenir des chrétiens arabes*, Paris, l'Harmattan, 2013 (Անտուան Ֆլեյֆել, «Արևելքի քրիստոնյաների աշխարհաքաղաքականությունը - Արաբ քրիստոնյաների մարտահրավերներն ու աղազան», «Յարմատան» հրատարակչություն, Փարիզ, 2013):

Antoine FLEYFEL, *Des Dieux criminels*, Paris, Cerf, 2017 (Անտուան Ֆլեյֆել, «Ոճրագործ աստվածների մասին», «Սերֆ» հրատարակչություն, Փարիզ, 2017):

Bernard HEYBERGER, *Les chrétiens du Proche Orient au temps de la réforme catholique: Syrie, Liban, Palestine, XVIIe-XVIIIe siècles, école française de Rome*, 2014 (Բեռնար Հեյբերգեր, «Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյաները Կաթոլիկական քարենորոգման ժամանակ. Սիրիա, Լիբանան, Պաղեստին, 17-18-րդ դարեր, Հռոմի ֆրանսիական դպրոց, 2014):

Bernard HEYBERGER, *Les chrétiens au Proche Orient de la compassion à la compréhension*, Paris, Payot, 2013 (Բեռնար Հեյբերգեր, «Քրիստոնյաները Մերձավոր Արևելքում. Կարեկցանքից՝ ընկալում», «Պայո» հրատարակչություն, Փարիզ, 2013):

Bernard HEYBERGER (dir.), *Chrétiens du Monde arabe: Un archipel en terre d'Islam*, Paris, Autrement, 2013 (Բեռնար Հեյբերգեր, «Արաբական աշխարհի քրիստոնյաները - Կղզեխումբ իսլամի հողում», «Օտրըման» հրատարակչություն, Փարիզ, 2013):

Georges Khodr, *Et si je disais les chemins de l'enfance*, Paris, Cerf, 1997 (ժորժ Խոդր, «Եվ եթե ես ասեի մանկության ճամփաները», «Սերֆ» հրատարակչություն, Փարիզ, 1997):

Georges Khodr, *L'appel de l'esprit*, Paris, Cerf, 2001 (ժորժ Խոդր, «Դոգու կոչը», «Սերֆ» հրատարակչություն, Փարիզ, 2001):

Paolo MAGGIOLINI, «The origin and Development of the Idea of «Minority» in the MENA Region: A Multilevel Analysis», In: Salam KAWAKIBI (ed.), *Politics of Recognition and Denial: Minorities in the MENA Region. 11 (2018)* (Պաոլո Մաջիոլինի, «Փոքրամասնության» գաղափարի ծագումն ու զարգացումը Մերձավոր Արևելք - Հյուսիսային Աֆրիկա տարածաշրջանում - Բազմաստիճան վերլուծություն», տե՛ս Սալամ Բաուաքիբի (խմբ.), *Ճանաչման և ժխտման քաղաքականություն - Փոքրամասնությունները Մերձավոր Արևելք - Հյուսիսային Աֆրիկա տարածաշրջանում, 11 (2018)*):

Jean-Pierre VALOGNE, *Vie et mort des chrétiens d'Orient: Des origines à nos jours*, Paris, Fayard, 1994 (ժան-Պիեռ Վալոնյը, «Արևելքի քրիստոնյաների կյանքն ու մահը - Սկզբից մինչև մեր օրերը», «Ֆայար» հրատարակչություն, Փարիզ, 1994):

Joseph YACOUB, *Au-delà des minorités: Une alternative à la prolifération des États*, Paris, éditions de l'Atelier, 2000 (ժոզեֆ Յակուբ, «Փոքրամասնություններից ավելին - Պետությունների բուռն աճի մի այլընտրանք», «Ատելիե» հրատարակչություն, Փարիզ, 2000):

Joseph YACOUB, *Qui s'en souviendra? 1915: Le génocide assyro-chaldéen-syriaque*, Paris, Cerf, 2014 (ժոզեֆ Յակուբ, «Ո՛վ կհիշի - 1915՝ աշուրիների-քաղղեացիների-ասորիների ցեղասպանությունը», «Սերֆ» հրատարակչություն, Փարիզ, 2014):

Joseph YACOUB, *Une diversité menacée: Les chrétiens d'Orient face au nationalisme et à l'Islamisme*, Paris, éditions Salvator, 2018 (ժոզեֆ Յակուբ, «Վտանգված բազմազանություն - Արևելքի քրիստոնյաները ազգայնականության ու իսլամականության դեմ-հանդիման», «Սալվատոր» հրատարակչություն, Փարիզ, 2018):

Ծանոթագրություններ

1. Կոնստանտին Ֆրանսուա դը Չասեբյոֆ, կոմս դը Վոլմեյ (1757-1820) –Ֆրանսիացի իմաստասեր, գրող, արևելագետ, քաղաքական գործիչ: Ճանադարհորդել է Արևելքում, Ֆրանսիա վերադառնալուց հետո հրատարակել է «Ուղևորություն Եգիպտոսում ու Սիրիայում» հուշագիրքը (թարգմ.):
2. Georges CORM, *Géopolitique des minorités au Proche-Orient*, in: *Hommes et Migrations*, no. 1172-1173, Janvier-février 1994, Minorités au Proche-Orient, p. 7-17 (ժողով Կորմ, «Փոքրամասնությունների աշխարհաքաղաքականությունը Մերձավոր Արևելքում», տե՛ս «Յոճ է միգրասիոն», թիվ 1172-1173, հունվար-փետրվար 1994. «Փոքրամասնությունները Մերձավոր Արևելքում», էջ 7-17) (ֆրանսերեն):
3. Այս կադակցությամբ հարկ է հիշատակել, մասնավորապես, Անտուան Ֆլեյֆելի, Բեռնար Յեյբերգերի, ինչդեռ մասնաճյուղից դուրս գալիս, Վալդեմար Վալդեմարսոնի հրատարակումները, որոնք մինչև ժամ-Պիեռ Վալունյի համալսարանի հրատարակությունը («Արևելքի քրիստոնյաների կյանքն ու մահը», «Ֆայար» հրատարակչություն, Փարիզ, 1994) հնարավորություն ընձեռեցին գիտելիքների մի անբողջ երեսակ բացահայտել:
4. «Իսլամական ղետություն» (ամբողջական անունը՝ «Իրաքում և Մեծ Սիրիայում իսլամական ղետություն», կրճատ՝ ԻՊ, անվան արաբերեն հատվածը՝ ԴԱԻՇ) - Իրաքի Հանրապետության և Սիրիայի Արաբական Հանրապետության տարածքներում, մասնավորապես ու եվրոպական երկրներում գործած և դեռևս գործող ծայրահեղ իսլամական ահաբեկչական կազմակերպություն (թարգմ.):
5. Շիաներ և սուննիներ - Իսլամի երկու հիմնական ճյուղերը (թարգմ.):
6. Նահդա (արաբերեն՝ զարթոնք) - 19-րդ դարում արաբական երկրներում սկսված քաղաքական ու մշակութային վերածնության շարժում (թարգմ., խմբ.):
7. Aggiornamento (իտալերեն՝ արդիականացնել) - եկեղեցու մշտական բարեփոխումը տվյալ ժամանակի դասերի համադաստասխան: Շրջանառության մեջ է դրել Հովհաննես ԻԳ դարը: Բառն ամենից շատ շրջանառվում

- է եղել Վատիկանի Բ համաժողովի ընթացքում (թարգմ., խմբ.):
8. Սուրբ բնագիր - Յեղիմակը Եկատի ունի իսլամի սուրբ գիրքը՝ Պուրանը (խմբ.):
 9. Մանդեականներ - Միաստվածյան և զնոստիկական կրոն, որի հետևորդները աշխարհում հաշվվում են 60-70 հազար: Ափնշն 2003-ը՝ աղոթում էին գրեթե բացառապես Իրաքում, որտեղ ներկայումս նրանց թիվը մի քանի հազարը չի գերազանցում: Մեծարում են հիմնականաբար նյան մարգարեներին, իսկ ամենից շատ՝ Յովհաննես Ակրտշին: Խոսում են մանդաիկ լեզվով: Ավելի ծանոթ են «սաբեականներ» անունով (խմբ.):
 10. Շաբակներ - Բրդական կամ իրանական ծագումով ճուտույմանական կրոնական հավաքականություն Նիմվեի (Մուսուլի) մահաճի Նիմվեի հովտում՝ Իրաքի կենտրոնական կառավարության ենթակա տարածքում: Գնահատվում են 200-ից 500 հազար հոգի: Իրենց առանձնացնում են բրդական սուննիական զանգվածից և մերժում են ընդգրկվել Իրաքյան Բուրդիստանի ինքնավար տարածքի մեջ: Հիմնականում խոսում են իրանական ծագման շաբակի լեզվով: Դավանանքը մի տեսակ խառնուրդ է սուննիական ու շիայական տարրերի՝ սուֆիական գորավոր ազդեցությամբ: Հավատում են, որ Աստված ավելին է, քան ներկայացված է Պուրանում և թե Նրան Պետոթ է անվանել «աստվածային իրականություն» (խմբ.):
 11. Մեյքիտներ - Հույն Կաթոլիկ եկեղեցու հետևորդներ (թարգմ.):
 12. Մարոնիներ - Արևելա-քրիստոնեական Կաթոլիկ եկեղեցու հետևորդներ, որոնք կազմում են Լիբանանի գլխավոր քրիստոնեական համայնքը: Անունն ըստ ավանդության առաջացել է ուղղության հիմնադիր Մար Մարունի անունից (թարգմ.):
 13. Ղոլտիներ - Փարավոնների ժամանակներից հարատևող եգիպտացիներ, որոնք 3-րդ դարում քրիստոնեություն են ընդունել (թարգմ.):
 14. Sébastien de COURTOIS, *Le nouveau défi des chrétiens d'Orient, d'Istanbul à Bagdad*, Paris, Jean-Claude Lattès, 2009, p. 24 (Մեթաստիեն դը Կուրտուա, «Ստանդրուից մինչև Բաղդադ՝ Արևելքի քրիստոնյաների նոր մարտա-

- իրավերը*», «ժամ-Կլոդ Լատտես» իրատարակչություն, Փարիզ, 2009, էջ 24) (ֆրանսերեն):
15. Սարդան Յուսեին (28 ադրիլ 1937, ալ-Սուջա, Իրաք - 30 դեկտեմբեր 2006, Բաղդադ) - Իրաքցի ղեկավար և քաղաքական գործիչ, Իրաքի մախազահ, վարչապետ, «Բաաս» կուսակցության իրաքյան թևի գլխավոր քարտուղար, մարշալ: 2003-ի գարնանը Իրաքի ամերիկյան զրավունով կորցրել է իշխանությունը, որոշ ժամանակ աղոթել ընդհատակում, առաջ՝ ձերբակալվել: Իրաքի գերագույն դատարանի վճռով դատապարտվել է մահվան և կախաղան հանվել (թարգմ.):
 16. Բաաս (արաբերեն՝ վերածնունդ) - Ամբողջական անունն է՝ Արաբական ընկերվարական վերածննդի կուսակցություն: Հիմնական զաղափարախոսությունը արաբական ազգայնականությունն է՝ ընկերվարության տարրերով: Կարգախոսները՝ «Միասնություն, ազատություն, ընկերվարություն» և «Հավերժական առաքելություն ունեցող արաբական մեկ ազգ»: Իրաքում եղել է իշխող կուսակցությունը 1968-ի հուլիսի 17-ից մինչև 2003-ի մարտի վերջը, իսկ Սիրիայում 1963-ի մարտի 8-ից առ այսօր իշխանական կուսակցությունն է (թարգմ., խմբ.):
 17. Ջուլիա Բուտրոսի հայրը լիբանանցի մարոնի է, մայրը՝ ղաղեփախիցի հայուհի (խմբ.):
 18. Սալաֆականություն - Իսլամական զաղափարական ուղղություն, որն ընդունում է Պուրանի մախնական բնօրինակն ու միակ ճշգրիտ մեկնաբանությունը համարում է իր կողմնակիցներինը (թարգմ.):
 19. Ուսիհաբականություն - Իսլամական ծայրահեղ ղափառողական ուսմունք և կրոնական ուղղություն: 18-րդ դարում սկզբնավորել է աստվածաբան քարոզիչ Աուսիհադ Իբն Աբդ ալ-Ուսիհաբը, ում անունով էլ կոչվել է: Ուսմունքի հիմնական դրոյթը միակ Աստծու Եկատման բացարձակ հավատն է: Սաուդյան Արաբիայի ղաշտոնական դավանանքն է և վայելում է իշխող ալ-Սաուդ ընտանիքի անվերապահ աջակցությունը (թարգմ., խմբ.):
 20. Արաբական ծոցի շուրջը գտնվող արաբական երկրներից՝ հյուսիսից հարավ՝ Բուվեյթի Պետությունը (եմիրություն), Բահրեյնի Թագավորությունը, Կատարի Պետությունը

(եմիրություն), Արաբական Միացյալ Էմիրությունները, Օմանի Սուլթանությունը և հյուսիսից հարավ ձգվող սաուդյան Արաբիայի Թագավորությունը (թարգմ.):

21. Մաշրեկ - Արաբերեն՝ Արևելք (խմբ.):
22. Չրույց հեղինակի հետ, 19 նոյեմբերի 2018 թ.:
23. Խոսքը դղտի ուղղափառների ղափառաբանի մասին է, ում նստավայրը Ալեքսանդրիայում է (թարգմ.):
24. Jean CORBON, *L'Église des Arabes*, Paris, Le Cercle d'écrits caucasiens, 2018 (ժամ Կորբոն, «Արաբների եկեղեցին», «Կովկասյան գրական շրջանակ»ի հրատարակչություն, Փարիզ, 1977) (ֆրանսերեն):
25. A contrario - Լատիներեն՝ հակառակը (թարգմ.):
26. Ներկայումս՝ Լիբանանի Լեռնալիբանանի նահանգը, որտեղ այժմ մեծ թվով մեծաստաններ, միաբանություններ, հոգևոր այլ հաստատություններ են գործում (թարգմ.):
27. Ալևիներ - Իսլամի շիա ուղղության մի ճյուղի հետևորդներ, որոնք ավելի մեծարում են Մուհամմադ մարգարեի հորեղբորորդի Ալի Իբն Աբի Թալեբին (ուժ անունով էլ կոչվում են) և Մուհամմադի հաջորդականության իրավունքը ընդունում են Ալիի սերնդի համար: Տարածված են մասնավորաբար Լիբանանի հյուսիսի ծովափնյա շրջանում, Սիրիայի ծովափում, Դամասկոսում, Թուրքիայում ու եվրոպական երկրներում (թարգմ.):
28. Դուրզիներ - Իսլամի շիա ուղղության իսմայիլական ճյուղից ծնված մի դավանանքի հետևորդներ: Պաշտոնական ինքնանվանումն է «(Աստծու հետ) Միավորված մուսուլմաններ» (*Մուուահիդիում*): Առաջացել է 11-րդ դարի սկզբին՝ ֆաթիմյան խալիֆ ալ-Հաֆիմ բի-ամր իլ-լաիի ջանքերով և Մուհամմադ Բին Իսմայիլ Նաշթեբին ալ-Դարազիի քարոզչությամբ, ում անունով էլ կոչվել է: Հավատում են հոգու վերամարմնավորմանը, ինչդեռ մասնատված միջոցով Աստծու հետ միավորվելու հնարավորությանը: Իսլամի հինգ ղադիմականությունները չկատարելու համար՝ սուննի և շիա մուսուլմանները նրանց համարում են աղանդ: Հաշվվում են շուրջ մեկ միլիոն հոգի, և համախուսեք համայնքներով աղորում են Լիբանանի, Սիրիայի

հարավի և գրավյալ Պաղեստինի հյուսիսարևելյան լեռնային շրջաններում (թարգմ., խմբ.):

29. Ներս լեռ - Հին Կտակարանում այս լեռը հանդիպում է Աբարիմ և Փասկա անուններով (խմբ.):
30. Բանտուստան - Աֆրիկայի հարավում ու հարավ-արևմուտքում «ազգային օջախ» հորջորջվող մեկուսացած տարածքներ, որտեղ ցեղային խտրականության տարիներին արգելափակում էին սևամաշկ քնիկներին: Սերում է հարավ-աֆրիկյան ցեղախմբերի «բանտու» ընդհանուր լեզվի անվանումից (թարգմ.):
31. Jean-François COLOSIMO, *Aveuglements*, Paris, Cerf, 2014 (ժամ-Ֆրանսուա Կոլոսիմո, «Կուրացումներ», «Սերֆ» հրատարակչություն, Փարիզ, 2014) (ֆրանսերեն):
32. Վեստֆալյան համակարգ - Միջազգային իրավունքում ամրագրված սկզբունք՝ յուրաքանչյուր ղեկավարում սեփական տարածքի մկատմամբ ունի բացարձակ ինքնիշխանության իրավունք: Հռչակվել է 1648-ի Վեստֆալիայի խաղաղության համաձայնագրով (թարգմ., խմբ.):
33. Céline MERHEB-GHANEM, *La géopolitique des chrétiens du Moyen Orient*, in: *Orients Stratégiques*, no. 5, *Le sort des minorités au Moyen Orient, entre espoir et résignation*, Paris, l'Hamattan, 2017 (Սելին Մերհեբ-Դանեմ, «Միջին Արևելքի քրիստոնյաների աշխարհաքաղաքականությունը», «Օրիան ստրատեժիք», թիվ 5. տե՛ս «Ազգային փոքրամասնությունների ճակատագիրը Միջին Արևելքում՝ հույսի ու համակերպության միջև», «Հարմատան» հրատարակչություն, Փարիզ, 2017) (ֆրանսերեն):
34. Assyrian Levies (անգլերեն՝ «Ասորական աշխարհագոր») - Կազմավորվել է առաջին աշխարհամարտի ժամանակ՝ իբրև «Իրաքյան աշխարհագոր»: «Ասորական աշխարհագոր» է կոչվել անդամների զգալի մասի ասորի լինելու համար (թարգմ.):
35. Yasmine HANNOUSH, *The Chaldeans: Politics and Identity in Iraq and the American Diaspora*, I. B. Tauris, London-New York, 2019, p. 179 (Յասմին Հաննուշ, «Քաղղեսցիները - Քաղաքականությունն ու ինքնությունը Իրաքում և ամերիկյան սփյուռքում», «Այ. Բի. Տաուրիս» հրատարակչու-

թյուն, Լոնդոն-Նյու Յորք, 2019, էջ 79) (անգլերեն):

36. Ըստ Բուրդիստանի ինքնավար շրջանի սահմանադրության մասնագծի 2-րդ հոդվածի՝ Նինվեի նահանգը լիտի մերառվեր Իրաքյան Բուրդիստանի սահմաններում. տե՛ս նույն տեղում, էջ 170:
37. Ղասսան Թուեյնի (1926 - 2012) - Հույն ուղղափառ դավանանքի լիբանանցի քաղաքական գործիչ, լրագրող, խմբագիր, դիվանագետ ու մտավորական: Երկար տարիներ եղել է լիբանանյան ամենատարածուն «ալ-Նահար» օրաթերթի գլխավոր խմբագիրը (*հեղինակ, խմբ.*):
38. Լոթարինգիական խաչ - Անունը ծագում է Ֆրանսիայի ու Գերմանիայի սահմանին գտնվող Լոթարինգիայի շրջանից, որի խորհրդանիշը լոթարինգիական խաչն էր: Կազմված է մեկ ուղղահայաց գծից, որին կեսից հատում է ավելի փոքր երկարությամբ մի գիծ, որի վերևում, զուգահեռաբար, կա ևս մեկ, ավելի փոքր գիծ (*թարգմ., խմբ.*):
39. ՍեյՖո (ասորերեն՝ թուր) - Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան Պետությունում և Պարսկաստանի հյուսիս-արևմուտքում բնակվող տարբեր դավանանքի ասորիների ցեղասղանությունը թուրքերի և քրդերի կողմից՝ հայերի ու հույների ցեղասղանության հետ համատեղ (*թարգմ., խմբ.*):
40. Ալ-Քալիդա - Իսլամի սուննի ճյուղի ուսուցիչական ուղղությանը հետևող ծայրահեղական ահաբեկչական կազմակերպություններից մեկը: Տե՛ս նաև 179-րդ ծանոթագրությունը (*թարգմ.*):
41. Ազգային ուխտ - Լիբանանի 1940-ականների սկզբի երեւիլի քաղաքական գործիչների միջև բանավոր համաձայնություն, որի հիմնադրույթներն էին՝ քրիստոնյաների և մուսուլմանների խաղաղ համակեցությունը մեկ, միասնական ղեկավարության սահմաններում, Լիբանանի քրիստոնյաների խոստումը արևմտյան ղեկավարությունների հովանին չփնտրելու և իսլամների խոստումը՝ չանդամակցելու արաբական երկրների դաշնություններին (*խմբ.*):
42. Իրականում՝ այդ իրավասություններն անցան Լիբանանի կառավարությանը՝ իբրև հավաքական ճարմնի (*խմբ.*):

43. Լիբանանի նախկին վարչապետ Ռաֆիկ Հարիրիի ահաբեկումը 2005-ի փետրվարի 14-ին՝ Լիբանանում սիրիական բանակի և գաղտնի ծառայությունների 29-ամյա ներկայության դեմ դիրքորոշված տարբեր շրջանակները վերագրեցին Սիրիայի նախագահ Քաշշար ալ-Ասադին: Երկրում սկսվեցին հակասիրիական բուռն ելույթներ, որոնց և արևմտյան ղեկավարությունների ճնշման ներքո, Ասադն ստիպված էր նույն տարվա ապրիլի վերջին Լիբանանից ամբողջովին հեռացնել իր բանակային միավորումները: 2005-ի փետրվարի կեսից ապրիլի վերջի ժամանակահատվածը Լիբանանի դատաւնության մեջ մտավ «Մայրիների հեղափոխություն» անունով (*խմբ.*):
44. Հեզբոլլահ (արաբերեն՝ Աստուծո կուսակցություն) - Շիա իսլամական ռազմա-քաղաքական կուսակցություն Լիբանանում: Հիմնվել է 1980-ականների սկզբին՝ Իրանի իսլամական հեղափոխության անմիջական ազդեցությամբ ու վայելում է Իրանի Իսլամական Հանրապետության անվերապահ աջակցությունը: Մշտական դատաւնագմի մեջ է գտնվում Իսրայելի դեմ: 2010-ական թվականների կեսերից մասնակցում է Սիրիայի քաղաքացիական դատաւնագմին՝ կողմնորոշվելով երկրի նախագահ Քաշշար ալ-Ասադի կողքին: Արևմտյան ղեկավարությունների մեծագույն մասը նրան համարում է ահաբեկչական կազմակերպություն և տարբեր դատաւնագմից կիրառում անդամների նկատմամբ (*թարգմ., խմբ.*):
45. «Մուսուլման եղբայրներ» - 1928 թվականին Եգիպտոսում Հասան ալ-Քաննայի (1906-1949) հիմնած կազմակերպությունը, որը տարածված է սուննի իսլամ բնակչություն ունեցող գրեթե բոլոր երկրներում: Վերջնական նդատակել խալիֆայության վերականգնումն է: 21-րդ դարի սկզբից, նրա ներկայացուցիչները իշխանության հասան Թուրքիայում, Եգիպտոսում և Թունիսում, մի շարք ղեկավարություններում դատաւնագմավորներ ունեն խորհրդարաններում: Կազմակերպության գործունեությունն արգելված է մի քանի երկրներում՝ Սիրիա, Եգիպտոս, Հորդանան, Սաուդյան Արաբիա, Արաբական Միացյալ Եմիրություններ և այլն (*խմբ.*):
46. Շարիաթ (կամ Շարիա, արաբերեն՝ օրենք) - Կրոնական ու իրավական կանոնների ժողովածու, որը մշակվել է

Վրաբական խալիֆայությունում՝ 7-12-րդ դարերում: Կիրառումը դարտադիր է յուրաքանչյուր մուսուլմանի համար: Մուսուլմանական երկրների մեծագույն մասում Շարիաթը կա՛մ երկրի հիմնական օրենքն է, կա՛մ օրենսդրության հիմքը (թարգմ., խմբ.):

47. Annus horribilis - Լատիներեն՝ ահավոր տարի (թարգմ.):
48. <http://bit.ly/2MG9t9f>.
49. «Օգտաշատ Սիրիա» - Սիրիայի կենտրոնական ու արևմտյան մասը, որտեղ հաստատված է բնակչության հիմնական զանգվածն ու զարգանում են տնտեսության կարևորագույն ճյուղերը (թարգմ.):
50. Յիշաբ (արաբերեն՝ ծածկոց) - Մուսուլման կանանց մազերը, ականջներն ու դարանոցը ծածկող գլխաշոր (թարգմ., խմբ.):
51. Իռեդենտականություն - էթնիկ դատկանելիության կամ դատմական փաստերի վրա հիմնված՝ այլ տեսության /դեմոստրացիաների կազմում գտնվող տարածքների բռնի միավորումը կամ զավթումը արդարացնող դիրքորոշում (թարգմ.):
52. «ժողովրդական գորահավաքի միավորումներ» - Օանոթ են արաբերեն «ալ-Յաշը ալ-շաաբի» անունով (խմբ.):
53. Բարզանիներ - 20-րդ դարի երկրորդ կեսի Իրաքյան Բուրդիստանի բրդական ազատագրական շարժման առաջնորդ մուլլա Մուստաֆա Բարզանիի ու նրա որդու՝ Բուրդիստանի ժողովրդավարական կուսակցության առաջնորդ, 2005-2017-ին Իրաքյան Բուրդիստանի նախագահ Մեսուդ Բարզանիի գլխավորած բրդական ցեղախումբ, որի ձեռքում է գտնվում այդ վարչական միավորի փաստական իշխանությունը (թարգմ., խմբ.):
54. Համաս - «Իսլամական դիմադրության շարժում» դադեստիկան կուսակցության արաբերեն անվան հարավումն է: Երկար տարիներ տնօրինում է գրավյալ Պաղեստինի Գազայի հատվածը (թարգմ.):
55. Tigrane YEGAVIAN, L'évangélisme sioniste, *le Nef*, no. 297, 11.2017 (Տիգրան Եկաւեան, «Սիոնական ավետարանականություն», «Լա Նեֆ», թիվ 297, 11.2017) (Ֆրանսերեն):
56. Իր աստվածաշնչական իմաստով՝ կայրոսը Տիրոջ՝ Իր առաքելությունը կատարելու համար ընտրած ույան է,

աստվածային գործունեության անցնելու մասնահատուկ դադը:

57. <http://bit.ly/27tIN96>.
58. <http://bit.ly/33ZkLC8>.
59. Ինտիֆադա (արաբերեն՝ աղստամբություն) - Իսրայելյան գրավման դեմ 1980-ականների երկրորդ կեսին սկիզբ առած դադեստիկան ժողովրդական դիմադրական շարժմանը տրված անունն է (թարգմ., խմբ.):
60. <http://bit.ly/2ZeA9vE>.
61. Հորդանանի Հաշիմյան Թագավորությունը սահմանադրական միադեստություն է (թարգմ.):
62. Շերիֆ - Իսլամի հիմնադիր Մուհամմադ մարգարեից անմիջականորեն սերող արունների բացառիկ տիտղոսը (խմբ.):
63. Ֆեթուա - Որևէ հարցի վերաբերյալ բարձրագույն կրոնական հեղինակության հրադարական փաստաթուղթը իսլամական աշխարհում (արաբերեն) (խմբ.):
64. 2015-ի վերջին հորդանանյան կրթական ծրագրերը բարեփոխվեցին: Բարդաբական իսլամի շատագրվներն ու ուսուցիչների արհմիության անդամների որոշ մասը բնագրատեցին բարեփոխությունը, այն դեռքում, երբ բարեփոխության կոչող կրթական փորձագետները դնում էին, որ նոր դասագրքերը վերանայված չեն: Իրականում, բոլոր նյութերում էլ իսլամին ուղղակի հղումը հույժ սահմանափակված էր: Դասագրքերում տեղ էին գտել առանց գլխաշորի կանանց դատկերներ, ինչդես նաև չափավորության, կրոնների համակեցության հղումներ, եկեղեցիների ու մզկիթների կողք-կողքի լուսանկարներ: Վրջ ամենը կացությունը բարելավեց: Այնուամենայնիվ բարեփոխությունը կառուցվածքային վերափոխումների չհամզեց և բազմաթիվ տարրեր շարունակեցին թերի մնալ (հարցազրույց Պաղոլ Մաջիլիհիի հետ, 8 հուլիսի 2019 թ.):
65. Կասանդրա - Հունական դիցաբանության մեջ՝ Տրոյայի թագավոր Պրիամոսի և թագուհի Հեկաբեի դուստրը: Վրդոլըն Կասանդրային օժտել էր գուշակելու ճիթքով և սիրահարվել նրան, բայց նրանից մերժում ստանալով, այնդես արեց, որ ոչ ոք չհավատա նրա գուշակությունների (թարգմ.):

66. <http://bit.ly/2PbDoIL>.
67. <http://bit.ly/2FuZcE>.
68. Ալալանկարա Ուղղափառ Եկեղեցի - Հնդկաստանում Վսրի Ուղղափառ Եկեղեցու կողմից հիմնված, առաջին անգամ ընդունված Ուղղափառ Եկեղեցի, որը Վրենյան մյուս Եկեղեցիների նման ընդունում է միայն առաջին երեք տիեզերական ժողովների (Նիկիայի՝ 325 թ., Կոստանդնուպոլսի՝ 381 թ. և Եփեսոսի՝ 431 թ.) որոշումները (թարգմ., խմբ.):
69. «Chaldean Patriarch: Reforms Required to Meet Challenges of Modernity» («Քաղղեացիների դատարարը. Բարեփոխություններ են պետք արդիականացման մարտահրավերներին դիմագրավելու համար»), տե՛ս <http://aina.org/news/20190208170040.htm> (անգլերեն):
70. Էկումենիզմ - Բրիտանացիական բոլոր եկեղեցիները դաշնակցային հիմքերով միավորելու համաշխարհային շարժում (խմբ.):
71. <http://bit.ly/2Zo6saU>.
72. Վալ դ'Ուազ - Փարիզի մերձակա ֆրանսիական դեղարտամենտ (նահանգ) (խմբ.):
73. <http://bit.ly/2NyGLOR>.
74. <http://www.aina.org/aboutaina.html>.
75. <http://radioalsalam.com/français>.
76. Christine CHAILLOT, *Les Coptes d'Égypte, 1970-2011: Discriminations et persécutions*, Paris, l'Oeuvre, 2011, p. 162-178 (Բրիտանացիական Միություն, «Եգիպտոսի դոկտրինները, 1970-2011 - Խտրականություն և հալածանքներ», «Է՛տվոլ» հրատարակչություն, Փարիզ, 2011, էջ 162-178) (ֆրանսերեն):
77. <http://bit.ly/2zmaCkL>.
78. Օղի առաջին կամ Իրաք-թուրքական դատերազմ - Հակամարտություն Իրաքի և Բուվեյթի միջև 1990-1991 թթ.: Իրաքը 1990 թ. օգոստոսի առաջին օրերին գրավեց Բուվեյթի Պետությունը և այն իրեն կցված հայտարարեց: Էմիրության իշխանությունները դիմեցին միջազգային հանրության օժանդակությանը: Հակամարտությանը

- ընդգրկվեցին արևմտյան դեմոկրատիաները, մասնավորաբար՝ ՎՄԵ-ը: Վերհիկյան գործերի հարվածների ներքո՝ Իրաքը դարձավ և ստիպված էր իր գործերը դուրս հանել Բուվեյթի սահմաններից (թարգմ., խմբ.):
79. <http://www.assyrianaid.org>.
80. <http://wca-ngo.org>.
81. <http://www.aina.org/releases/20041007141044.htm>.
82. Yasmeen HANNOUSH, *The Chaldeans: Politics and Identity in Iraq and the American Diaspora*, London-New York, I. B. Tauris, 2019, p. 117-118 (Յամին Հաննուշ, «Քաղղեացիները - Քաղաքականություն և ինքնությունը Իրաքում և ամերիկյան սփյուռքում», «Վյ. Բի. Տաուրիս» հրատարակչություն, Լոնդոն-Նյու Յորք, 2019, էջ 117-118) (անգլերեն):
83. Նույն տեղում, էջ 199:
84. Իլ-դը-Ֆրանս - Փարիզի ու նրա շրջակա բնակավայրերն ընդգրկող շրջանի անունը (խմբ.):
85. <http://www.yazda.org>.
86. <http://www.congress.gov/bill/115th-congress/house-bill/390>.
87. Գվատեմալա - Ֆրանսիայի մաս կազմող անդրեթվյան տարածք Կարիբյան ծովի հարավային հատվածում (խմբ.):
88. Նիկոլա Սարկոզի (ծնվել է 1955 թ.՝ Փարիզում) - Ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ, Ֆրանսիայի Հանրապետության նախագահը 2007-2012 թվականներին (խմբ.):
89. Ֆիլիպ դը Վիլիե (ծնվել է 1949 թ.՝ Վանդեայի դեղարտամենտի Բուլոնյը քաղաքում) - Ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ, գործարար և վիդագիր: Երկու անգամ մասնակցել է Ֆրանսիայի նախագահական ընտրություններին՝ ստանալով շնչին տոկոսով թվեներ: Հայտնի է զանգվածային ներգաղթի և իսլամի դեմ իր Եվրոպայի հանդեպ քննադատական դիրքորոշումներով և ֆրանսիական ազգային ու քրիստոնեական արժեքների մոլեռանդ դաշտոնացմանը (խմբ.):
90. Վլ-Վզիար - Ազգիթ և համալսարան Կահիրեում: Համալսարանը հիմնվել է 10-րդ դարի վերջին երեսնամյակին, համարվում է իսլամական աշխարհի ամենահեղինակա-

վոր աստվածաբանական համալսարանը: Ալ-Ազհարի մզկիթի զվաճվոր շեյխը մեծ հարգանք է վայելում աշխարհի՝ հատկապես սուննի մուսուլմանների միջավայրում (խմբ.):

91. Ուորլդ վիժըն - Միջազգային բարեգործական հիմնադրամ: Ներդրումներ է կատարում աշխարհի 100-ից ավելի երկրներում, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետությունում՝ նոյաստեղով միլիոնավոր երեխաների և նրանց ընտանիքների բարեկեցությանը (թարգմ.): Տե՛ս <http://wvechurch.org/about.php>.
92. Մադրեթ - Արաբերեն՝ Արևմուտք (խմբ.):
93. <http://clarionproject.org>.
94. <http://bit.ly/2NyossM>.
95. Yasmeen HANNOUSH, *The Chaldeans: Politics and Identity in Iraq and the American Diaspora*, London-New York, I. B. Tauris, 2019, p. 136-143 (Յասմին Հաննուշ, «Քաղղեացիները - Քաղաքականությունն ու ինքնությունը Իրաքում և ամերիկյան սփյուռքում», «Ալ. Բի. Տաուրիս» հրատարակչություն, Լոնդոն-Նյու Յորք, 2019, էջ 136-143) (անգլերեն):
96. Նույն տեղում, էջ 147-178:
97. Բարձր Դուռ (արաբերեն-օսմաներեն՝ Բարը Ալի) - Օսմանյան կառավարության նստավայրի անունը Կոստանդնուպոլսում (խմբ.):
98. Կառլոստյաններ - Օսմանյան Պետության սուլթանների հրովարտակներ, որոնցով առանձնաշնորհումներ էին տրվում Օսմանյան Պետությունում բնակվող ֆրանսահոյատակներին և այլ օտարահոյատակներին: Գործել են մինչև առաջին աշխարհամարտի սկիզբը (թարգմ., խմբ.):
99. Fabrice BALANCHE, «Un scénario à l'irakienne pour les chrétiens de Syrie», in: Marie-Hélène et Michel YOUNÉS (dir.), *La vocation des chrétiens d'Orient: Défis et enjeux d'avenir dans leurs rapports à l'Islam*, Paris, Karthala, 2015, p. 37 (Ֆաբրիս Բալանշ, «Իրաքյան սցենարի նման սցենար Սիրիայի քրիստոնյաների համար», տե՛ս Մարի-Հելեն և Միշել Յունես (տնօրեններ), «Արևելքի քրիստոնյաների

կոչումը - Մարտահրավերներ և աղագայի խաղաղություններ իսլամի մասին իրենց տեղեկագրերում», «Կարտալա» հրատարակչություն, Փարիզ, 2015, էջ 37) (ֆրանսերեն):

100. 1920 թվականին, Համաձայնական մեծ տերությունների ղեկավարների Սան Ռեմոյի խորհրդածողովում որոշվեց Սիրիայի և Լիբանանի խնամատարությունը՝ ճանդատը հանձնել Ֆրանսիային: Երկու երկրներում ֆրանսիական մանդատը ի գործ էր գրեթե քառորդ դար՝ մինչև 1946թ. (խմբ.):
101. Fabrice BALANCHE, «Un scénario à l'irakienne pour les chrétiens de Syrie», in Marie-Hélène et Michel YOUNÉS (dir.), *La vocation des chrétiens d'Orient: Défis et enjeux d'avenir dans leurs rapports à l'Islam*, Paris, Karthala, 2015, p. 38 (Ֆաբրիս Բալանշ, «Իրաքյան սցենարի նման սցենար Սիրիայի քրիստոնյաների համար», տե՛ս Մարի-Հելեն և Միշել Յունես (տնօրեններ), «Արևելքի քրիստոնյաների կոչումը - Մարտահրավերներ և աղագայի խաղաղություններ իսլամի մասին իրենց տեղեկագրերում», «Կարտալա» հրատարակչություն, Փարիզ, 2015, էջ 38) (ֆրանսերեն):
102. Քե դ'Օրսե - Փարիզում Սեն գետի առափնյա շրջան, որտեղ գտնվում է Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարությունը: Փոխաբերական իմաստով նշանակում է Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարություն (թարգմ., խմբ.):
103. Ֆրանսուա Օլանդ (ծնվել է 1954 թ.՝ Ռուենում) - Ֆրանսիայի Հանրապետության նախագահը 2012-2017 թվականներին:
104. <http://bit.ly/2KWhMmt>.
105. <http://bit.ly/2ZkotYy>.
106. Լիբանանյան Փաղանգներ կամ Փաղանգավորներ - Հայտնի է արաբերեն Բաթայիթ անվանումով: 1936-ին Պիեռ Չեմայեի հիմնաե և հիմնականում մարոնիներից բաղկացած ծայրահեղ աջակողմյան կուսակցություն, որը մասնակցել է Լիբանանի երկու՝ 1958 և 1975-1990 թվականների քաղաքացիական դատերազմներին (թարգմ., խմբ.):
107. <http://bit.ly/2ZuOWgW>.
108. <http://bit.ly/2zlf4f7>.

109. Յեղիմակի հետ 2018 թ. դեկտեմբերի 17-ին ունեցած գրույցից:
110. Սուլեյման Կանունի - Օսմանյան Պետության երկարակյաց տիրակալներից: Գահակալել է 1520-1566 թվականներին: Նրա ժամանակ Օսմանյան Պետությունը հասել է հզորության գագաթնակետին (*խմբ.*):
111. Կարլ Ե - Իտալիայի թագավոր՝ 1516-1556, Սրբազան հռոմեական կայսր, Գերմանիայի և Իտալիայի թագավոր՝ 1519-1556 թթ. (*թարգմ.*):
112. Պրիմի Պատերազմ - Օագել է դեղի տաք ջրեր ռուսական առաջխաղացը կասեցնելու նդատակով: Ռուսաստանի դեմ դաշինքին մասնակցում և ռուսական բանակների դեմ կռվում էին Միացյալ Թագավորությունը, Նապոլեոն Գ-ի Ֆրանսիական Կայսրությունը, Օսմանյան Պետությունը և Սարդինիայի Թագավորությունը: Տևել է երեք տարի՝ 1853-ից 1856-ն ու ավարտվել ռուսների ղարտությամբ, որն ամրագրվել է Փարիզի 1856-ի խաղաղության համաձայնագրով (*խմբ.*):
113. Գաղութարար բրիտանացիները, Իրաքի արաբական ազգայնական շրջանակներին գտնելու համար, ասորիներից դրդեցին երկրի հյուսիսում գտնվող բնօրրանի ինքնավարությունը դադարեցնել: Իրենց երազանքն իրագործելու համար բրիտանացիների օգնությամբ ասորիները նույնիսկ զինյալ ջոկատներ կազմեցին: Արաբներն ու կառավարական գործը 1933-ի աշնանը դաժանությամբ ճնշեցին ասորական աղստամբությունը: Տասնյակ հազարավոր ասորիներ ստիպված էին հատել սահմանը և աղստան փնտրել Սիրիայում: Նրանց սերունդները այսօր կազմում են Սիրիայի հյուսիս-արևելքի ասորի բնակչության զգալի մասը (*խմբ.*):
114. Աքքա - Բերդաքաղաք Պաղեստինի հյուսիսում՝ Միջերկրական ծովի ափին (*խմբ.*):
115. Սիմեոն Սյունակյաց (390, Սիս - 459, Հալեոյ) - Ընդհանրական եկեղեցու նշանավոր սուրբ, քրիստոնեական վանականության հիմնադիրներից (*թարգմ.*):
116. Լևանտ (Ֆրանսերեն՝ ծագող) - Արևելք՝ ծագող արևի երկիր իմաստով (*թարգմ.*):
117. Realpolitik (գերմաներեն՝ իրական քաղաքականություն) -

- Պետական քաղաքականության կերպ, որը ներդրել է Գերմանիայի կանցլեր Օտտո Ֆոն Բիսմարկը: Այն բխում է տվյալ դաժին սեփական շահերին ծառայող գործնական և ոչ թե գաղափարական կամ բարոյական նկատառումներից (*թարգմ., խմբ.*):
118. Bernard HEYBERGER, «La France et la protection des chrétiens maronites: Généalogie d'une représentation», *Relations Internationales*, 2018/1 (no. 173), p. 13-30 (Բեռնար Հեյբերգեր, «Ֆրանսիան ու քրիստոնյա մարոնիների դաշտոնականությունը - Մի ներկայացուցչության ծագումնաբանություն», «Ռելյասիոն Էմտերնասիոնալ» («Միջազգային հարաբերություններ»), 2018/1 (թիվ 173), էջ 13-30) (Ֆրանսերեն):
119. Եզիդտոսի նախագահ Գամալ Արդել Նասերը 1956-ի հուլիսի 26-ին հայտարարեց Սուեզի ջրանցքի ազգայնացումը: Ջրանցքի ընկերության գլխավոր բաժնետերերի ղետությունները՝ Միացյալ Թագավորությունն ու Ֆրանսիան զինյալ հարձակում գործեցին Եզիդտոսի վրա: Նրանց ճիացավ նաև Իսրայելը: Եռյակը ստիպված էր իր գործերը դուրս բերել Եզիդտոսից՝ ԽՍՀՄ-ի խիստ ազդաբարությունից հետո (*խմբ.*):
120. French Doctors (անգլերեն՝ Ֆրանսիացի բժիշկներ) - Ֆրանսիական բժշկական ծառայություն, որը բարեգործական գործունեություն է ծավալում երկրագնդի բոլոր անկյուններում: 1988-ի երկրաշարժից հետո հայտնվեց նաև Խորհրդային Հայաստանում (*թարգմ.*):
121. Ղեղիմակը նկատի ունի Լեոնայիբանանը (*թարգմ.*):
122. Լեոն Գամբետտա (1838, Կահիր, Ֆրանսիա - 1882, Սևր) - Ֆրանսիացի ղետական գործիչ: Եղել է Ազգային ժողովի ղատգամավոր, նույնի նախագահ, նախարար, վարչաղետ: 1870-ի սեպտեմբերի 4-ին, Ֆրանս-որոսական ղատերազմում Նապոլեոն Գ կայսեր անձնատվությունից հետո գահընկեց է հայտարարել նրան ու հռչակել Ֆրանսիայի երրորդ Հանրաղետության ծնունդը (*խմբ.*):
123. <http://bit.ly/2ZqMTuA>.
124. Այնթաղից մինչև Հակկարիի լեոնաղարը ձգվող տարածաշրջանն է՝ Վերին Միջագետքը (*խմբ.*):
125. Արիստիդ Բրիան (1862, Նանտ - 1932, Փարիզ) - Ֆրանս

- սիացի Պետական գործիչ, դիվանագետ, Խաղաղության Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր: Արևմտահայերի ցեղասպանության ընթացքում հանդես է եկել հայ ժողովրդի «դաշտղանի» դերում, խոստացել բավարարել հայերի օրինական դատախազները, սակայն 1921-ին բեմական թուրքիայի հետ ստորագրել է անշատ դայմանագիր և ֆրանսիական զորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից, որի հետևանքով տեղի հայերը ստիպված լքել են տարածքը (թարգմ., խմբ.):
126. Paul du Véou, «*La passion de la Cilicie, 1919-1922*», Paris, Paul Geuthner, 1954, p. 56 (Պոլ դյու Վեու, «*Կիլիկիայի աղետը, 1919-1922*», «Պոլ Գեուտներ» հրատարակչություն, Փարիզ, 1954, էջ 56) (ֆրանսերեն):
127. «Արիություն և առաջադիմություն» (թուրքերեն՝ «Իթթիհաթ վե թերաքքի»), «երիտթուրքեր» - թուրքական կուսակցություն, որի ղարազյուլյաները ծրագրեցին և իրագործեցին հայերի 1915-1918 թթ. ցեղասպանությունը (թարգմ., խմբ.):
128. Բոնար Լուու (1858, Նյու Բրունզվիկ, Կանադա - 1923, Լոնդոն) - Անգլիացի Պետական գործիչ, Պահպանողական կուսակցության ղեկավար, 1922-ի հոկտեմբերի 23-ից 1923-ի մայիսի 20-ը՝ Միացյալ Թագավորության վարչապետ և Հանայնքների ղալատի մայազահ: 1918-1920-ին ամեն կերպ աշխատել է Հայկական հարցի դատասխանատվությունը բարդել ԱՄՆ-ի ու Ֆրանսիայի վրա (թարգմ., խմբ.):
129. Grigoris BALAKIAN, *Le Golgotha Arménien, Mémoires en deux tomes, tome II, traduit de l'arménien par Hratch Bédrossian, Chamigny, Le Cercle d'écrits caucasiens, 2018, p. 456-457* (Գրիգորիս Բալաքյան, «*Հայ Գողգոթան Բեռլինից մինչև Ղեյր եզ-Չոր*», *հիշողություններ՝ երկու հատորով*, Բ հատոր, հայերենից թարգմանեց Հրաչ Պետրոսյանը, «Կովկասյան գրական շրջանակ»-ի հրատարակչություն, Կանիոն, 1959, էջ 456-457) (ֆրանսերեն): Այս գրքում այստեղ և հետո մեջբերել ենք արևմտահայերեն բնագրից համադատասխան հատվածները (թարգմ.):
130. Նույն տեղում:
131. Նույն տեղում:
132. Նույն տեղում:
133. Նույն տեղում:
134. Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղագիծ - Կառուցվել է 1903-1940 թթ., ունի 1600 կմ երկարություն, անցնում է արդի Թուրքիայի, Սիրիայի, Իրաքի տարածքով, Բուֆորի մեղուցի կամրջով մտնում է Եվրոպա (թարգմ.):
135. Հաշիմյաններ - Արաբական Կուրեյշ ցեղախմբի տոհմերից: Անվանադիրն է իսլամական կրոնի հիմնադիր Մուհամմադ մարգարեի ադուտյալ Հաշիմ Իբն Աբդուլ Մամաֆը: Տոհմի հետնորդները հանդիսանում էին Հիջազում իսլամական սրբավայրերի դատախազները: Տոհմը 20-րդ դարում թագավորություններ հիմնեց Սիրիայում (1920-ի մարտի 8-ից հուլիսի 24), Հիջազում (1916-1925-ին), Իրաքում (1922-1958-ին): Տոհմը 1921-ից շարունակում է գլխավորել Հորդանանի Հաշիմյան Թագավորությունը (մինչև 1946 կոչվում էր Անդրիորդանանի Եմիրություն) (թարգմ., խմբ.):
136. Lieutenant-Colonel Br.-M(aurice) ABADIE, *Les Quatre sièges d'Aintab, Paris, 1922* (Փոխգնդապետ Ա(որիս) Աբադի, «*Այնթապի չորս թագարումները*», Փարիզ, 1922) (ֆրանսերեն):
137. Vahé TACHDJIAN, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie, aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933), Paris, Karthala, 2004, p. 159* (Վահե Թաշյան, «*Ֆրանսիան Կիլիկիայում և Վերին Արցախում, Թուրքիայի, Սիրիայի ու Իրաքի սահմանագլխում (1919-1933 թթ.)*», «Կարտալա» հրատարակչություն, Փարիզ, 2004, էջ 159) (ֆրանսերեն):
138. Պիեռ Լոթի (1850, Ոռչֆոր, Ֆրանսիա - 1923, Հենդայե, Ֆրանսիա) - Ֆրանսիացի վիդաման, Ծվային սղա, Ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ: Բուն անունով՝ Լուի Մարի-ժյուլիեն Վիո (Louis Marie-Julien Viaud): Հայտնի է իր թուրքամետ դիրքորոշումներով (թարգմ., խմբ.):
139. <http://www.imprescriptible.fr/rhac/tome3/pi2b>.
140. Aurore BRUNA, *L'Accord d'Angora de 1921: Théâtre des relations franco-kémaliste et du destin de la Cilicie, Paris, Cerf Patrimoine, 2018, p. 262* (Օրոր Բրունա, «*Անգորայի 1921-ի դայմանագիրը. Ֆրանս-բեմական հարաբերությունների ու Կիլիկիայի ճակատագրի թատերաբեմը*», «Սերֆ դատրիմուան» հրատարակ-

չություն, Փարիզ, 2018, էջ 262) (ֆրանսերեն):

141. Levies - Անգլերեն բառ է: Այստեղ գործածվում է աշխարհագրի իմաստով (թարգմ.):
142. Claire WEIBEL YACOUB, *Le rêve brisé des Assyro-Chaldéens: l'Introuvable autonomie*, Paris, Cerf, 2011, p. 265 (Կլեր Վեյբել Յակուբ, «Աշորի-քաղղեացիների փշրված երազը - Անգտանելի ինքնավարությունը», «Սերֆ» հրատարակչություն, Փարիզ, 2011, էջ 265) (ֆրանսերեն):
143. Grigoris BALAKIAN, *Le Golgotha Arménien, Mémoires en deux tomes, tome II*, traduit de l'arménien par Hratch Bédrossian, Chamigny, Le Cercle d'écrits caucasiens, 2018 (Գրիգորիս Բալաքյան, «Յայ Գողգոթան Բեռլինից մինչև Դելո էգ-Չոր», հիշողություններ՝ երկու հատորով, Բ հատոր, հայերենից թարգմանեց Յրաշ Պետրոսյանը, «Կովկասյան գրական շրջանակ»-ի հրատարակչություն, Շամինյի, 1959) (ֆրանսերեն):
144. Միլլեթ (թուրքերեն՝ ազգ. ժողովուրդ) - Օսմանյան Պետության ոչ-սուննի հարանվանությունների ինքնակառավարման համակարգ, որն այդ հավաքականություններին թույլ էր տալիս առաջնորդվել սեփական դավանանքի կանոններով (թարգմ.):
145. Չիմնի (արաբերեն՝ ղարտավորություն ունեցող, ղարտավորված անձ) - Իսլամական երկրներում քրիստոնյաներին անվանարկող արտահայտություն: Ըստ Շարիաթի՝ քրիստոնյաներն ու հրեաները, թեև իսլամների սման միաստվածյան կրոնի հետևորդ են, սակայն ոչ թե մուսուլմաններին հավասար իրավունքներ, այլ միմիայն ղարտավորություններ կարող են ունենալ մուսուլմանների և իսլամական ղեկավարության նկատմամբ (թարգմ., խմբ.):
146. Régina SNEIFER, *Guerres maronites*, Paris, l'Harmattan, 1994 (Ռեգինա Սնեյֆեր, «Մարոնիական ղարտեղազմներ», «Յարմատան» հրատարակչություն, Փարիզ, 1994) (ֆրանսերեն):
147. <http://bit.ly/323AcHG>.
148. Շառլ Պերսոնա - Պատմաբան-բյուզանդագետ, 2019-ի ապրիլի 15-ից՝ Ֆրանսիայի Ազգային ժառանգության ինստիտուտի (Institut national de patrimoine, INP) տնօրենը (թարգմ., խմբ.):

149. Soft power (անգլերեն՝ փափուկ ուժ) - Քաղաքական ռազմավարության ձև, որը հավակնում է ցանկալի արդյունքի հասնել կամավոր ճանաչվելու և համակրանքի ցուցաբերումով, հիմնականում տնտեսական ներդրումների, դրամաշնորհների, ճարտասիրական օժանդակության, մշակույթի ու արվեստի միջոցով, ի տարբերություն կոշտ, հատկապես ռազմական ուժի, որը ղարտաղրանք է ենթադրում (թարգմ., խմբ.):
150. <http://bit.ly/2ZoDx6D>.
151. <http://bit.ly/2U8WxQK>.
152. Բեշիր Չեմայել (1947, Բեյրութ - 1982, Բեյրութ) - Լիբանանցի աշակողմյան ռազմական գործիչ: Լիբանանի երկրորդ քաղաքացիական ղարտեղազմում 1976-ին գլխավորել է իր հոր՝ Պիեռ Չեմայելի հիմնած Լիբանանյան փաղանգավորների կուսակցության զինյալներին: Նույն տարեվերջին դարձել է Լիբանանի քրիստոնեական աշակողմյան զինված խմբերի միավորումով հիմնված «Լիբանանյան ուժերի» հրամանատարը: Աչքի է ընկել դամանուշյամբ, 1975-ի դեկտեմբերի 6-ին, իբրև փոխվրձ չորս փաղանգավոր երիտասարդների սղանության, հրամայել է սղանել ղարտահած մուսուլմաններին ու ղարտեստինցիներին: «Սև շաբաթ» անուն ստացած սղանդին զոհ գնացին հարյուրավոր մարդիկ: Լիբանան ներխուժած ու երկրի կեսը գրաված Իսրայելի բանակի տանկերի ճնշման ներքո հանրադատության մախաբահ է ընտրվել 1982-ի օգոստոսի 23-ին, սակայն դեռ ղարտեղազմ չստանձնած՝ սղանվել սեպտեմբերի 14-ին: Յաջորդող օրերին, Իսրայելի զրավման բանակի քաջալերությամբ, «Լիբանանյան ուժերի» զինյալները հազարավոր ղարտեստինցիների կոտորեցին Բեյրութի Սաբրայի և Շատիլայի գաղթականներում (խմբ.):
153. Ռիշար Միլլե (ծնվել է 1953-ին՝ Վիանոն, Ֆրանսիա) - Ֆրանսիացի ժամանակակից արձակագիր, խոհագիր (եսեստ), զրքերի խմբագիր: 1994 թ. արձանացել է Ֆրանսիական ակադեմիայի խոհագրության մրցանակին: 2005-ին եղել է ֆրանսիացի այն չորս գրողների թվում, որոնք հյուրընկալվել են Բեյրութի զրքի միջազգային ցուցահանդեսում (թարգմ.):
154. <http://bit.ly/33X5Ubv>.

155. Ad mortem - Լատիներեն՝ ցմահ (թարգմ.):
156. <http://bit.ly/2NB70ca>.
 Առջահեղները ծայրահեղ դահիյանողական արմատական իսլամներ են՝ դատրաստական զենքով դայքարելու և ճեռնելու հանուն հավատի (թարգմ.):
157. Ձեռք ուլ-իսլամ - Վրաբերեն՝ Իսլամի բանակ (թարգմ.):
158. Ad hoc - Լատիներեն՝ հատմեղ (թարգմ.):
159. Դուտա - Դամասկոսի արևելյան ու հարավային գյուղատնտեսական շրջանների հավաքական անունը: Գոշակավոր է իր դոտրաստո Եառերով, հատկապես՝ Եիրանենիներով: Դամասկոսի բնակչության ամենասիրած վայրն է ամառային մեկօրյա դոտույտների և հանգստի համար (խմբ.):
160. Դարայյա և Մուսդդամիյա - Բնակավայրեր Դամասկոսի գավառի նահանգում՝ մայրաքաղաքից 8-10 կիլոմետր հարավ-արևմուտք: Բնակավայրերի մոտակայքում է գտնվում Դամասկոսի ռազմական օդանավակայանը (խմբ.):
161. «Չամատ ջունդ ալ-Շամ» (արաբերեն՝ «Մեծ Սիրիայի զինվորների համախմբում») - Զինակազմում սուննի արաբներից կազմված ահաբեկչական կազմակերպություն: Զինմվել է 1991-ին՝ Զորդանանում, 1999-ին զորամարզումներ անցկացրել Աֆղանստանում: Փաստորեն՝ «ալ-Քալիդայի» սիրիական թևն է: Բազմաթիվ ահաբեկչական գործողություններ է իրականացրել Արաբական Արևելքի ու Արաբական Ծոցի երկրներում, նաև կռվել է ու շարունակում է կռվել Սիրիայի կառավարական զորքերի դեմ (խմբ.):
162. <http://bit.ly/30Drks2>.
163. <http://bit.ly/33ZcONk>.
164. Կարմեյան միաբանություն - Վմբողջական անունն է՝ Կարմեղ լեռան սուրբ Կոյս Մարիամի միաբանություն: 12-րդ դարի երկրորդ կեսին Պաղեստինում, Կարմեղ լեռան ճգնավորների օրինակով հիմնված՝ տղամարդկանց և կանանց կաթոլիկ հոգևոր միաբանություն: Կենտրոնակայանը գտնվում է Զոռմում: Միաբանության անդամները հիմնականում վարում են բարեսիրական գործունեություն (թարգմ., խմբ.):

165. <http://bit.ly/2NzyHNx>.
166. <http://www.joshualadis.com/blog/christian-militia-political-dynamics-syria>.
167. <http://bit.ly/2iv89f8>.
168. Ասայիշ - Ռոմավայում կազմավորված քրդական աշխարհագոր, որը դայքարում է հանուն Սիրիայի քրդաբնակ շրջանների ինքնավարության (թարգմ.):
169. <http://brown-moses.blogspot.com/2013/12/the-qamishli-front.html>.
170. <http://bit.ly/2U615dT>.
171. <http://bit.ly/2NyossM>.
172. Նաթթորե (ասորերեն՝ դահակներ) - «Աշուրիական ժողովրդավարական կուսակցության» հիմնած ու Սիրիայի հյուսիսարևելյան Զասակե նահանգի ասորիաբնակ վայրերում գործող «Աշուրիական դահակագորի ժողովրդական կոմիտեի» կրճատ անվանումն է (թարգմ., խմբ.):
173. <http://bit.ly/2Zr3413>.
174. Փեշմերգա (քրդերեն՝ անմահներ) - Իրաքյան Բուրդիստանի քրդական կիսադաշտոնական զորամիավորումների ընդհանուր անվանումն է (թարգմ., խմբ.):
175. <http://fxn.ws/2NBtcha>.
176. <http://bit.ly/2klwol4>.
- «Réaffirmation de la désapprobation des soi-disant milices chrétiennes de la part de l'Église chaldéenne», FIDES, 25 juillet 2019 («Քաղղեական եկեղեցին վերահաստատում է այսդեպ կոչված քրիստոնյա աշխարհագորայինների իր մերժումը», «ՖիԴԵՍ», 2019 թ. հուլիսի 25-ի համար) (Ֆրանսերեն):
177. Զամիդիե - Վռավելաբար քրդերից, մասամբ նաև թուրքերից, շերքեզներից, թուրքմեններից, յուրյութներից ու արաբներից կազմավորված հեծելազորներ Օսմանյան Պետությունում՝ հիմնականում Զայաստանի արևմտյան հատվածում: 1891-ին հիմնել և իր անունով կոչել է սուլթան Աբդուլ Զամիդ Բ-ն: Նա գլխավորաբար համիդիեների միջոցով է իրագործել 1895-1896-ի կոտորածները, որոնց զոհ գնացին շուրջ 300 հազար հայեր: Զամիդիեների

հետնորդները մասնակցել են մահ հայոց 1915-1918-ի ցեղաստանությանը (թարգմ., խմբ.):

178. Գյուղերի տաշտոյաններ - Հայաստանի գրավյալ արևմտյան տարածքի քրդաբնակ շրջաններում թուրքիայի կառավարության գինաժ գյուղացիներ, որոնք տարտալոր են գործակցել իշխանությունների հետ՝ Քուրդիստանի բանվորական կուսակցության իրենց ցեղակիցների դեմ տատերազմում: Փաստորեն՝ սեփական ազգի դավաճաններ ու թշնամու գործակիցներ (խմբ.):
179. Ուսանա Բեն Լադեն (1957, ալ-Ռիադ, Սաուդյան Արաբիա - 2011, Աբրտաբադ, Պակիստան) - Գործարար, միլիարդատեր: 1979-ից կռվել է Աֆղանստանում խորհրդային բանակի դեմ: 1988-ին հիմնել ու մինչև ամերիկյան հատուկ ջոկատայինների ձեռքով իր սղանությունը ղեկավարել է սալաֆական «ալ-Քալիդա» ահաբեկչական կազմակերպությունը, որ համաշխարհային վատ համբավ վաստակեց տարբեր երկրներում իրականացրած ալյունահեղ բազմաթիվ գործողություններով (թարգմ., խմբ.):
180. Adel BAKAWAN, «Les trois générations du djihadisme du Kurdistan d'Irak», *Notes de l'IFRI*, Institut français des relations internationales, juillet 2017 (Ադել Բակաուան, «Իրաքյան Քուրդիստանի չիհադականության երեք սերունդները», «Նոթ դը ԻՖՐԻ», Աիջազգային հարաբերությունների ֆրանսիական ինստիտուտ, հուլիս 2017 թ.) (ֆրանսերեն):
181. <http://bit.ly/2NzAAtB>.
182. Արդուլլահ Էռջալան (ծնվել է 1948-ին, Էոմերլիում, Թուրքիա) - Քրդական ազատագրական շարժման առաջնորդ և տեսաբան: 1978-ին համայնությանի հետ հիմնել է Քուրդիստանի բանվորական կուսակցությունը (ՔԲԿ), որի միահեծան ղեկավարն է առ այսօր: 1984-ից ՔԲԿ-ն զինյալ տայքար է մղում թուրքական ղեկավարության դեմ՝ երկրի քրդաբնակ շրջանների համար ինքնավարության հասնելու հույսով: 1999-ի փետրվարի 15-ին առևանգվել է Քենիայում, տարվել Թուրքիա, որտեղ ցմահ ազատազրկման է դատադարտվել: Արգելափակված է Մարմարա ծովի Իմրալի կղզում (թարգմ., խմբ.):
183. «Ազատական բաղաբաղետականությունը» կամ «հա-

մայնքայնությունը» ԱՄՆ-ում բնադաշտում Մյուրեյ Բուկչինի 1970-ին շրջանառած տեսությունն է: Նա առաջարկում է սոցիալական ու բնադահդանական հեղաշրջումների միջոցով «ղետությունն ու դրամատիկությունը փոխարինել ժողովրդավարական ու համագործակցական անմիջական հաստատություններով»: Տեսությունը 2012-ին ոգեշնչել է Քուրդիստանի բանվորական կուսակցությանը (թարգմ.):

184. Չադատայականներ անվանումն ի հայտ է եկել 1910-ական թվականներին: Այդդես էին կոչվում Աբսիկայի գյուղացիական շարժման առատելական ղեկավար Էմիլիանո Չադատայի (1879-1919) ադատաճրբերը: 1910-ին ղեկավարելով Արեւիսի մահանգի գյուղացիության շարժումը բռնատեր մախաբահ Պորֆիրիո Պիազի դեմ, Չադատան ստեղծեց Հարավի ազատագրական բանակը ու դարձավ նրա հրամանատարը: Չադատան ղահանջում էր հողերը բաժանել աղքատ գյուղացիությանը և ինքնակառավարման մեծ լիազորություններ շնորհել գյուղական շրջաններին: Պիազի ու նրան հաջորդողների գործերի դեմ բազմաթիվ մարտեր մղելուց հետո՝ սղանվեց դավադրական ծուղակի մեջ ընկնելով: Չադատան առ այսօր համարվում է հեղափոխականության գլխավոր խորհրդանիշներից մեկը Լատինական Ամերիկայում (թարգմ., խմբ.):
185. Assyrian Leader: Kurds in Syria Must Accept Real Power Sharing («Աշուրի առաջնորդ. «Քրդերը Սիրիայում ղետք է ընդունեն իշխանության իրական բաժանումը» »). տե՛ս <http://www.aina.org/news/20140315151229.htm> (անգլերեն):
186. «Մարդու իրավունքների դիտարան» (Human Rights Watch) - Մարդու իրավունքների խախտումների, դրանց հետազոտման և փաստաթղթավորման հասարակական կազմակերպություն: Հիմնվել է 1978 թվականին: Կենտրոնակայանը գտնվում է Նյու Յորք քաղաքում: Գործում է աշխարհի 70-ից ավելի երկրներում (թարգմ., խմբ.):
187. <http://bit.ly/2U6JEHC>.
188. Husseln ALI, *La faillite du monde arabe: Une renaissance manquée (1916-2016)*, Paris, Astrée, 2016, p. 290 (Հուսեյն Ալի, «Արաբական աշխարհի անկումը - Մի չկայացած

վերածնունդ (1916-2016)», «Աստրե» հրատարակչություն, Փարիզ, 2016, էջ 290) (Ֆրանսերեն):

189. Joseph YACOUB, *Une diversité menacée: Les chrétiens d'Orient face au nationalisme arabe et à l'islamisme*, Paris, éditions Salvator, 2018, p. 25-37 (ժողով 3ակուր, «Արևի վտանգված բազմազանություն - Արևելքի քրիստոնյաները արաբական ազգայնականության ու իսլամականության դեմ-հանդիման», «Սալվատոր» հրատարակչություն, Փարիզ, 2018, էջ 25-37) (Ֆրանսերեն):
190. «Ձիդալ հատվա սալաիիյաթ ուազարաթ ալ-աուկաֆ Ֆի Սուրիյա - ալ-Մարսուն 16» («16-րդ հրամանագիրը - Բանավեճ Սիրիայի կրոնի նախարարության իրավասությունների շուրջ»), «ալ-Արաբի ալ-ջեդիդ», Լոնդոն, 6 հոկտեմբերի 2018թ. (արաբերեն):
191. Վատիկանի Բ համաժողով - Կայացել է 1962-ի հոկտեմբերի 11-ի և 1965-ի դեկտեմբերի 8-ի միջև՝ Զովիանցես ԻԿՊատի նախաձեռնությամբ, նրա ու հաջորդի՝ Պողոս Զ Պատի նախագահությամբ: Զիմնական բննարկումների առանցքը եղել է եկեղեցու արդիականացման խնդիրը հարավփոխ աշխարհում (խմբ.):
192. Antoine FLEYFEL, *Le théologie contextuelle arabe: Modèle libanais*, Paris, l'Harmattan, 2011, p. 13 (Անտուան Ֆլեյֆել, «Արաբական համարնագրային աստվածաբանությունը - Լիբանանյան օրինակը», «Յարմատան» հրատարակչություն, Փարիզ, 2011, էջ 13) (Ֆրանսերեն):
193. Նույն տեղում:
194. Youakim Moubarac, *Un homme d'exemption, textes choisis et présentés par Georges CORM*, Collection de la pensée libanaise, Librairie Orientale, Beyrouth, 2004 («Յուակիմ Մուբարակ, մի բացառիկ անձնավորություն», բնագրերը ընտրեց ու ներկայացրեց ժորժ Կորմը, «Լիբանանյան մտքի մատենաշար», «Արևելյան գրադարանի» հրատարակչություն, Բեյրութ, 2004) (Ֆրանսերեն):
195. Բիբլոս, Բոթրիս - Զամադատասխանարար՝ ներկայի Ձիբեյլ և Բատրուն բաղաբները Լիբանանի միջերկրականյան ծովափին՝ Բեյրութից հյուսիս (խմբ.):

196. Logos - Այստեղ՝ հոգևոր սկիզբ, աստվածային բանականություն (թարգմ.):
197. Antoine FLEYFEL, *Le théologie contextuelle arabe: Modèle libanais*, Paris, l'Harmattan, 2011, p. 78 (Անտուան Ֆլեյֆել, «Արաբական համարնագրային աստվածաբանությունը - Լիբանանյան օրինակը», «Յարմատան» հրատարակչություն, Փարիզ, 2011, էջ 78) (Ֆրանսերեն):
198. Նույն տեղում, էջ 86:
199. Michel HAYEK, *Al-Massih, Lubnan wa Filastin, Dar al-Karmah, al-Qahira*, 1974, p. 12-14 (Աիշել Զայել, «Քրիստոսը, Լիբանանն ու Պաղեստինը», «Դար ալ-Կարմա» հրատարակչություն, Կահիրե, 1974, էջ 12-14) (արաբերեն):
200. Antoine FLEYFEL, *Le théologie contextuelle arabe: Modèle libanais*, Paris, l'Harmattan, 2011, p. 92 (Անտուան Ֆլեյֆել, «Արաբական համարնագրային աստվածաբանությունը - Լիբանանյան օրինակը», «Յարմատան» հրատարակչություն, Փարիզ, 2011, էջ 92) (Ֆրանսերեն):
201. Michel HAYEK, *Épître aux fils de notre génération*, p. 110 (Աիշել Զայել, «Ողերձ մեր սերնդի ուստրերին», էջ 110) (Ֆրանսերեն):
202. Նույն տեղում, էջ 105:
203. Թե՛ն Լիբանանում շկան սուննի-շիա համաբնակ գյուղեր, բայց դեռևս կարելի է գտնել քրիստոնյա-սուննի, քրիստոնյա-շիա համաբնակ գյուղեր:
204. Աղյան - Արաբերեն՝ կրոններ:
205. <http://bit.ly/2Zm9SvB>.
206. Արմատականություն - Որև՝ զաղափարախոսության ծայրահեղական դրսևորումը կամ մեկնաբանությունը (խմբ.):
207. Տե՛ս 7-րդ ծանոթագրությունը:
208. Բեռնար Զեյբերգերի հետ 2018 թ. նոյեմբերի 22-ի զրույցից:
209. Le patriarche maronite dresse un portrait peu flatteur de son Église, *La Croix*, 18 juin 2017 («Մարոնի դատրիարքը

բացահայտում է իր եկեղեցու ոչ այնքան բարվոք վիճակը», «*Լա քրուա*», 18 հունիսի 2017 թ.):

210. Yasmineen HANNOUSH, *The Chaldeans: Politics and Identity in Iraq and the American Diaspora*, London-New York, I. B. Tauris, 2019, p. 167-168 (Յասմին Հաննուշ, «*Քաղղեացիները - Քաղաքականությունն ու ինքնությունը Իրաքում և ամերիկյան սփյուռքում*», «Այ. Բի. Տաուրիս» հրատարակչություն, Լոնդոն-Նյու Յորք, 2019, էջ 167-168) (անգլերեն):
211. Նույն տեղում, էջ 185:
212. Mouchir Basile AOÛN, *Le Christ arabe: Pour une théologie de la convivialité*, Paris, Cerf Patrimoines, 2016, p. 189 (Մուշիր Բասիլ Աուն, «*Վրաս Քրիստոսը - Հանուն համակեցության աստվածաբանության*», «ՍերՖ դատրիմոան» հրատարակչություն, Փարիզ, 2016, էջ 189) (\$րանսերեն):

անձնանուններ

Աբաղի Մորիս (ֆրանսիացի լեյտենանտ)	115, 231
Աբրուշ Բենհամ	157
Արդալլահ Բ Իբն Յուսեփ (ալ-Յաշիմի, Յորդանանի թագավոր)	60, 61
Արդել Նասեր Գամալ	43, 182, 185, 229
Արդուլ Յամիդ Բ (օսմանյան սուլթան)	128, 130, 235
Արու Ջաբեր Քամել	133
Արրահամ ճահաղետ	55
Ազիզ Թարեկ	22
Աթիք Նայիմ	197
Ալի Յուսեփ	180, 237
Աղա Յուսեփ	180
Ամոյեն Էդուար (բելգիացի բարոն)	112
Այյուբ Մահմուդ	194
Անդրեա (ֆրանսիացի փոխգնդապետ)	114
Աուն Աիշել (գեներալ)	42, 132
Աուն Մուշիր Բասիլ	190, 205, 211, 240
Ադուլուն	223
Ասադներ	37, 48, 94
ալ-Ասադ Բաշշար	146, 221
ալ-Ասադ Յաֆեզ	47
Ափո (տե՛ս Էռջալան Աբդուլլահ)	
Աֆլակ Աիշել	23
Բալանջ Ֆարրիս	89, 209, 226, 227
Բալաքյան Գրիգորիս Նայրագուն վարդապետ	108, 127, 128, 211, 230, 232
Բակաուան Ադել	165, 211, 236
Բայլան Իբրահիմ	67
ալ-Բաննա Յասան	221
Բասիլի Սարուատ	70
Բարզանիներ	54, 222
Բարզանի Մեսուդ	159, 172, 174, 222

Բարզանի ԱռատաՖա.....	222
Բարզանի Նեչիրվան.....	172
Բեդրիսան բեկ.....	163
Բեյր Բասիմ.....	169
Բեն Լադեն Ուսամա.....	164, 236
Բենետիկտոս ժՁ դատ.....	61, 186
Բենիամին Մար Ծիծուն ժԹ. դատորիարք.....	123
Բեսս Վերոնիկ.....	79
Բետ-Բասու Փիթեր.....	70
Բետկոլիա Յոնայթան.....	75
Բերբեր Մաթեու.....	165
Բիսմարկ Օտտո Ֆոն.....	229
Բոդիկուր Լուի դը.....	29
Բոնադարտ Նադոլեոն Ա (Ֆրանսիայի կայսր).....	95
Բոնադարտ Նադոլեոն Գ (Ֆրանսիայի կայսր).....	89, 100, 228, 229
Բուկչին Այուբեյ.....	173, 237
Բուշ Ջորջ կրտսեր.....	29
Բուտրոս Ջուլիա.....	24, 217
Բուտրոս-Ղալի Բուտրոս.....	22
Բրեճոն Էդուար (Ֆրանսիացի գնդապետ).....	114, 116
Բրիան Վրիստիդ.....	107, 115, 116, 118, 120, 229
Բրունա Օրոր.....	211, 231
Գամբետտա Լեոն.....	103, 229
Գոասզեն Կլոդ.....	79
Գուտեմեշ Անտոնիո.....	83
Գուրո Անրի (Ֆրանսիացի զենքերալ).....	114, 119
Գրանչի Անտոնիո.....	34
Գրիգոր Չոհրադ.....	130
Գևարա Էռնեստո (Չե).....	138
Դախիլ Վիան.....	171

ալ-Դարազի Առիանճադ.....	218
Բին Իսմայիլ Նաշթեբին.....	107, 121
Դեշանել Պոլ.....	237
Դիազ Պորֆիրիո.....	90
Դյուբերտրան Ռոլան.....	212
Դյուկեր Վենսան.....	9, 11, 222
Եկաեան Տիգրան.....	104
Եկատերինա Բ (Ռուսաստանի կայսրուհի).....	237
Ճադատա Էճիլիանո.....	164
ալ-Ճարբաուի Աբու Աուսեբ.....	22
Ճեյդան Ջրոզի.....	23
Չրեյկ Կոնստանդին.....	125, 126
Էշայի Մար Ծիծուն ԻՎ դատորիարք.....	173, 174, 236
Էոջալան Աբդուլլահ.....	131
Էրդողան Ռեջեփ Թայյիփ.....	27
Թադեսու առաքյալ.....	128
Թալեաթ (Աեհմեդ) փաշա.....	146
ալ-Թամիհի Այման Ջաուադ.....	231
Թաշշյան Վահե.....	25
Թաուադրոս Բ դատ.....	22
Թաքլա Բշարա.....	22
Թաքլա Սելիմ.....	22
Թեմեր Ալիշել.....	63
Թուեյնի Ղասսան.....	35, 220
Թրամփ Դոնալդ.....	58, 75, 77, 83
ժաաժաա Սամիր.....	132
ժառու Ֆիրաս.....	70
ժիրար Ռընե.....	179

ժյուրյե Ալեն	89, 91
ժոբես ժան	96
ժորժ-Պիկո Ֆրանսուա	106, 111, 114, 122, 205
Իբն Աբդ ալ-Ուահիաբ Առուսթաթ	217
Իբն Աբդուլ Մանաֆ Հաշիմ	231
Իբն Աբի Թալեբ Ալի	218
Իշո Նիհոս	175
Լահիան Գրեգորիոս Գ. ղատրիարք	140, 144
Լամարտին Ալֆոնս դը	13, 99, 101
Լեմե Ալեքսիս	97
Լոթի Պիեռ (բուն անունով Լուի Մարի-ժյուլիեն Վիո)	119, 231
Լուի Թ (Ֆրանսիայի թագավոր)	87, 98, 99, 101
Լուի ԺԴ (Ֆրանսիայի թագավոր)	98, 99, 101
Լոու Բոնար	108, 230
Լևի Բեռնար-Անրի	162
Լո Պոնար (տե՛ս Լոու Բոնար)	
Խալիֆե Մարսել	24
Խողր ժորժ եղիսկողոս	194, 195, 212, 213
Խուրի Ջրիես	197
ալ-Խուրի Ֆադի Աբդել Մասիհ	141
ալ-Խուրի Ֆարես	22, 48
Կաբրուչի Հիլարիոն եղիսկողոս	23
Կադիր Քամալ Սաիդ	166
Կայյալի Ալի	144
Կանա Յունադեմ	52
Կասանդրա	223
Կարամ Պատրիկ	78, 79, 81, 94

Կարլ Ե կայսր	95, 228
Կրս Նասրալլահ Բասել	47
Կիլո Միշել	46
Կիրիլ ղատրիարք Մոսկվայի և համայն Ռուսաստանի	105
Կիրիլոս Չ ղաթ	26, 43
Կլեմանտ ժորժ	96, 107, 133
Կոլոսիմո ժան-Ֆրանսուա	29, 219
Կորբոն ժան	27, 211, 218
Կորն ժորժ	14, 98, 211, 215, 238
Կուշներ Բեռնար	97
Կուրեյշ ցեղախումբ	231
Կուրտուա Սեբաստիեն դը	21, 211, 215, 216
Հաբաշ ժորժ	23
Հաբիբի Էմիլ	23
Հադդադ Գրեգորիոս	190
Հադդադ Ուադիհ	23
Հայել Նիկկի	83
Հակկարի Ռոմեո	158
Համոն Բեռնուա	92
Հայել Միշել	190, 195, 196, 239
Հաննա Աթալլահ Թեոդոսիոս եղիսկողոս	23, 58
Հաննա Ռեյն	165
Հաննուշ Յասմին	219, 225, 226, 240
Հաշիմյաններ	60, 113, 125, 231
Հաուասոնե Նա'եֆ	23
Հասան Իբն Թալալ (ալ-Հաշիմի)	61
Հարիրի Ռաֆիկ	40, 221
Հարիրի Ֆրանսու	167
ալ-Հաքիմ բի-անր իլ-լահ (Ֆաթիմյան խալիֆ)	218
Հեկաբե թագուհի	223
Հեյբերգեր Բեռնար	25, 99, 102, 204, 209, 212, 215, 229, 239

Էլ-Յըլու Ֆարաժալլահ	23
Հովհաննես ԻԳ ղաղ	215, 238
Հովհաննես Ակրտիշ	216
Հովնան ճարգարե	55
Հուսեին Իբն Վլի (ալ-Հաշիմի, Աեքքեի շերիֆ, ատա՝ Հիջազի թագավոր)	61
Հուսեին Իբն Թալալ (ալ-Հաշիմի, Հորդանանի թագավոր)	61
Հուսեին Սադդամ	22, 31, 50, 52, 162, 164, 182, 217

Ղազի Իբն Առահմանդ Իբն Թալալ (ալ-Հաշիմի)	61
---	----

Մալա Ֆաթեյ Կրեկար (տե՛ս Ֆարաջ Նաջմուդդին Վիճար)

Մալեյ Ռոբեր	180
Մալրո Վճղրե	139
Մակրոն Էճանուել	93, 136
Մամենդո Սարգիս Աղաջան	55, 70, 157
Մաջիուլիմի Պառլո	213, 223
Մասիմյոն Լուի	190, 194, 195
Մար Մարուն	216
Մարիամ Ազնես	145
Մարիմա Ռամի	143
Մենեմ Կառլոս	63
Մեռնիեր Աիքայել	71
Մեսսո Ջոնի	176
Մերիեր-Ղամեն Սելիմ	219
Միլերան Վլեքսանդր	107
Միյե Ռիչար	139, 233
Միրկիս Յուսեֆ Թոմաս արքեպիսկոպոս	34
Մուլա Կրեկար (տե՛ս Ֆարաջ Նաջմուդդին Վիճար)	
Մովսես (իրեա առաջնորդ, ճարգարե)	28
Մուաշշեր Ռաջա՛ի	60

Մուբարակ Հոսնի	43
Մուբարակ Յուսկիմ	190-193, 195, 211, 238
Մուհամմադ ճարգարե	218, 223, 231
Մուստաֆա Քեճալ (Վթաթյուրք)	107, 114, 116
Մուրսի Մուհամմադ	44

Յազիժի Յուհաննա ժ ղաւորիարք	105
Յակուբ ժոզեֆ	182, 213, 215, 238
Յակուբ Կլեր Վելթել	232
Յունան Աունիք եղիսկոպոս	58
Յունես Մարի-Յելեմ	226, 227
Յունես Միշել	226, 227
Յուսեֆ Լարա	169

Նասեր Քաճալ	23
Նեհմե Մաջեղ	209
Ներսիսյան Գարեգին Բ	203
Նուբար փաշա (Եգիպտոսի վարչադետ)	111
Նուբար(յան) Պողոս փաշա	111, 112

Շարո Ֆրանսիս Յուսեֆ	167
Շակկուր Լամիա	47
Շակկուր Յուսեֆ Ռաջեր	47
Շամուններ	132
Շայր Բրիստին	224
Շատրքիան Ֆրանսուա-Ռընե դը	101, 102
Շարտիե ժերոմ	77
Շելլո Մարգարետ ժորժ	167
Շիրակ ժակ	97
Շնուրա Գ ղաղ	43, 69

Չանքերթեն Վստղիկ	209
------------------	-----

Պեկրես Վալերի.....	79
Պետրոսյան Հրաչ.....	211, 230, 232
Պերս Սեն-Չոն (տե՛ս Լեմե Ալեքսիս)	
Պերսոնա Շառլ.....	136, 232
Պիկո (տե՛ս ժորժ-Պիկո Ֆրանսուա)	
Պիշոն Ֆրեդերիկ.....	209
Պոդոս Չ դատ.....	238
Պուանկարե Ռեմոն.....	107
Պուոդոնի Ֆրանսուա.....	69, 77
Պուտին Վլադիմիր.....	104
Պրեսանտե Ֆրանսիս դը.....	96
Պրիանո թագավոր.....	223
Պահվարե Ֆայել Աբել.....	169
Չեմայելներ.....	132
Չեմայել Քեշիր.....	138, 233
Չեմայել Պիեռ.....	227, 233
Չըբրան Խայիլ Չըբրան.....	22
Չիմդո Դավիդ Անտար.....	153, 175
Ռահիբ Ախորի.....	197
Ռահիո Պաուլոս Ֆարաջ.....	53
Ռայի Բշարա-Բուտրոս դատրիարք.....	88, 202
Ռաջա Դաուդ.....	47
Ռաֆարեն ժան-Պիեռ.....	91
Ռետայյեո Բրունո.....	79
Սաաբ Հասան.....	191
Սաադե Անտուան.....	23
ալ-Սաուդ ընտանիք.....	217
ալ-Սաբբադ Համմուդա.....	48
Սաբբահ Աիշել արքեպիսկոպոս.....	58
Սաբրա ժորժ.....	46

ալ-Սադաթ Անուար.....	43
Սակո Լուի Ռաֆայել Ա դատրիարք.....	53, 54, 65, 86
Սայիդ Էդուարդ.....	23
Սայթս Մայք.....	106, 111, 122, 205
Սարկոզի Նիկոլա.....	79, 87, 225
ալ-Սիսի Աբդել Ֆաթթահ.....	44, 45
ալ-Սիստանի Ալի (մեծ այաթոլլահ).....	53
ՍՏԵՎԵՐ Ռեմիոն.....	232
Սուլեյման Կանունի (օսմանյան սուլթան).....	94, 228
Սուլեյման Հիքմաթ.....	126
Սուրբ Գևորգ.....	198
Սուրբ Եղիա.....	199
Սուրբ Թովմաս.....	27
Սուրբ Լուի (տե՛ս Լուի Թ)	
Սուրբ Կոյս Մարիամ Աստվածածին.....	199, 234
Սուրբ Սիմեոն Սյունակյաց.....	99, 228
Սրբուհի ժնկիս.....	99
Սևիջ Ստենլի Չորջ.....	134
Վալոնյը ժան-Պիեռ.....	213, 215
Վեու Պոլ դյու.....	106, 230
Վիլիե Ֆիլիդ դը.....	79, 225
Վիո Լուի Մարի-ժյուլիեն (տե՛ս՝ Լոթի Պիեռ)	
Վոլմեյ կոմս դը (Կոնստանտին Ֆրանսուա դը Չասեբյոֆ).....	13, 101, 215
Տեր (տե՛ս Քրիստոս Հիսուս)	
Փենս Մայք.....	58
Փորթուզալյան Վահան.....	117
Փրկիչ (տե՛ս Քրիստոս Հիսուս)	
Քաուաքիքի Սալամ.....	213

Քարին Իզնաստիոս Աֆրամ Բ լատրիարք.....	86, 204
Քերեթ (ֆրանսիացի զեներալ)	114
ալ-Քիլդանի Ռայան	158
Քիյար Պիեռ	96
Քլունի Անալ.....	77
Քրիստոս Հիսուս	21, 36, 37, 56, 138, 188, 196, 197, 211, 222, 239, 240
Օլանդ Ֆրանսուա.....	91
Ֆաբիուս Լորան.....	81, 92, 93
Ֆարաշ Նաջմուդդին Ահմադ.....	164
Ֆեյրուզ (լիբանանցի երգչուհի, բուն անունով՝ Նուհադ Ուադիի Հադդադ)	23
Ֆերրանդիների Դոմինիկ.....	209
Ֆընդըկյան Դանիել երիտասարդ	203
Ֆիյուն Ֆրանսուա	91
Ֆլեյֆել Անտուան	21, 189, 190, 196, 197, 209, 212, 215, 239
Ֆրանսիացիներ.....	132
Ֆրանկլին-Բույյոն Անրի	116, 119
Ֆրանս Անատոլ.....	96, 106
Ֆրանսուա Ա (Ֆրանսիայի թագավոր).....	87, 94, 95
Ֆրանցիսկոս լատր.....	79, 203

տեղանուններ և լեզուություններ

Աբարիմ (տե՛ս Ներո լեռ)	
Աբրտաբադ (քաղաք, Պակիստան).....	236
Ադանա	111
Ազի (տե՛ս Ասիա)	
ալ-Ազհար (մզկիթ և համալսարան, Կահիրե) ..	80, 200, 225
Ալեքսանդրետ	
(տե՛ս նաև Ալեքսանդրետի սանջակ).....	113
Ալեքսանդրետի սանջակ (տե՛ս նաև Ալեքսանդրետ)	78, 106, 115, 117, 121, 122, 134, 142, 144
Ալեքսանդրիա (քաղաք, եգիպտոս).....	27, 218
Ալժիր.....	29, 57
Ալթոշ (բնակավայր Իրաքյան Բուրդիստանում).....	169
Ախթամար կղզի.....	38
Ամանոս(ի լեռնաշղթա)	110, 118
Ամերիկա (տե՛ս Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ)	
Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ (ԱՄՆ)	13, 33, 38, 58, 63, 66, 70-75, 77, 82, 83, 85, 150, 158, 166, 203, 204, 225, 230, 237
Ամման	28, 61
Այն էլ-Արաբ (քաղաք Սիրիայի հյուսիսում).....	165
Այնթաղ	114, 115, 229, 231
Այսրիորդանան (տե՛ս նաև Ավետյաց երկիր, Պաղեստին).....	56
Անատոլիա (տե՛ս նաև Արևելյան Անատոլիա, Արևմտյան Անատոլիա, Հարավային Անատոլիա).....	107, 110, 113, 114, 120, 123, 129, 135, 163
Անգլիա (տե՛ս նաև Աեծ Բրիտանիա, Միացյալ Թագավորություն).....	108
Անգորա (տե՛ս նաև Անկարա).....	116, 119, 211, 231
Անդրիորդանանի էմիրություն (տե՛ս Հորդանանի Հաշիմյան Թագավորություն)	

Անթիլիա	28
Անկառա (քաղաք, Իրաքյան Քուրդիստան)....	161
Անկարա (տե՛ս նաև Անգորա).....	37
Անտիոք.....	21, 27, 105, 122, 190, 193, 200
ալ-Աուշա (բնակավայր, Իրաք).....	217
Առնուվիլ (քաղաք, Ֆրանսիա).....	77
Ասիա	34
Ասյուտ (քաղաք, Եգիպտոս)	30
Ատրեստան.....	31, 32, 126
Ավետյաց երկիր (տե՛ս նաև Այսրհորդանան, Պաղեստին).....	28, 75
Ավստրալիա.....	38, 63, 66, 67, 72, 73
Ավստրիա.....	73
Արաբական աշխարհ.....	39, 40, 237
Արաբական Արևելք (տե՛ս նաև Արևելք, Լևանտ, Մաշրեկ).....	18, 22, 189, 234
Արաբական խալիֆայություն	222
Արաբական ծոց.....	24, 63, 64, 73, 87, 164, 179, 217, 224, 234
Արաբական Միացյալ Էմիրություններ	64, 218, 221
Արարատ	128
Արգենտինա.....	63
Էլ-Արիշ (քաղաք, Սինայի թերակղզի, Եգիպտոս).....	45
Արձեմիա (տե՛ս նաև Հայաստան, Հայաստանի արևմտյան հատված).....	96
Արևելյան Անատոլիա (տե՛ս նաև Անատոլիա).....	38, 67
Արևելյան Երուսաղեմ (տե՛ս նաև Երուսաղեմ)	
Արևելյան Թրակիա.....	108
Արևելյան Միջերկրական (տե՛ս նաև Միջերկրական ծով)	30, 104, 122, 188
Արևելյան Սիրիա (տե՛ս նաև Սիրիա).....	67, 145, 146

Արևելք (տե՛ս նաև Արաբական Արևելք, Լևանտ, Մաշրեկ)	9, 13, 15, 18-21, 25, 27, 28, 30, 34, 36, 38, 42, 52, 62-64, 67, 78, 79, 82, 85- 87, 89-94, 96- 100, 102, 103, 105, 126, 128, 131, 132, 136, 137, 139, 181, 182, 186, 189, 190, 192, 193, 195, 197, 201, 202, 204-206, 209, 211-213, 215, 216, 218, 226-228, 238
Արևելքի տարածքներ (տե՛ս նաև Կերին Միջագետք)	106, 122
Արևմուտք.....	9, 13, 15, 18, 19, 21, 30, 31, 38, 45, 66, 83, 84, 86-88, 123, 124, 127, 139, 150, 156, 162, 186, 190, 197, 203, 205, 206, 226
Արևմտյան Անատոլիա (տե՛ս նաև Անատոլիա).....	108, 116
Արևմտյան Սիրիա (տե՛ս նաև Սիրիա).....	142
Աքքա (քաղաք, Պաղեստին).....	98, 228
Աֆղանստան.....	234, 236
Աֆրիկ (տե՛ս նաև Աֆրիկա)	
Աֆրիկա (տե՛ս նաև Հյուսիսային Աֆրիկա).....	34, 219
Բաբելոն.....	27, 54, 86
Բալանանդի համալսարան (Լիբանան).....	199
Բալկաններ.....	119
Բաիրեյն(ի Թագավորություն)	64, 217

Բաղդատ	13, 27, 28, 50, 51, 55, 86, 110, 112, 115, 125, 126, 160, 161, 171, 172, 204, 211, 216, 217, 231
Բանտուստան	29, 219
Բասրա (քաղաք, Իրաք)	161
Բատրուն (քաղաք, Լիբանան)	238
Բեթլեհեմ (քաղաք, գրավյալ Պաղեստին)	56, 57, 59
Բելգիա	73, 107
Բելյուֆ	13, 21, 23, 24, 35, 89, 101, 113, 138, 179, 190, 199, 211, 233, 238
Բեռլին	103, 110, 115, 211, 230-232
Բիբլոս (քաղաք, Լեռնալիբանան) (տե՛ս նաև Ջիբեյլ)	193, 238
Բկերկե (գյուղ, Լեռնալիբանան)	28
Բոզանտի	117, 118
Բոթրիս (քաղաք, Լիբանան, ներկայիս՝ Բատրուն)	193, 238
Բոսֆորի նեղուց	231
Բուլոնյը (քաղաք, Ֆրանսիա)	225
Բրազիլիա	63
Բրյուսել	76
Գազայի հատված (գրավյալ Պաղեստին)	21, 56, 222
Գերմանիա	63, 67, 73, 119, 150, 154, 220, 228, 229
Գողգոթա	211, 230, 232
Գվատեմալ (Ֆրանսիայի անդրծովյան տարածք)	78, 225
Պաճատկոս (քաղաք, գավառի նահանգ)	13, 28, 41, 46,

	68, 86, 94, 105, 111, 140, 141, 143, 144, 177, 218, 234
Պարայյա (ընթացակարգի Պաճատկոսի գավառի նահանգում)	...142, 234
Պարզամեյի նեղուց	127
Պեյր էգ-Չոր (քաղաք և նահանգ, Սիրիա)	49, 145, 146, 154, 211, 230, 232
Պետրոյոտ	75, 204
Պըրբասիյե (ավան Սիրիայի հյուսիս-արևելքում)	177
Պիարբեբիր	38
Պոհով (քաղաք, Իրաքյան Բուրդիստան)	169
Պուելլա (Պաճատկոսի թաղամաս)	143
Եգիպտոս (տե՛ս նաև Վերին Եգիպտոս)	21, 24, 28, 30, 35, 36, 39, 42, 44, 45, 63, 65, 71, 72, 80-82, 92, 101, 111, 112, 117, 136, 137, 182, 185, 201, 215, 221, 224, 229
Եդեսիա (տե՛ս նաև Ուրֆա)	116
Եմեն	90
Եվրոպա (տե՛ս նաև Եվրոպական Միություն, Հին աշխարհ, Հյուսիսային Եվրոպա)	15, 46, 64, 66- 68, 72, 76, 77, 85, 88, 91, 92, 108, 118, 135, 231
Եվրոպական Միություն (տե՛ս նաև Եվրոպա, Հին աշխարհ, Հյուսիսային Եվրոպա)	90
Երկրագունդ	229
Երուսաղեմ (տե՛ս նաև Արևելյան Երուսաղեմ)	23, 27, 56-58, 87, 97, 102
Երրորդ Հանրապետություն (տե՛ս Ֆրանսիա)	
Երոպա (տե՛ս Եվրոպա)	

Եփեսոս.....	224
Եփրատ	146, 154
Չահլե (քաղաք Լիբանանի Բեքաայի հովտում)	40
Չեյթուն	116, 118, 120
Չճնառ (գյուղ, Լեռնալիբանան)	28
Չճիումնիա (տե՛ս Չճյումնիա)	
Չճյումնիա	108, 109, 120, 123
Էլզաս	121
Էհլեն (քաղաք, Լիբանան)	132
Էշրեֆին (Բեյրութի թաղամաս)	40
Էոմերի (բնակավայր, Թուրքիա)	236
Էրբիլ (քաղաք և նահանգ, Իրաքյան Բուրդիստան) ..	54, 70, 158, 161, 162, 166
Թա՛եֆ (քաղաք, Սաուդյան Արաբիա).....	39
Թալ Թամեր (բնակավայր Սիրիայի հյուսիս-արևելքում)	151-153
Թալ Կալֆ (բնակավայր Իրաքյան Բուրդիստանում, տե՛ս նաև Թել Կեփիե)	158, 169
Թել Կեփիե (բնակավայր Իրաքյան Բուրդիստանում, տե՛ս նաև Թալ Կալֆ).....	158, 169
Թըշրինի ամբարտակ (Սիրիա).....	148
Թունիս	187, 221
Թուր Աբիդին	38, 67, 163
Թուրքիա (տե՛ս նաև Օսմանյան Պետություն)	21, 37, 38, 47, 51, 63, 67, 68, 78, 107, 117, 119, 120, 121, 125, 130, 131, 147, 149, 182, 218, 221, 230, 231, 236

ժամհուր
(բնակավայր Բեյրութից արևելք, Լեռնալիբանան) ... 199

ժնն	176
Իբերական թերակղզի	201
Իլ-դը-Ֆրանս (Փարիզի շրջանը, Ֆրանսիա) ...	77, 94, 225
Իմրալի կղզի (Մարմարա եովում, Թուրքիա) ...	236
Իսդանիա	228
Իսրայել	29, 43, 57-59, 72, 88, 137, 179, 180, 182, 221, 229, 233
Իտալիա	228
Իրան (տե՛ս նաև Պարսկաստան)	18, 50, 75, 158, 180, 221
Իրանի Իսլամական Հանրապետություն (տե՛ս Իրան)	
Իրաք(ի Հանրապետություն) (տե՛ս նաև Հյուսիսային Իրաք).....	18, 19, 21, 25, 28, 30, 32, 34- 36, 42, 49-55, 62, 63, 67, 68, 73-75, 77, 78, 80, 83, 85, 88, 92, 97, 124-126, 136, 139, 142, 146-148, 151, 158, 159, 161, 162, 164, 171, 178, 180, 182, 183, 187, 203, 215-217, 219, 224-226, 228, 231, 240
Իրաքյան Բուրդիստան (տե՛ս նաև Բուրդիստան)	27, 52, 54, 55, 68, 70, 71, 83, 157, 161, 164- 169, 171, 172, 174, 216, 220, 222, 235, 236
Լաթաքիա (քաղաք և նահանգ, Սիրիա)	37, 46, 144
Լատինական Աճերիկա (տե՛ս նաև Հարավային Աճերիկա).....	66, 188, 237

Լեհաստան	119
Լեռնալիբանան (նահանգ, տե՛ս նաև Լիբանան, Մայրիների երկիր, Աեծ Լիբանան)	27, 96, 99, 100, 132, 138, 193, 218, 229
Լիբան (տե՛ս Լիբանան)	
Լիբանան(ի Հանրապետություն) (տե՛ս նաև Լեռնալիբանան, Մայրիների երկիր, Աեծ Լիբանան)	14, 21, 24, 25, 28, 29, 34, 39- 42, 46, 51, 63, 64, 66-68, 70, 78, 88, 89, 92, 101, 104, 117, 121, 122, 131, 132, 135-138, 142, 143, 179, 189, 191, 192, 194, 196, 198- 200, 202, 212, 216, 218, 220, 221, 227, 233, 238, 239
Լիոն	99
Լոզան	119
Լոթարինգիա	121, 220
Լոնդոն	112-115, 125, 220, 225, 226, 230, 238, 240
Լևանտ (տե՛ս նաև Արաբական Արևելք, Արևելք, Մաշրեկ)	99-101, 111, 113, 121, 228
Խաբուր (զետ և հովիտ, Սիրիա)	37, 46, 56, 151- 153, 175, 178
Խորհրդային Հայաստան (տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն)	
ԽԱՅՄ	87, 229
Ծովափնյա Սիրիա (տե՛ս նաև Սիրիա, Աեծ Սիրիա, «Օգտաշատ» Սիրիա)	111, 218
Ծոց (տե՛ս Արաբական ծոց)	

Կահիրե	13, 22, 72, 112, 225, 226, 239
Կահոր (քաղաք, Ֆրանսիա)	229
Կամիշլի (քաղաք և շրջան, Սիրիա)	147, 149, 150, 155, 175, 177
Կամադա	29, 38, 66, 71, 117, 230
Կատար(ի Պետություն)	47, 64, 87, 217
Կարիբյան ծով	225
Կարճեղ լեռ (Պաղեստին)	234
Կիլիկիա	27, 106, 108- 114, 116-118, 120-123, 142, 211, 230, 231
Կիոռոս	37, 111, 122, 126, 142
Կիրկուկ	34, 52, 166
Կոբանի (տե՛ս Այն էլ-Արաբ)	
Կոնիա	114
Կոստանդնուպոլիս (տե՛ս նաև Ստամբուլ)	21, 127, 129, 224, 226
Հալաբջա (քնակավայր Իրաքյան Բուրդիստանում)	162
Հալեթ	13, 28, 111, 115, 123, 204, 228
Հակկարի(ի լեռնադար)	21, 68, 106, 123-125, 163, 229
Հանըն	118, 120
Հանա (քաղաք և նահանգ, Սիրիա)	142, 143
Համիդիյե (Հոմսի թաղամաս)	143
Հայաստան(ի Հանրապետություն) (տե՛ս նաև Արմենիա, Հայաստանի արևմտյան հատված)	106, 107, 112, 114, 121, 133, 162, 204, 226, 229
Հայաստանի արևմտյան հատված	235, 236

Հասակե (քաղաք և նահանգ, Սիրիա)	30, 48, 49, 56, 145, 146, 148, 149, 151, 176-178, 235
Հարավային Ամերիկա (տե՛ս նաև Լատինական Ամերիկա).....	64
Հարավային Անատոլիա (տե՛ս նաև Անատոլիա).....	110
Հարիսա (քնակավայր Բեյրութից հյուսիս, Լեռնալիբանան).....	199
Հելիոպոլիս (Կահիրեի արվարձան).....	112
Հենդայե (քաղաք, Ֆրանսիա).....	231
Հիմալայներ	128
Հին աշխարհ (տե՛ս նաև Եվրոպա, Եվրոպական Միություն, Հյուսիսային Եվրոպա)....	76
Հիջազ.....	125, 231
Հյուսիսային Ամերիկա.....	63, 65, 71, 77
Հյուսիսային Աֆրիկա (տե՛ս նաև Աֆրիկա).....	213
Հյուսիսային Եվրոպա (տե՛ս նաև Եվրոպա, Եվրոպական Միություն, Հին աշխարհ)	38
Հյուսիսային Իրաք (տե՛ս նաև Իրաք).....	52
Հյուսիսային Սիրիա (տե՛ս նաև Սիրիա).....	175
Հնդկաստան	27, 63, 64, 95, 113, 117, 224
Հոմս (քաղաք և նահանգ, Սիրիա)	28, 142-144
Հորդանան(ի Հաշիմյան Թագավորություն)	28, 30, 46, 51, 60, 61, 133, 142, 161, 221, 223, 231, 234
Հոռն (տե՛ս նաև Վատիկան).....	15, 102, 192, 212, 234
Ղուտա (Դամասկոսի մերձակա այգիների շրջանը)	142, 234
Ղրիմ	95, 228
Մաալուլա (ավան Դամասկոսից հյուսիս)	28, 30, 56
Մաարունահ (քնակավայր Դամասկոսից հյուսիս)	141

Մադաբա (քաղաք, Հորդանան)	28, 30
Մադինաթ Նասր (քաղաք, Եգիպտոս)	42
Մալթա.....	107
ալ-Մալիքիյա (ավան Սիրիայի հյուսիս-արևելքում).....	149, 150, 177
Մահին (քնակավայր Հոմսի նահանգում, Սիրիա)	142
Մադրեթ	82, 94, 180, 226
Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին	203
Մայրիների երկիր (տե՛ս նաև Լեռնալիբանան, Լիբանան, Մեծ Լիբանան)	39, 42, 191
Մաշրեկ (տե՛ս նաև Արաբական Արևելք, Արևելք, Լևանտ)	24, 42, 93, 94, 133, 180, 189, 218
Մավրիտանիա	179
Մարաշ	114-116, 118, 120
Մարդին	38, 163
Մարմարա ծով	236
Մարոկկո	57
Մարսել	95
Մեծ Բրիտանիա (տե՛ս նաև Անգլիա, Միացյալ Թագավորություն)	104, 113, 125
Մեծ Լիբանան (տե՛ս նաև Լեռնալիբանան, Լիբանան, Մայրիների երկիր)	103
Մեծ Սիրիա (տե՛ս նաև Շամ, Սիրիա).....	23, 115, 142, 215, 234
Մերձավոր Արևելք.....	9, 11, 14, 18, 19, 25, 34, 86, 88, 100, 106, 122, 133, 191, 200, 202, 204, 212, 213, 215
Մերսին	112
Մեքսիկա	173, 237
Մեքքա	61

Միացյալ Թագավորություն (տե՛ս նաև Վնգվիա, Մեծ Բրիտանիա).....	73, 228-230
Միմիա (քաղաք, Եգիպտոս).....	30
Միջագետք (տե՛ս նաև Վերին Միջագետք)	27, 50, 111
Միջերկրական ծով (տե՛ս նաև Արևելյան Միջերկրական).....	13, 110, 209, 228
Միջին Արևելք.....	14, 17, 30, 57, 66, 74, 75, 78-80, 83, 86-88, 96, 106, 151, 162, 186, 187, 197, 198, 200, 204, 209, 219
Մյունխեն.....	86
Մոմոթեյիե.....	192
Մոսկվա	104, 137
Մորելոսի նահանգ (Մեքսիկա).....	237
Մուսոլմանիյա (բնակավայր Դամասկոսի գավառի նահանգում)	142, 234
Մուդրոս	109
Մունքիջ (քաղաք Սիրիայի հյուսիսում).....	154
Մուսայեռ	134
Մուսուլ	32, 35, 36, 50, 52, 53, 55, 91, 113, 122, 124, 128, 161, 169
Մուտրոս (տե՛ս նաև Մուդրոս)	
Նագարթ (քաղաք, գրավյալ Պաղեստին).....	57, 60
Նանտ (քաղաք, Ֆրանսիա).....	229
Նեբո լեռ.....	28, 219
Նեղոս	45
Նիդերլանդներ.....	63, 73, 176
Նիկիա	224
Նինվե (քաղաք, հովիտ, նահանգ)	16, 27, 30-32, 36, 38, 52, 54, 55, 70, 74, 75, 79, 83, 148, 151, 157-

	161, 165, 168- 170, 172, 203, 216, 220
Նյու Բրունզվիկ (նահանգ, Կանադա).....	230
Նյու Յորք	70, 220, 225, 226, 237, 240
Նոտր Դամ քոլեջ (ժամհուր, Լեռնալիբանան) ..	199
Նոր Չելանդիա	67
Նուսեյբին.....	117
Շադրադե (բնակավայր Դեյր Էզ-Չորի նահանգում, Սիրիա).....	148
Շամ (տե՛ս նաև Մեծ Սիրիա).....	143, 234
Շամինյի (քաղաք, Ֆրանսիա)	211, 230, 232
Շատիլայի դադեստիյան գաղթական (Քեյրութ)	233
Շարֆե (գյուղ, Լեռնալիբանան).....	28
Շերուբիմի վանք (Դամասկոսի մոտ)	140-142
Շուֆ (գավառ, Լիբանան)	132
Շվեդիա	21, 63, 67, 73, 76, 150, 154
Շվեյցարիա.....	63, 73, 129, 134, 150, 154
Ռադի ալ-Նասարա (հովիտ, Հոմսի նահանգ, Սիրիա)	28, 46, 143, 144, 146
Ռուրաբինա.....	104
Ռոբ	55
Ռորմիա.....	135
Ռոքֆա (տե՛ս նաև Եդեսիա).....	116, 118, 120
Չիկագո.....	70, 126
Պակիստան.....	236

Պաղեստին (տե՛ս նաև Այսրիորդանան,
Ավետյաց երկիր) 23, 56-59, 87, 97,
103, 137, 142,
200, 212, 219,
222, 228, 234, 239

Պատմական Սիրիա (տե՛ս Աեծ Սիրիա)

Պարսկաստան (տե՛ս նաև Իրան) 124, 134, 220

Չեքել Անարիե

(լեռնաշղթա Սիրիայի ծովափի արևելքում) 28

Չեքել Դրուզ

(շրջան Սիրիայի հարավ-արևմուտքում) 113

Չեքել ալ-Շեյխ

(շրջան Սիրիայի հարավ-արևմուտքում) 144

Չեզիրե (Սիրիայի հյուսիսարևելյան շրջանը) .. 28, 38, 49,

Չիքել (քաղաք, Լեռնայի լեռնաշղթայում)

(տե՛ս նաև Բիբլոս) 40

Չոբար (բնակավայր Դամասկոսի

գավառի նահանգում) 142

Չունի (քաղաք, Լեռնայի լեռնաշղթայում) 40

Ռաս ուլ-Այն (քաղաք, Սիրիա) 148

Ռաքքա

(քաղաք և նահանգ, Սիրիա) 138, 148, 150, 154

ալ-Ռիադ 236

Ռոմավա 147, 169, 173-177,
235

Ռոզֆոր (քաղաք, Ֆրանսիա) 231

Ռուեմ (քաղաք, Ֆրանսիա) 227

Ռուսական Կայսրություն (տե՛ս Ռուսաստան)

Ռուսաստան 103-105, 124, 137,
228

Սաբրայի պաղեստինյան գաղթական

(Բեյրութ) 233

Սադադ

(բնակավայր Յոնսի նահանգում, Սիրիա) 142

Սան Ռեմո 116, 227

Սան Ֆրանցիսկո 73

Սաուդյան Արաբիա(յի Թագավորություն) 18, 24, 64, 87, 217,
218, 221, 236

Սարդինիայի Թագավորություն 228

Սարսել (քաղաք, Ֆրանսիա) 68, 69, 77

Սաֆիթա (ավան, Սիրիա) 30

Սերաստիա 58, 114

Սեյդնայա (գյուղ Դամասկոսի մերձակայքում) . 28, 140, 142

Սեն գետ (Ֆրանսիա) 227

Սեն ժոզեֆ համալսարան (Լիբանան) 133, 199

Սերբիա 105, 107

Սինայի թերակղզի (եգիպտոս) 45, 142

Սինջարի շրջան (եզդիաբնակ շրջան Իրաքի հյուսիս-
արևմուտքում՝ Սիրիայի սահմանին) 16, 56, 77, 79, 148,
169-172

Սիս 118, 228

Սիրիա

(տե՛ս նաև Արևմտյան Սիրիա, Ծովափնյա

Սիրիա, Հյուսիսային Սիրիա, Աեծ Սիրիա,

«Օգտաշատ» Սիրիա) 22, 27-30, 35, 36,

40-42, 46-49, 51,

56, 62, 63, 66-68,

77, 78, 81, 89, 92,

97, 100, 101, 103-

105, 108, 111, 113,

116, 117, 120-122,

136, 137, 139-143,

145-151, 154, 167,

173, 175-178, 181-

183, 185, 194, 200,

201, 209, 212, 215,

217, 221, 222, 226-

228, 231, 234, 235,

237, 238

Սիրիական Բուրդիստան (տե՛ս Ռոմավա)

Սիրիայի Արաբական Հանրապետություն (տե՛ս Սիրիա)

Սյոդերտելիե (քաղաք, Շվեդիա) 67

ալ-Սուայդա

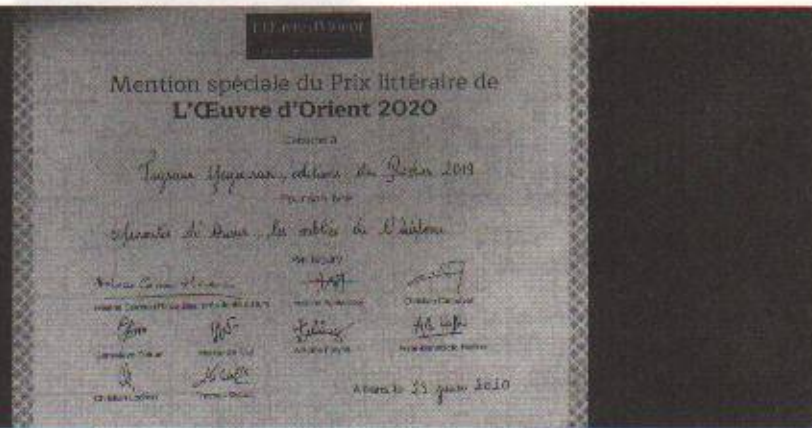
(քաղաք և նահանգ Սիրիայի հարավում) 144

Սուեզի ջրանցք 100, 113, 229

Սուրբ Աթոռ (տե՛ս Վատիկան)	
Ս. Աճճա եկեղեցի (Երուսաղեմ).....	97
Ս. Աստվածածին եկեղեցի (Մուսուլ)	35
Ս. Գաբրիելի վանք (Թուր Աբիդինի շրջան)	163
Ս. Թովմաս քաղղեական եկեղեցի (Սարսել, Ֆրանսիա).....	68
Ս. Ծննդյան տաճար (Մադինաթ Նասր, Եգիպտոս)	
Սուրբ Երկիր (տե՛ս Պաղեստին)	
Սուրբ Մարիամ Աստվածածնի տաճար (Չարիսա, Լեռնալիբանան).....	199
Սուրբ Վայրեր (տե՛ս Պաղեստին)	
«Ս. Տիրամայր Փրկարար» եկեղեցի (Բաղդադ)	51
Սուրիա (տե՛ս Սիրիա)	
ալ-Սուբայլարիյա (ավան Գամայի նահանգում, Սիրիա)	143
Ստամբուլ (տե՛ս նաև Կոստանդնուպոլիս)	121, 211, 216
Ստոկհոլմի կոմսություն	67
Սևր	115, 229
Վալ դ'Ուազ (ղեղարտամենտ, Ֆրանսիա).....	68, 224
Վան	127
Վանա լիճ	38
Վանդեա (ղեղարտամենտ, Ֆրանսիա)	79, 225
Վաշինգտոն (ԱՄՆ-ի մայրաքաղաքը)	29, 72, 74, 82, 151
Վատիկան (տե՛ս նաև Հռոմ)	66, 71, 87, 97, 186, 188, 191, 216, 238
«Վարդարանի Տիրամայր» եկեղեցի (Վատար)	64
Վեստֆալիա	219
Վերդեն	114
Վերին Եգիպտոս (տե՛ս նաև Եգիպտոս)	27, 28, 33, 38, 42, 43
Վերին Միջագետք (տե՛ս նաև Արևելքի տարածքներ, Միջագետք).....	229, 231
Վերսալ	119

Վիան (քաղաք, Ֆրանսիա).....	233
Վիլիե-լը-Բել (քաղաք, Ֆրանսիա).....	77
Տավրոս(յան լեռնաշղթա).....	110, 118
Տարտուս (քաղաք, Սիրիա).....	46, 104
Տեքրոպա (քաղաք Իրաքի հյուսիսում)	157
Տիգրոն	27
Տրիպոլի (քաղաք, Լիբանան)	194
Տրոյա	223
Փասկա (տե՛ս Նեքո լեռ)	
Փարիզ.....	38, 68, 80, 88, 89, 91, 92, 96, 99, 100, 102, 111, 112, 115, 117, 121, 179, 211-213, 215, 217-219, 224, 225, 227-232, 238-240
Փոքր Ասիա.....	14, 110
Քաղիչայի հովիտ (Լիբանան)	21
Քալանունի լեռնադար (Սիրիա)	140, 142
ալ-Քահտանիյա (ավան Սիրիայի հյուսիս-արևելքում).....	149
Քաղղեստան	55
Քամհանա (քնակավայր Գամայի նահանգում, Սիրիա).....	142
Քարայի վանք (Հոմսի նահանգ, Սիրիա)	144
Քարաքոչ (քաղաք Իրաքի հյուսիսում)	16, 30, 53
Քե դ'Օրսե (Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարություն)	90, 97, 227
Քենիա.....	236
Քեսադ (հայաքնակ ավան և զավառակ Սիրիայի հյուսիս- արևմուտքում)	37, 78
Քյուչուկ-Վայնարչի	

(ներկայիս՝ Կայնարջա, գյուղ Քուլղարիայում՝ Ռումինիայի սահմանին)	103
Քավեյթ(ի Պետություն).....	64, 142, 179, 217, 224, 225
Քուրդիստան (տե՛ս նաև Իրաքյան Քուրդիստան).....	115, 147, 236, 237
Քուրդիստանի ինքնավար շրջան (տե՛ս Իրաքյան Քուրդիստան)	
«Օգտաշատ» Սիրիա (տե՛ս նաև Շուվախնյա Սիրիա, Մեծ Սիրիա, Սիրիա)	49, 144, 146, 222
Օմանի Սուլթանություն.....	64, 218
Օսմանյան Պետություն (տե՛ս նաև Թուրքիա) .	13-15, 25, 86, 95, 96, 98, 100, 103, 104, 109, 122, 125, 129, 134, 164, 202, 220, 226, 228, 232, 235
Օրիան (տե՛ս Արևելք)	
Ֆիլիպիններ.....	63
Ֆրանս (տե՛ս Ֆրանսիա)	
Ֆրանսիա(յի Հանրապետություն).....	9, 13, 15, 29, 47, 63, 66, 68, 69, 72, 76, 78, 79, 81, 85-87, 89-104, 106, 108, 109, 111, 113, 114, 116-123, 129, 134- 137, 192, 212, 215, 220, 225, 227-233
Ֆրանսիական Կայսրություն (տե՛ս Ֆրանսիա)	

Տիգրան Եկաեանը ծնվել է Փարիզում 1984 թ.-ին: Նա մեծացել է Պորտուգալիայում, որտեղ հաճախել է Լիսաբոնի Ֆրանսիական լիցեյը և կրթություն ստացել Փարիզի Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտում և Արևելյան լեզուների ինստիտուտում (ԻՆԱԼԿՈ): Սովորել է Դանասկոսի համալսարանում և Բեյրութի Սեն ժոզեֆ համալսարանում: Արաբերենի բակալավրի և քաղաքագիտության մագիստրոսի աստիճաններ ունենալով՝ նա մասնագիտանում է Միջին Արևելքի քաղաքական հարցերում:

Այժմ Ֆրանսիայի հետախուզական հետազոտությունների կենտրոնի (CF2R) գիտաշխատող է և Conflicts աշխարհաքաղաքական ամսագրի խմբագրական խորհրդի անդամ: Աշխույժ լրագրող է Ֆրանսիայի հայկական մամուլում:

«Արևելքի առաքելություն» Ֆրանսական կազմակերպության դատակազմի անդամների՝ այս գրքի համար Տիգրան Եկաեանին շնորհած հատուկ հիշատակության գիրք (կազմակերպության նախագահն է Ֆրանսիայի ակադեմիայի անդամ Ֆելեյն Քաուեր-դ'Անկուր):

հեղինակային հրատարակություններ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՍՈՒՐԲ ԼԵՈՒՆ ԱՏԿԵՐՈՒՄ
Nevicata հրատարակչություն / Բոյոսել / 2015

ՍՓՅՈՒՔԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (Diasporalogue)
Սերժ Ավետիսյանի հետ,
Thadée հրատարակչություն / Մարսել / 2017

լույս են տեսել.

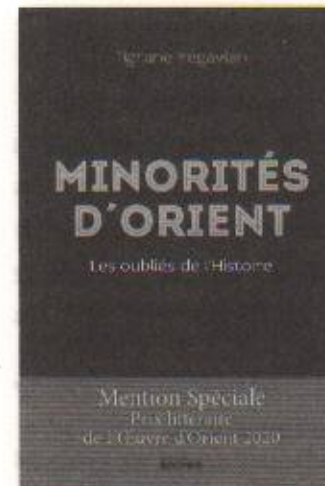
Աիմեթ Ինսել, Միշել Մարյան, Արիան Բոնզոն
ԵՐԿՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ՅԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱԲՈՒՒ ՇՈՒՐՁ
թարգմ. Ֆր. Անահիտ Ավետիսյան | 2010

Չենգիզ Աթթար
ԿՈՉ ՆԵՐՈՒՄԻ
թարգմ. Ֆր. Արմեն Բաղդասարյան | 2011

Դանիել Արամ
ՍԻ ԱՊՐԻԷ ԱՍԻՍ ԱՐԱՆԱՅՈՒՄ
թարգմ. Ֆր. Գրիգոր Ջանիկյան | 2015

Փրնար Սելեթ
ՈՐՈՎՅԵՏԵՎ ՅԱՅ ԵՆ
թարգմ. Ֆր. Աննա Շարբաթյան, Անահիտ Ավետիսյան | 2015

Ալին Օհանեսյան
ՕՐՅԱՆԻ ԺԱՈՒՆԱԳՈՒԹՅՈՒՆԸ
թարգմ. անգլ. Դավիթ Մաթեոսյան | 2015

ԳՏԴ 93/94 ԵԿԱԻԵՆԱ
ԳՄԴ 63.3
Ե 350

ISBN 978-9939-877-77-8

Ե ԵԿԱԻԵՆԱ Տիգրան, Արևելքի փոքրամասնություններ. լուստմության կողմից մոռացվածները.- Եր.: «ակտուալ արվեստ» հրատ., 2021.- 280 էջ:

Դամաշխարհայնացման արդի թոհուրոհում քաղաքակիրթ հանրությունը չի ուզում մկատել, թե ինչոյես է յուրովի շարունակվում անցյալ դարասկզբի՝ հայերի, հույների, ասորիների, եզդիների ցեղաստանությունը, այդ ազգային փոքրամասնություններն ինչոյես են իրենց իսկ բնօրրանում լարբերաբար ենթարկում սղանդի, իսկ վերադրողներն ականա դառնում են վտարանդիներ: Այլ կերոյ ասած՝ քրիստոնեության մախսախայրեմիքը, որի փրկությանբ զորաշարժի էին ելել դեռևս խաչակիրները, յուրացնում են մուսուլմանները:

Դրադարակագիր, Միջին Արևելքի ու Դարավային Կովկասի լուստմության խոհուն գիտակ Տիգրան ԵԿԱԻԵՆԱՆԻ Ֆրանսերեն գրված, հայերեն մերկայացվող գիրքը ինքնարույն ընդվզման աղաղակ է այդ անարդարության դեմ: Թե ինչ արդյունքի կհասնի հիմնավոր փաստերով մատուցված ու մեկնաբանված երկը, ցույց կտա ժամանակը:

Գրքի բնագրի հրատարակությունն արժանացել է Ֆրանսիական գիտական շրջանների բարձր գնահատությանը, հանրության լուրջ ուշադրությանը, լրատվամիջոցների դրվատանքին:

Գիրքը մախատեսված է արևելագետների, Մերձավոր Արևելքի նորագույն լուստմությանբ հետաքրքրվողների, տարածաշրջանի ազգային ու կրոնական փոքրամասնությունների մերկա վիճակի, քրիստոնյա-իսլամ երկխոսության հարցերով զբաղվողների և ընթերցողների լայն շրջանակների համար:

թարգմանիչ

խոսք խմբագրի.....	9
ՎՐԱԲՎԱԿԱՆ ԳՎՐՈՒՆԸ	13
Անդրադարձ լուսավորության շահարկմանը.....	14
ՎՐԵԿԵԼԵԻ ԶԵՒՍՏՈՆՅԱԿՆԵՐ, ԹՅ ՋԵՒՍՏՈՆՅԱԿ ՎՐԱԲՆԵՐ	21
Անուրանալի ներդրում արաբական վերածննդում.....	22
Երկսայրի ժողովրդագրություն.....	24
ՎՐԵԿԵԼԵԻ ՎՐԱԲ ԶԵՒՍՏՈՆՅԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՆՐԱՆՉ ՏՎՐԱԲՆԵՐԸ	27
ՎՐԵԿԵԼԵԻ ՎՐԱԲ ԶԵՒՍՏՈՆՅԱԿՆԵՐԸ «ՎՐԱԲՎԱԿԱՆ ԳՎՐՈՒՆԻՉ» ՅՈՒԹ ՏՎՐԻ ՎՆՉ	34
Լիբանան. գոյությունը վտանգված աղաստարան-երկիր.....	39
Եգիպտոսի դոկտրինները բունադեմոկրատիկ կոնցիպցիայի և իսլամական սալի միջև.....	42
Սիրիա. քրիստոնյաները լուսավորված.....	46
Իրաք. Լիբանանյան բանաձևն անհնա՞ր է.....	50
Պաղեստին. քրիստոնյաները վերանալու ճանադարհին են.....	56
Հորդանանյան բացառությունը.....	60
«ԱԾՅՈՒԹՅԱԿՆԵՐ» ԳՎԱԿՆՆԵՐ	63
Անդրազգային լուսավորման գործընկերության կարևորությունը.....	69
Շահախնդրությունը սփյուռքում.....	71
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՎՐԵԿԵԼԵԻ ԶԵՒՍՏՈՆՅԱԿՆԵՐԸ. ԴՆՆ ՎՈՒ ԴՆՆ ՆՈՒՍԱԿՆԵՐԸ	86
Արևմտաեվրոպական լուսավորչական գործընկերություն.....	94
Պատմությունը վերստին գրել.....	97
Ռուսաստանը՝ ուղղափառության մայրը.....	103
ԳՆԵԿՈՒԹՅԱՆ ԺՆՏՈՒՄՆԵՐՈՎ ԶՎՐՉՐԿՎՈՂ «ՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ»	106
Կիլիկիայի անվերականգնելի կորուստը.....	110
Դավաճանված աշուրիները.....	123
ԶԵՒՍՏՈՆՅԱԿՆԵՐԸ՝ ԻՐԵՆՉ ԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՆՈՒՄԸ	127
Մահացու միանություն.....	127
Լիբանանում՝ եղբայրաստան լուսավորչական.....	131
Աղետալի հաշվեկշիռ.....	133

ՈՐՏՈՒՄԸ ԶՆՆԵՐԿ	138
Արևելք-Արևմուտք խզման ճեղքվածքներ Սիրիայում.....	139
Ասորական ինքնության լուսավորչական Սիրիայում.....	145
Ասորական ռազմական խորհուրդը.....	148
«Խաբուրի լուսավորչներն» ու «Լաթորները».....	151
ԶԵՒՍՏՈՆՅԱԿԱՆ ՎՃԱԿՆԵՐԸ ԿՎՐՈՒՄՆԵՐԸ ԻՐԱԿԻՄ	157
«Նիմուքի հովտի լուսավորչական միավորումները».....	157
«Բաբելոնյան գունդը».....	158
ԶՈՒՐԻՍՏԱԿԱՆ ԺՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԿՎՐԱՆՈՒՄՆԵՐԸ	161
Արազնախաղի քաղաքում.....	162
«Քուրդիստանի ժողովրդավարական կուսակցության» հովանավորչության համակարգը.....	168
Եգիպտոսի նույն և օգտագործել.....	170
Ռուսական «ժողովրդավարական համադաշնության» փորձությանը մատնված քրիստոնյաները.....	173
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՈՒ «ՄԻԼԼԵԹԻ» ԿՎՐԱԿՆԵՐԸ	179
«Չինիությունը» թոթափել.....	179
Մեկ սինոդ ու քառասունչորս առաջարկություններ.....	186
Արաբական համաքննարկային աստվածաբանության լուսավորչական.....	188
Իսլամ-քրիստոնյա՝ ինչո՞ւն է երկխոսություն.....	198
Սովորույթի ուժին բախվող քաղաքացիություն.....	200
ԵՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	205
Պատրաստվել բանավեճի.....	205
.....	209
նուրհակալիք.....	211
ժամօրագրություններ.....	215
անձնանուններ.....	243
տեղանուններ և ժամանակներ.....	255

Թարգմանությունը,
Գրիգոր Ջանիկյան

Խմբագիր և ցանկերի կազմող,
Գևորգ Յազըճյան

Ճևակորումը,
Մկրտիչ Մաթեոսյան

Էջադրումը,
Ժենյա Գևորգյան

© Տիգրան Եկաեան

© Գրիգոր Ջանիկյան

ակտուալ արվեստ

մշակութային միություն

actual art

culture union

հեռ. 54 12 85; (055) 59 77 25

www.arteria.am

mmkrtych@yandex.ru

9142.92
2015

Քաղաքագետ, արաքագետ, լրագրող Տիգրան Եկաեանը հուստարակել է մի հիմնավոր, բացառիկ կարևորություն՝ աշխատությունը հաստատելու է հյուսիսային լայն արժանիքների և առումով, քանի որ բացահայտում է հարատևելու զարգացման ճշմարտություններ, լուսաբանում խաբուսիկ միջեր, ինչպես նաև փոքրամասնությունների նրաշխավոր քրդերի կամ արևելյան քրիստոնյաների դաշտողան Ֆրանսիայի դարազաններն են:

| ՔՐԻՍՏԻԱՆ ԼՈՇՆ / Անդրծովյան Ֆրանսիայի ակադեմիայի անդամ |

Սույն մանրակրկիտ ու փաստական հիմնավորումներով խոհազրոյությունում լրագրող Տիգրան Եկաեանը դաշարում է Արևելքի քրիստոնյաների հիմնահարցի «աշխարհականացման» համար հիմնահարց, որը ներկայացնում է ցարդ անհայտ դարազարանումներով:

| ՍԵԼԻՆԵ ԼԸ ՊՐԻՆԼ / Լա Քրուս |

Գիրքը նվիրված է Տիգրան Եկաեանի հորը՝ Չալեմի երբեմնի տղեկին, այժմ տարազրին: Այն հարուստ է փաստական հիմնավորումներով և ամենայն մանրամասնությամբ բնութա է դատական իրադարձություններն ու դրանց տարրեր շերտերը: Գիրքը գրված է կիրթ, սահուն, դյուրըմկալելի Ֆրանսերենով: Այն եթե ոչ նոր, առաջ անվազն դարազարանող ու աներկրիմի լույս է սփռում բնակչության այն խավերի վրա, որոնք չարունակում են աղյուղ որոշակի դժբախտությամբ...

| ԷՂԳՍՐ ՂԱՎԻԴՅԱՆ / Լ'Օրիան-ը ժուր (Բեյրութ) |

Տիգրան Եկաեանը հրատարակել է ստասված մի գիրք, քանի որ թեման ադատեղեկատվության ու կանխակալության գոհն է: Այն կհետաքրքրի ինչպես չախազրգիոներին, այնպես էլ Արևելքով զբաղվող դասայտսներին և ուսանողներին:

| ԳԻՅՈՍ ՖՈՒԴՍՈՆ / Սուայեմ Օրիան |

Եկաեանի գրքի կարևորությունն ու առանձնահատկությունը Արևելքի քրիստոնյաներին ներկայացնելն է, որտեղ քրդերը դատության դերակատարներ են հանդիսանում: Ըստ հեղինակի՝ Արևելքի քրիստոնյաներին օգնելու լավագույն միջոցը օսանյան միլիտեից (կրոնական փոքրամասնական համայնքների իրավական դաշտողանություն) ժառանգություն մնացած փոքրամասնությունների ու մեծամասնության հարաբերությունների տրամաբանությունից ճերբազատվելն է: Սիայն «արդիական» մարդու իրավունքների դաշտողանության ու բազմազանության արժանիքներն տեսակարարերը կադախովեն Սիջին Արևելքի տղամարդկանց ու կանանց ադազան:

| ՍՈՖԻ ԳԵՐՄՐԴԻ / Եթյուղ |

ISBN 978-9959-877-77-8

9 789939 877778